

TATIANA BUŽEKOVÁ

NEPRIATEĽ ZVNÚTRA

VEDA
vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied

Recenzenti:

Doc. PhDr. EVA KREKOVIČOVÁ, DrSc.
Doc. Mgr. MARTIN KANOVSKÝ, PhD.

TATIANA BUŽEKOVÁ

NEPRIATEĽ ZVNÚTRA

Nadprirodzená hrozba v ľudskej podobe

VEDA
vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2009

Pod'akovanie

Rada by som vyjadrila hlbokú vďaku všetkým tým, ktorí mi pri práci na tejto knihe pomohli, a bez ktorých by nemohla byť napísaná. Predovšetkým musím spomenúť Martina Kanovského z Univerzity Komenského, ktorý ma uviedol do problematiky kognitívnej antropológie a dal mi viacero podnetov pri výskume a písaní. Za veľa vďačím svojim kolegyniam z Ústavu etnológie Slovenskej akadémie vied – Eve Krekovičovej a Gabriele Kiliánovej: pomohli mi nielen podnetnými diskusiami, ale aj viacerými praktickými radami. Ďakujem Helene Tužinskej z Univerzity Komenského za inšpiráciu a cenné kritické pripomienky, a tiež za jej láskavú podporu pri napísaní tejto knihy. Ďakujem aj všetkým svojim kolegyniam a kolegom z Ústavu etnológie a Univerzity Komenského, ktorí mi svojimi pripomienkami pomohli vyhnúť sa mnohým nezrovnalostiam. Moja mimoriadna vďaka patrí redaktorke tejto knihy Lubice Suballyovej, bez ktorej by nemohla byť ukončená.

OBSAH

PREDSLOV	7
ÚVOD	10
Povery v slovenskej odbornej literatúre	10
Antropologické bádanie bosoráctva/čarodejníctva	12
Skúmanie bosoráctva/čarodejníctva v sociálnej histórii	15
Tradícia a univerzálne psychologické mechanizmy	18
1. SKUTOČNOSTI NESKUTOČNÝCH VECÍ	23
1.1. Racionálne a iracionálne	23
1.2. Intuitívne a reflektívne	26
1.3. Anti-intuitívne predstavy	31
1.4. Nadprirodzené vlastnosti bosoriek	33
1.4.1. <i>Bosorácka esencia</i>	35
1.4.2. <i>Rarášek, zmok a strašidelné zvieratá</i>	37
1.4.3. <i>Kto je tu so mnou?</i>	44
2. SOCIÁLNE RELEVANTNÁ PRÍČINA NEŠŤASTIA	50
2.1. Prirodzené otázky „prečo?“	50
2.2. Skrytý stav vecí	55
2.3. Silné oči a tajné modlitby	58
2.4. Sila nešťastia	63
2.5. Kto a prečo?	68
2.6. Bosorácka reputácia	72
2.7. Pochúťka pre ľudskú myseľ	75
2.8. „Rákoš“ alebo kam bosorky chodia na vychádzku	79
3. PRÍBEHY NÁŠHO ŽIVOTA	84
3.1. Naratívne myslenie	84
3.2. Epizodická a naratívna pamäť	86
3.3. Typické a špecifické	89
3.4. Kľúče k spomienkam	92
3.5. Rozprávačské remeslo	98
3.6. Emócia tela a duše	103

4. VERIŤ ALEBO NEVERIŤ?	108
4.1. Čomu veríme a komu dôverujeme	108
4.2. (Ne)pravdivé príbehy	113
4.3. „Tragédia teológa”	120
ZÁVER	127
SUMMARY	134
LITERATÚRA	135

PREDSLOV

„Prečo práve ja?“ a „Kto za to môže?“ sú večné otázky ľudskej existencie. Každý, kto aspoň raz zažil nešťastnú udalosť – teda každý – si takéto otázky položil. Všade na svete sa ľudia pýtajú, prečo práve im sa stálo práve toto a práve teraz. Odpovede neraz – a najčastejšie aj samotné otázky – nezahŕňajú všeobecné súvislosti, ktorých si je každý dobre vedomý, ale viažu sa skôr na konkrétny kontext. Teda na ľudské príbehy, v ktorých najdôležitejšiu úlohu hrajú spoločenské vzťahy.

Ľudia sa pýtajú, prečo ochoreli práve po hádke so susedom, prečo si zlomili nohu práve po stretnutí s nepriateľom a prečo dedinu postihla neúroda práve tento rok. Aj keď veľmi dobre vedia, že choroba môže prirodzeným spôsobom postihnúť každého, že noha sa zlomila v dôsledku nešťastného pádu a že neúroda spôsobilo zlé počasie. Všade sa stretáme aj s inými tvrdeniami: bol to závistlivý sused, ktorý poslal chorobu, bola to neprajná osoba, ktorá privodila úraz, boli to bosorky, ktoré spôsobili krupobitie. I keď sa odpovede v jednotlivých prípadoch líšia, v niečom sa môžu podobáť: často nemajú nič spoločné s fyzikálnymi príčinami udalostí a presahujú do ríše nadprirodzena. Podobné predstavy zvykne pohrdavo volať „povery“. A tie predsa patria do stredoveku, alebo sú prejavom nevzdelanosti a zaostalosti. V modernej dobe ľudia takýmto veciam už neveria. Či áno?

Hoci súčasné teórie moderny a modernizácie upustili od jednoduchého lineárneho modelu dejín, prevaha racionálnych predstáv o svete sa bežne pokladá za špecifikum modernej doby. Povery ako iracionálne predstavy *par excellence* sú teda odsúdené na zánik. Ten sa však akosi predlžuje: predpovedali ho už v dobe osvietenstva, no aj dnes takzvané povery sú tu – napriek vede, osвете, vzdelaniu, kresťanskej cirkvi, technickým vymoženostiam, spojom a masmédiám. Nerozpráva sa síce o vílach a svetlonosoch, ktoré postupne odišli do oblasti rozprávok, no ľudia stále veria, že nebožtíci po smrti prídu povedať posledné zbohom, že takzvané „silné“ oči môžu spôsobiť nevoľnosť a že nápoj lásky zaručí náklonnosť vyvoleného – treba len vedieť, ako na to. Môžeme si položiť otázku: je takéto zmýšľanie známkou zaostalosti alebo svedčí o univerzálnych ľudských vlastnostiach? Prečo sa prakticky všade na svete stretáme s rovnakými predstavami – napríklad so strachom z bosoriek?

Predstavy o bosoráctve a čarodejníctve patria totiž k tým najrozšírenejším. Nie všade sa pokladajú za povery: v mnohých kultúrach sú súčasťou základ-

ných vysvetlení reality a dokonca sú prvkami politického diania. Výraz „hon na bosorky“ nájdeme aj v politickom slovníku západnej kultúry. Odkazuje na jednu z najmenejších kapitol európskych dejín – na procesy s čarodejnicami: predstavy o nadprirodzenom škodení vtedy vyvolávali strach pred celosvetovou konšpiračnou organizáciou, usilujúcou sa o zánik ľudstva. Podobné paranoické hľadanie sociálnej skupiny, zodpovednej za všetky nešťastia, patrí do kategórie iracionálnych predstáv – nie síce povier ako takých, ale predstáv nepodložených, svedčiacich o zaostalosti či neschopnosti kriticky myslieť.

Bosoráctvo môže byť ústredným momentom pre definovanie racionality: napríklad v polovici minulého storočia všetky antropologické debaty na túto tému zahrňovali „svoje vlastné bosorky“ (Clark 2001: 8). Antropológovia, ktorí sa stretli s predstavami o nadprirodzenom škodení v mnohých kultúrach a zaznamenali ich mimoriadnu dôležitosť, nemohli označiť vieru v bosoráctvo ako iracionálnu záležitosť patriacu minulosti: bolo by to príliš jednoduché riešenie, ktoré by ignorovalo význam tohto fenoménu v súčasnosti. Aj historici, ktorí skúmali protokoly čarodejnických procesov, viackrát poukazovali na to, že predstavy o bosoráctve by sa nemali *a priori* posúvať do roviny poverčivosti, keďže výpovede žalobcov i obvinených vždy odkazovali na zložitú spleť sociálnych vzťahov. Preto sa bádatelia z oboch disciplín pokúšali objasniť predstavy o nadprirodzenom škodení pomocou rôznych teoretických nástrojov – od funkcionalistickej perspektívy cez revolučný feminizmus a teórie akulturácie po freudovskú psychoanalýzu, teórie kolektívnej traumy a štúdium halucinogénov (Clark 2001: 3). Vysvetlenie fenoménu bosoráctva si vyžiadalo takmer celý teoretický arzenál sociálnych vied, a predsa je naďalej veľkou bádateľskou výzvou.

V ostatnom čase sa otázkam súvisiacim s nadprirodzenými predstavami venujú aj bádatelia z oblasti kognitívnej antropológie – disciplíny zaoberajúcej sa vzťahom ľudského myslenia a kultúry. Táto kniha je zameraná na kognitívne vysvetlenie nadprirodzených predstáv, ktoré vznikajú ako odpovede na prirodzené otázky „prečo?“, a tie si ľudia kladú pri nešťastných udalostiach. Výsledky bádateľov z tejto oblasti ukazujú, že nadprirodzená interpretácia udalostí môže byť vedľajším efektom práce univerzálnych mechanizmov, ktorými disponuje ľudské myslenie v dôsledku evolučného vývoja. Otázky, ktoré často kladieme pri nehodách, úmrtiach a neúspechoch, nemusia nevyhnutne prinášať nadprirodzené odpovede – no v istých situáciách sú práve tieto odpovede pre nás relevantné. Aby sme pochopili prečo, musíme sa pozornejšie pozrieť na organizáciu myslenia, tohto obdivuhodného a nesmierne zložitého produktu dlhého vývoja ľudského druhu.

V svojej práci budem ilustrovať líniu argumentácie na materiáli z výskumu, ktorý som uskutočnila v niekoľkých obciach na západnom a strednom Slovensku. Nekladiem si za cieľ potvrdiť konkrétne hypotézy vyplývajúce

z teórií: mojím zámerom bola interpretácia materiálu z perspektívy kognitívnej antropológie a formulácia čiastkových záverov, ktoré by mohli slúžiť ako podnet pre ďalší výskum fenoménu bosoráctva.

Predmetom môjho terénneho výskumu boli rozprávania týkajúce sa nadprirodzených bytostí a udalostí, nadprirodzených vysvetlení prírodných úkazov a pod. V slovenskej etnologickej literatúre sa ľudové predstavy a magické praktiky, ktoré nepatria do kresťanskej vierouky, označujú práve termínom „povery“ (používa sa aj mimo odborného kontextu). Na rozdiel od bežného, skôr pejoratívneho vnímania má pre etnológov toto slovo neutrálny význam. Z hľadiska vedeckej analýzy však termín „povery“ predstavuje značný problém, na ktorý sa neraz poukazovalo v odbornej literatúre.¹ Preto v tejto práci budem používať označenie „nadprirodzené predstavy“, ktoré spresním pomocou teoretického slovníka kognitívnej antropológie. Pokúsim sa o krátke zhrnutie spôsobov, akými sa skúmali povery v slovenskej etnológii a folkloristike.

¹ Pozri napríklad Kováč 2004 a nasledujúcu diskusiu (Bužeková 2005, Gáliová 2005, Bahna 2008, Kováč 2005).

ÚVOD

Povery v slovenskej odbornej literatúre

Od počiatku etnografického skúmania na Slovensku, teda počínajúc obdobím národného obrodzenia, povery zaznamenávali ako súčasť širších sfér ľudovej tradície. Ich teoretické uchopenie sa počas vývoja disciplíny menilo. Donedávna ich skúmali etnografi a etnológovia v rámci ľudových zvykov a folkloristi ako súčasť ústnej tradície. V rámci ľudových zvykov sa povery delili do niekoľkých kategórií: ľudová mágia (agrárna, ľubostná, záškodnícka a pod.), súčasť výročných obradov (vianočných, veľkonočných atď.) a obradov životného cyklu (narodeniny, krstiny, svadba, pohreb atď.). Vo väčšine prípadov sa zvyky s poverovými prvkami interpretovali ako pozostatky archaického slovanského náboženstva, ktorých význam už zanikol alebo sa transformoval. V Encyklopédii ľudovej kultúry Slovenska sa termín „povery“ uvádza ako „tradíciou fixované nepresné označenie pre súhrn predkresťanských predstáv a úkonov prežívajúcich v ľudovom náboženstve na základe viery“ (Chorváthová 1995: 68).

Folkloristika na druhej strane skúmala poverové rozprávania (nazývané aj démonologické poviedky alebo povesti) ako súčasť ľudovej prózy, konkrétnejšie ako druh povestí.² Osvietenský spisovatelia sa v staršom období snažili racionálne vyvrátiť povery, avšak generácia štúrovcov venovala pozornosť aj rozprávkam, ktoré obsahovali poverové látky. V interpretácii rozprávok dominoval smer mytologickej školy, vychádzajúci z romantického národopisu. Pre tento smer bola charakteristická idea príbuznosti rozprávok všetkých indoeurópskych národov, majúcich základ v spoločnej mytológii. Najvýznamnejšími príkladmi sú práce J. Kollára a P. Dobšinského (Dobšinský 1880 – 1883; Kollár 1834, 1835), ktorí sa na základe spracovania folklórneho materiálu snažili o rekonštrukciu slovanského panteónu. Tieto snahy však nemali dostatočné opodstatnenie a neskorších bádateľov odradili od podobného skúmania. My-

² V skoršom období osvietenský spisovatelia a učitelia pokladali boj proti poverám za nevyhnutnú súčasť šírenia osvety. V dôsledku toho mnohé publikácie tohto obdobia (vrátane kalendárov, vydávaných pre ľud) môžu slúžiť ako prameň pre skúmanie poverových predstáv (Urbancová 1970). V druhej polovici 19. až začiatkom 20. stor. štúrovci uskutočnili organizované zbery rozprávok a povestí, ktoré vyvrcholili dielom Pavla Dobšinského, považovaným za klasický reprezentatívny súbor slovenskej ľudovej prózy.

tologický smer sa vo svete rozvíja aj v súčasnosti, no slovenská folkloristika sa v 20. storočí uberala inou cestou.³

Významnou etapou bola zberateľská akcia pod vedením F. Wollmanna, ktorej výsledkom bola najväčšia zbierka ľudovej prózy zo všetkých častí Slovenska.⁴ Od polovice 30. rokov sa pod vplyvom prác P. Bogatyryjova začala aplikovať teória funkčného štrukturalizmu, ktorú rozpracoval najmä A. Melicherčík. Na tento teoretický smer v 60. a 70. rokoch 20. storočia nadviazali práce z oblasti systémového prístupu (Krekovičová 1989, Leščák 1991). V období po druhej svetovej vojne k teoretickému rozpracovaniu otázok žánrovej skladby ľudovej prózy prispela najmä M. Kolečányi – Kosová (Kolečányi-Kosová 1972 a,b). Od polovice 60. rokov 20. storočia sa folkloristika orientovala na štúdium folklóru ako živého fenoménu v prirodzenom prostredí. Začala sa tak rozvíjať ekologická (kontextuálna) metóda. Neskôr sa uplatňovali semiotické prístupy, teórie komunikácie a teórie textu. Pozornosť sa venovala aj prozaickým žánrom. V posledných desaťročiach sa slovenská folkloristika venuje vzťahu folklóru, folklorizmu, identity a sociálnej pamäti. Čoraz väčšiu úlohu zohráva komplementarita folkloristických prác v širšom európskom rámci a využitie metód historickej antropológie (Kiliánová 2003).⁵

Poverovým rozpráváním sa vo folkloristike dosiaľ venovala pozornosť len v rámci širších okruhov ľudovej prózy. Pritom tieto rozprávania tvoria špecifickú časť ústnej ľudovej tradície: sú totiž priamo spojené so zvykmi a ľudovou vierou. Preto sa poverové rozprávania skúmajú aj z religionistického hľadiska (Kováč 1999 a, b, Komorovský 2000). Ich interpretácia je v súlade s dielom M. Eliadeho, pre ktorého zvláštna kategória „ľudového náboženstva“ znamenala „kontinuitu archaických mytologicko-náboženských štruktúr vo vierach národov kresťanskej Európy“ a „folklórne revalorizácie pradávneho náboženského dedičstva“ (Eliade 1998: 42).

³ Na západe je to geograficko-historická metóda (fínska škola), v Rusku V. J. Propp (napr. Propp 1946) a jeho nasledovníci (pozri napríklad Kerbelyté 1991). V Poľsku a v Rusku sa etnolingvistický smer usiluje o rekonštrukciu archaického mytologického systému na základe ľudovej tradície vrátane povier (pozri napríklad Ivanov a Toporov 1974, 1965; Uspenskij 1982; Adamowski a Niebrzegowska 1999. O práci Dobšinského v kontexte ranej mytologickej školy pozri Bužeková a Krekovičová 2008. Podrobnejšie k dejinám folkloristiky a záujmu o orálnu tradíciu pozri Polívka 1923: 1 – 58, Leščák a Sirovátka 1982: 50 – 56.

⁴ Materiály zbierali študenti Slovanského seminára v Bratislave pod vedením F. Wollmanna v rokoch 1927 – 1944. Sú uložené v archíve Ústavu etnológie SAV v Bratislave. Časť z nich, týkajúca sa ľudovej prózy, bola publikovaná v: Gašparíková 1980, 1984 – 1985; 2002, Gašparíková a Filová 1993.

⁵ Leščák 1996, 1971, 1973, 2001; Kiliánová 1989; Kosová 1972; Lunterová 1974, Gašparíková 1980, 1984 – 1985; Michálek 1990, 1991; Etnografický atlas Slovenska 1990, Hlôšková 1992; Kiliánová a Krekovičová 1992, 1994; *Etnologické rozpravy* 1, 1996.

Viera je najdôležitejšou zložkou pri definovaní povier – i keď sú tieto definície akokoľvek nepresné. Postoje ľudí k nadprirodzeným predstavám a magickým praktikám pravdaže nemusia znamenať len vieru v zmysle presvedčenia o pravdivosti. Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska napríklad pri definícii povier rozlišuje vedecké hľadisko, postoj príslušníkov oficiálneho kultu, etnologické hľadisko a hľadisko vedeckého poznania, pričom uvedené definície sú odlišné (Chorváthová 1995: 68). V našom kultúrnom prostredí slovo povery označuje predovšetkým nadprirodzené predstavy, ktoré stoja mimo „oficiálneho“ náboženstva – kresťanstva. Vo všeobecnosti sa však vnímajú ako niečo, v čo sa nemá veriť: keď niekto označí určitú predstavu ako poveru, nemusí to znamenať, že protirečí kresťanskej doktríne, ale predovšetkým to, že nie je racionálna. V tomto zmysle napríklad protestant môže označiť ako „poveru“ katolícke obrady a ateista náboženstvo všeobecne. Takéto hodnotenie vždy prichádza zo strany toho, kto zaujíma negatívny postoj, teda istým veciam neverí. Otázka viery v určité predstavy bezprostredne súvisí s otázkou racionality.

Napriek „iracionalite“ rozličné nadprirodzené predstavy, či už tradičné, alebo novšie, pretrvávajú popri kresťanskej viere a modernom vzdelaní. Tento fakt sa nedá uspokojivo vysvetliť chybným myslením či zaostalosťou ľudí – podobné vysvetlenie by znamenalo jednoduché ignorovanie viacerých súčasných fenoménov. Relativita dichotómie racionálne/iracionálne sa zvyrazňuje pri predstavách, ktoré priamo súvisia s každodenným životom: ľudia interpretujú udalosti v priamej závislosti od svojho kultúrneho kontextu a môžu používať pojmy, ktoré by sa v inom prostredí (alebo v inej situácii) označili ako povery. V mnohých kultúrach k bežným vysvetleniam prislúcha práve nadprirodzené pôsobenie iných osôb – bosoráctvo alebo čarodejníctvo. Aby sme pochopili význam, ktorý ľudia vkladajú do podobných predstáv, musíme podrobne preskúmať sociálne prostredie a celú sieť spoločenských vzťahov v komunite. V slovenskej odbornej literatúre sa však bosoráctvu ako špeciickému spoločenskému fenoménu zatiaľ nevenovala zvláštna pozornosť. No predstavy o nadprirodzenom škodení, ako sa vynasnažím ukázať na príkladoch zo Slovenska, bezprostredne súvisia práve so sociálnymi vzťahmi. V nasledujúcej časti sa pokúsím podať krátky prehľad o bádani predstáv o nadprirodzenom škodení pri komparatívnom štúdiu kultúr.

Antropologické bádanie bosoráctva/čarodejníctva

V spoločenských vedách sa predstavy o bosoráctve skúmali v rámci viacerých disciplín – antropológie, folkloristiky a histórie. Bádania zdôrazňovali rôzne aspekty tohto fenoménu, i keď sa jednotlivé roviny výskumu mohli

prelínať. Pre folkloristiku bolo dôležité predovšetkým sledovanie určitých motívov a ich súvislosť s ústnou tradíciou, historická a antropologická analýza sa sústreďovala na sociálny kontext. Výsledky oboch disciplín sa vzájomne často využívali.⁶ Antropologické bádanie ako komparatívne štúdium kultúr prinieslo množstvo poznatkov, ktoré svedčili o univerzálnom rozšírení predstáv o nadprirodzenom škodení. No pri pokuse objasniť tento jav sa antropológovia stretli s mnohými problémami.

Podobne ako iné zložité spoločenské fenomény, aj bosoráctvo/čarodejníctvo vyvolávalo u antropológov viacero teoreticko-metodologických otázok. Jednou z nich bola samotná definícia javu. V anglofónnej antropologickej literatúre boli dôležité aj jazykové nuansy angličtiny, ktoré mohli viesť k neadekvátnemu prekladu domorodých pojmov. Bosoráctvo (*witchcraft*) a čarodejníctvo (*sorcery*) sa v britskej antropológii zvyčajne vnímajú ako rôzne formy nadprirodzeného pôsobenia: za bosorku/bosoráka (*witch*) sa považuje človek, ktorý disponuje nadprirodzenou škodlivou silou, zatiaľ čo čarodejník/čarodejnica (*sorcerer*) skôr používa magické prostriedky – buď so zlým, alebo s dobrým úmyslom. Viacerí antropológovia však poukazujú, že v mnohých jazykoch, vrátane angličtiny, sa význam týchto dvoch pojmov prelína, a že adekvátny preklad domorodých termínov môže byť nesmierne obtiažny. Pri antropologickej analýze je dôležité sledovať predovšetkým domorodé klasifikácie nadprirodzených javov (Stewart a Strathern 2004: 2).

V britskej antropológii začína bosoráctvo a čarodejníctvo jasne rozlišovať Evans-Pritchard (1976). Skúmal predstavy afrického kmeňa Azandov a použil domorodú kategorizáciu rozličných druhov nadprirodzeného pôsobenia. Ukázal, že predstavy o bosoráctve priamo súvisia s vysvetlením nešťastia a existujúcimi spoločenskými vzťahmi. Výsledkom Evans-Pritchardovej analýzy bolo pochopenie toho, ako si členovia komunity vysvetľujú súvislosti medzi nešťastnými udalosťami a osobnými nevraživosťami v kategóriách príčin a následkov, a tiež ako vyjadrujú túto kauzalitu prostredníctvom obvinení z bosoráctva (Gluckman 1968: 22). Evans-Pritchard zdôrazňoval intelektuálnu a morálnu stránku týchto javov. Jeho prístup znamenal určitú modifikáciu funkcionalizmu, ktorý bol vtedy dominantným smerom britskej antropológie. V rámci funkcionalizmu sa obvinenia z bosoráctva vnímali ako nástroj sociálnej kontroly, pričom mimoriadne dôležitú úlohu zohrávali klebety. Napríklad Radcliffe-Brown (1952) tvrdil, že ľudia, ktorých v klebetách označujú ako bosorky/bosorákov, menia svoje správanie, aby zmiernili obvinenia. Podobne aj Malinowski zdôrazňuje, ako klebety a príbehy o bosorkách/bosorákoch

⁶ Folkloristické bádanie výrazne prispelo k skúmaniu bosoráctva ako spoločenského fenoménu a často sa pohybuje v tej istej rovine ako antropologicko-historická analýza (pozri napríklad Krekovičová 2005, Tangherlini 2000, Pócs 1989).

ovplyvňujú správanie: tieto príbehy totiž definujú „správnu“ osobu negatívnym spôsobom, teda tým, že opisujú osobu „nesprávnu“ (Malinowski 2005).

Podľa Mary Douglasovej sa práca Evans-Pritcharda sústreďuje na to, čo bádatelka nazýva „sociológiou poznania“: pre antropológa je dôležité skúmať, aký význam majú predstavy o bosoráctve, teda aký dopad majú obvinenia na správanie ľudí v konkrétnom kultúrnom kontexte. Za určitých podmienok môžu byť údajní vinníci prísne trestaní a dokonca popravení, tak ako sa to dialo v Európe na prahu novovekých dejín, zatiaľ čo v iných kultúrach – napríklad u Azandov – sa dôraz kladie na očistný rituál, ktorý má neutralizovať nadprirodzené pôsobenie (Douglas 1970: xiv). Analýze tohto druhu sa venovali aj ďalšie etnografické práce (pozri napríklad Middleton a Winter 1963, Marwick 1965, 1972).

Evans-Pritchardova interpretácia bosoráctva odráža „funkcionalistickú“ aj „intelektualistickú“ tendenciu v antropológii: prvá sa sústreďuje na sociálne procesy a udržanie spoločenského poriadku, druhá na kognitívne procesy a usporiadanie informácií v rámci určitej sociálnej štruktúry. Práca Evans-Pritcharda ukazuje, že tieto dve tendencie možno spojiť. V britskej antropológii prevládal funkcionalizmus, dokedy nevyšiel z módy, spolu so zavrnutím koncepcie uzavretých spoločností (Stewart a Strathern 2004: 6). Victor Turner pridal k funkcionalistickej paradigme koncept sociálnej drámy, pričom sociálne konflikty signalizovali slabosť sociálnych štruktúr a spôsobovali rozštiepenie (*fission*) spoločenských skupín. Obvinenia z bosoráctva z tohto hľadiska interpretovali ako povrchné indikátory hlbších konfliktov, spojených s majetkom a mocou (Turner 1954).

Turnerov koncept sociálnej drámy rozvíjali ďalší antropológovia, vrátane Wolfa Bleeka. V často citovanej prípadovej štúdií „Bosoráctvo, klebety a smrť: sociálna dráma“ Bleek opísal výsledky výskumu ghanského kmeňa Kwahu a ukázal, že obvinenia z bosoráctva sa tam nešíria verejne, ale potajomky, predovšetkým prostredníctvom klebiet. Tieto klebety pritom: (1) vymieňajú sa medzi členmi jednej skupiny; (2) sústreďujú sa na ľudí, s ktorými sa daná osoba nachádza s blízkych vzťahoch; (3) naznačujú, že obvinení sú mocnejší ako tí, ktorí obviňujú; (4) používajú sa na dosiahnutie osobných cieľov; (5) nachádzajú sa v opozícii k modernizačným trendom v spoločnosti. Bleek venoval pozornosť aj otázke, prečo sú z bosoráctva obviňované častejšie ženy ako muži. Jeho štúdiá potvrdzuje tézu Evans-Pritcharda v tom, že pri vzniku podozrení z bosoráctva hrá ústrednú úlohu vysvetlenie nešťastia. Ľudia sa sústreďujú skôr na to, čo Evans-Pritchard nazýva „sociálne relevantnou príčinou“ než na reálne, fyzikálne príčiny udalosti (Bleek 1976).

Väčšina „klasickej“ antropologickej literatúry o bosoráctve sa zakladala na analýze materiálu z koloniálnych a post-koloniálnych krajín Afriky a Tichomoria. V skoršom období bádatelia predpokladali, že v týchto oblastiach sa

obvinenia z bosoráctva vďaka procesom modernizácie, postupne stanú minulosťou tak, ako sa to už skôr stalo v Európe. Tieto predpoklady sa však ukázali ako neopodstatnené: nielenže „staré“ predstavy nemizli, ale stali sa súčasťou ostrej kritiky práve tej „modernity“, ktorá ich mala nahradiť. V súčasnosti v krajinách tretieho sveta predstavy o nadprirodzenom škodení a „hony na bosorky“ zvyčajne sprevádzajú významné negatívne udalosti spojené s politickým dianím (Nadel 1952, Bleek 1976, Stewart a Strathern 2004).

Predstava o tom, že viera v bosorky v Európe patrí minulosti, nemusí súvisieť len s vedecko-technickým pokrokom a šírením vzdelanosti a osvety, ale predovšetkým so zmenami sociálnych vzťahov, ktoré boli dôsledkom industrializačných a modernizačných procesov. V porovnaní s veľkými, a do určitej miery amorfnými, mestskými komunitami sa dedinské spoločenstvo vyznačuje oveľa menšou mobilitou a pevnými susedskými vzťahmi. Susedia sa nielen navzájom dobre poznajú, ale sú jeden pre druhého priamymi konkurentmi v rôznych oblastiach života, a to zohráva istú úlohu v predstavách o bosoráctve.

Ukazuje sa však, že ani v Európe predstavy o bosoráctve nepatria len minulosti. Jedným z najpozoruhodnejších antropologických diel druhej polovice minulého storočia je kniha francúzskej antropologičky Jeanne Favret-Saada, ktorá skúmala predstavy o bosoráctve v Normandii (Favret-Saada 1980). Počas svojho výskumu zistila, že podozrenia z bosoráctva vznikajú zvyčajne v dôsledku opakovaných nešťastných udalostí v rodine. Údajné bosorky uberajú „silu“ iným ľuďom, aby sa tak „posilnili“ sami, pričom táto „sila“ sa prejavuje najmä v majetkoch a na zdraví hlavy rodiny. Podľa Favret-Saada otázka reality bosoráctva má priamy vzťah k situáciám, ktoré môžu nastať v živote každého, keď prirodzené vysvetlenie negatívnych udalostí nie je postačujúce. Tento fenomén teda súvisí predovšetkým s konkrétnymi životnými príbehmi a konkrétnym spoločenským kontextom.

Skúmanie bosoráctva/čarodejníctva v sociálnej histórii

Dôležitým smerom v bádani predstáv o bosoráctve/čarodejníctve bolo skúmanie honu na bosorky v Európe na prahu novodobých dejín. Bosoráckym procesom sa dostávalo opätovnej pozornosti od historikov, aj od antropológov. Výsledky historického bádania sú v súlade so závermi antropológov: aj historici zistili, že sociálny kontext hral primárnu úlohu v predstavách o bosoráctve, a že klebety boli hlavným kanálom šírenia týchto predstáv.

Jedným z vysvetlení honu na bosorky bola súvislosť predstáv o bosoráctve s prežívaním predkresťanského kultu plodnosti. Paradoxne práve tento

výklad, ktorý z odborného hľadiska patrí skôr do špekulatívnej roviny, mal celospoločenský dopad: prispel k významovému posunu slova *witchcraft* a ovplyvnil viaceré vrstvy západnej kultúry. Do 30. rokov minulého storočia malo toto slovo prevažne negatívnu konotáciu nadprirodzeného škodenia. V r. 1929 vydavateľstvo encyklopédie *Britannica* oslovilo známu folkloristku Margaret Murray,⁷ aby napísala heslo *Witchcraft*. Murray využila príležitosť, aby presadila vlastnú víziu tohto spoločenského fenoménu a jej článok bol v encyklopédii bezo zmeny publikovaný až do roku 1969. Európske čarodejnice, ako tvrdila, boli členkami tajnej spoločnosti, ktorej cieľom bolo zachovať predhistorický kult plodnosti. Uctievali bohyňu Dianu a jej rohatého manžela a pôsobili v prospech spoločnosti: podobne ako šamani, liečili a chránili ľudí, bojovali proti zlým silám a zabezpečovali plodnosť poľiam. Kresťanská cirkev však rohatého boha interpretovala ako Satana a v snahe zabezpečiť si moc prekrútila význam prastarých rituálov.

Túto „teóriu“ opísala Murray aj v troch ďalších excentrických knihách (Murray 1921, 1933, 1954). Jej idey rozvíjal Gerald Gardner, zakladateľ náboženského hnutia Wicca, a stali sa súčasťou mnohých ezoterických koncepcií. Práce Murray teda prispeli k vzniku spoločensko-kultúrneho fenoménu moderného čarodejníctva, v ktorom sa toto slovo chápe vyslovene pozitívne.⁸ Zo strany akademickej verejnosti síce vyvolali ostrú a zaslúženú kritiku, predovšetkým pre nepodloženosť argumentov a vyslovené prekrútenie faktov; no táto kritika sa k širokej verejnosti už nedostala. Murray teda zostala spoločenskou autoritou v otázke bosoráctva a ovplyvnila nielen populárne predstavy o čarodejníkoch, prítomné napríklad v hollywoodskej filmovej produkcii, ale aj takých spisovateľov ako Aldous Huxley a Robert Graves (Simpson 1994).⁹

Podobná línia argumentácie našla obhajcu aj v historických kruhoch, a to v prácach talianskeho bádateľa Carla Ginzburga, i keď v neporovnateľne pre-

⁷ Pôvodne sa Murray zaoberala egyptológiou, no postupne ju vďaka jej prácam začali vnímať ako folkloristku a na sklonku života sa dokonca stala predsedkyňou Britskej folkloristickej spoločnosti. Podľa Jacqueline Simpson vďaka prácam Murray antropológovia a historici v Británii začali vnímať folkloristiku negatívne, i keď práve folkloristi boli prvými kritikmi jej „teórie“ (Simpson 1994).

⁸ Skúmanie moderného čarodejníctva patrí k najnovším oblastiam antropologického bádania a prelína sa so skúmaním neopohanstva a hnutia New Age vo všeobecnosti. Moderné „čarodejnice“ pôsobia len pozitívne a často majú „šamanské“ črty. V tejto práci sa im nebudem venovať, keďže sa sústredím na predstavy o bosoráctve/čarodejníctve v „klasickom“ zmysle, teda v súlade s Evans-Pritchardovou definíciou bosoráctva/čarodejníctva ako nadprirodzeného škodenia.

⁹ Viacerí bádatelia presvedčivo ukázali, že obraz „šamanských“ alebo „pohanských“ čarodejníck, ktorý využívajú spisovatelia i tvorcovia masmediálnej kultúry, spočíva na falošnej genealógii a nie je ničím iným, než modernou fikciou (Briggs 1996: 5 – 6).

cíznejšej a opatrnejšej formulácii (Ginzburg 1983, 2003). Vo väčšine prípadov však historici (vrátane Ginzburga) interpretovali bosorácke procesy ako súčasť a/alebo dôsledok hlbokých politických, ekonomických a náboženských zmien, ktorými prechádzala Európa na prahu novoveku. Komplexné historické skúmanie predstáv o bosoráctve ukázalo, že ich podoba a dopad sa v rôznych vrstvách európskej spoločnosti líšili. Ľudové predstavy mohli mať veľmi málo spoločného s učenými traktátmi a „oficiálnymi“ kresťanskými interpretáciami: v malých dedinských komunitách v Európe, podobne ako v Afrike, Latinskej Amerike či Ázii, ľuďom šlo predovšetkým o vysvetlenie konkrétnych životných udalostí, nie o teológiu. Názory historikov boli v súlade vo závermi Bleeka a iných antropológov, ktorí zdôrazňovali význam klebiet pri šírení predstáv o bosoráctve.

V slávnej práci „Čarodejníctvo v Anglicku počas Tudorovcov a Stuartovcov“ britský historik Alan Macfarlane podrobne analyzoval lokálne pramene vo vybranej oblasti v grófstve Essex v období rokov 1560 – 1650, pričom skombinoval historickú analýzu s antropologickým a sociologickým prístupom (Macfarlane 1970). Ukázal, že údajné bosorky a ich obeť vždy boli susedmi, ale mali odlišné pozície v spoločenskom rebríčku, čo bolo v súlade s Bleekovmi závermi. Na rozdiel od súčasnej Ghany, bosorky v Essexe mali horšie spoločenské postavenie ako ich obeť. Britský historik Keith Thomas analyzoval pramene z celého Anglicka (Thomas 1997) – jeho výskum zahŕňal široké spektrum textov od sofistikovaných teologických diskusií až po najmenšie podrobnosti zo súdnych protokolov. Práca Thomasa potvrdila Macfarlanove výsledky o spoločenskom postavení údajných bosoriek/bosorákov. Obaja bádatelia ukázali, že predstavy o uctievaní diabla bosorkami (dôležité v kontinentálnej Európe) v anglických prameňoch boli skôr súčasťou diskurzu intelektuálov a pravdepodobne boli do Anglicka importované. Anglickí dedinčania sa otázkou uctievania diabla nezaoberali a boli vedení nie náboženským, ale každodenným strachom: verili, že bosorky môžu poškodiť zdravie zvierat i ľudí.

Podobne pokračovali aj výskumy iných historikov. Robin Briggs (1996) analyzoval kontinentálne pramene z územia Lorraine a ukázal, že najintenzívnejšie perzekúcie bosoriek nasledovali po ťažkých obdobiach vojen, epidémií a hladomorov. Údajné bosorky pritom mohli byť podozrievané dlhé roky bez toho, aby boli verejne obvinené – až do chvíle, keď sa celková situácia v komunite stala príliš napätou. Podľa Briggsa, v malých komunitách bosorky „boli nielen nepriateľmi zvnútra: boli to osoby, ktoré sa veľmi dobre poznali s predpokladanými obeťami a ich reputácia sa vytvárala dlhé roky prostredníctvom klebiet a fám“ (Briggs 1996: 4). Existencia mašínérie na potrestanie týchto nadprirodzených vinníkov však viedla k prenášaniam podozrení aj na osoby, ktoré sa v lokálnych komunitách s bosoráctvom nespájali. Procedúra inkvizície garantovala stále nový prisun obetí: podozrivých zatkli na zákla-

de anonymného udania a mučili, kým neudali ďalších, pričom udania boli podporované ekonomickou motiváciou, lebo majetok údajných bosoriek bol zvyčajne rozdelený medzi udavačov a oficiálne autority. Táto mašinéria zabezpečovala aj zverejnenie manuálov prenasledovania, ktoré neustále prinášali nové informácie o satanistickom kulte, a tým nafukovali obraz bosoriek a nimi vzbudzovaný strach.

Skúmanie protokolov čarodejnických procesov v Nemecku taktiež ukázalo, že údajné bosorky pravdepodobne mali túto reputáciu celé roky bez toho, aby boli formálne obvinené. Oficiálnym obvineniam predchádzal dlhý a komplexný proces šírenia klebiet, a na ich základe sa postupne vytvárala ich reputácia. Ľudia v malých dedinských komunitách vnímali legálne prenasledovanie bosoriek ako posledné východisko a disponovali celou škálou iných stratégií, aby si poradili s týmito „nepriateľmi zvnútra“. Podrobnejší pohľad na životné príbehy obvinených svedčí o tom, že aj údajné bosorky používali rozličné stratégie, aby zabránili klebetám a nasledujúcim formálnym obvineniam: správali sa k susedom mierne a priateľsky, ošetrovali chorých a pomáhali v núdzi tým, ktorí to potrebovali (Rowlands 2001). Výskum škandinávskych historikov a folkloristov poukázal na tie isté kľúčové body ako skúmanie anglických, nemeckých a francúzskych historických dokumentov. Timothy Tangherlini (2000) napríklad minucióznym skúmaním súdnych protokolov ukázal, že aj v Dánsku sa prenasledovanie údajných bosoriek zakladalo na individuálnej reputácii, ktorá sa budovala na základe klebiet a tradičných predstáv.

Podľa antropologických poznatkov práve tradícia určuje, kto môže mať bosorácke schopnosti a ako sa prejavujú. Tradícia však patrí k z najzaujímavejším a súčasne najproblematickejším pojmom spoločenských vied.

Tradícia a univerzálne psychologické mechanizmy

Všetci intuitívne vieme, čo znamená tradícia: latinské slovo *trado*, od ktorého sa tento termín odvodzuje, má význam „učiť“ alebo „odovzdávať“. Dá sa povedať, že tradícia vo všeobecnosti predstavuje to, čo sa odovzdáva z generácie na generáciu a čo sa človek naučí v danom kultúrnom prostredí. Inými slovami, „všetko, čo je vlastné spoločnosti v danom čase a čo existovalo ešte predtým, ako si to jej súčasní príslušníci osvojili“ (Shils 1981: 12). Problém je však v tom, že podobná všeobecná kategória je z hľadiska vedeckej analýzy nepoužiteľná a má dôležité implikácie, ktoré sa týkajú základných teoretických východísk.

Podľa antropológa Boyera podobné chápanie tradície vedie k domnienke, že tradičným môže byť aj svetonázor, ktorý sa v tomto prípade javí ako istým spôsobom konzervované usporiadanie ideí o svete. V antropológii sa používa

aj termín „tradičné spoločnosti“, ktorý znamená, že isté komunity sú usporiadané tak, že akákoľvek zmena – na rozdiel od tradície – sa pokladá za neželanú. Toto chápanie vytvára dichotómiu tradičné/moderné spoločnosti, ktorú pod rozličnými názvami nachádzame v rôznych teoretických koncepciách. V antropologickej literatúre môže byť interpretácia tradície aj univerzálnejšia. Tradičné myslenie sa môže pokladať aj za niečo viac než len neurčitý „svetonázor“: môže sa chápať ako spôsob teoretického ponímania sveta v zmysle existencie dvoch úrovní myslenia a diskurzu. Prvým sú „primárne“ teórie používané v každodennom živote, zatiaľ čo „sekundárne“ teórie sa týkajú všeobecných súvislostí a vytvárajú špecifické módy kauzality založené na tradičných pojmoch. No antropologické bádanie nepotvrďuje existenciu podobných systémov alebo teórií: „Každý antropológ vie, že je oveľa jednoduchšie obdržať opis špecifického rituálu, vykonávaného určitými osobami, ako vysvetlenie fundamentálnych princípov alebo všeobecnej štruktúry... Zdá sa, že ľudia sa sústreďujú hlavne na udalosti, na aktuálne situácie v tradičnej interakcii, zatiaľ čo zaznamenať všeobecné princípy je veľmi obtiažne“ (Boyer 1990: 12).

Ak sa obrátíme k predstavám o bosoráctve, chápanie tradície vo vyššie uvedenom neurčitom zmysle by znamenalo, že patria k istému spôsobu myslenia, ktorý sa charakterizuje špecifickou kauzalitou a zakladá sa na „kontinuite archaických mytologicko-náboženských štruktúr vo vierach národov kresťanskej Európy“ (Eliade 1998: 42). No antropologické i historické bádanie tohto fenoménu ukázalo, že vysvetlenia nešťastia a obvinenia z bosoráctva sú skôr súčasťou praktického diskurzu než teoretických konštruktov. Logické nesúlady pritom nehrajú primárnu úlohu, keďže ľudom ide o konkrétne udalosti, a nie o vytvorenie všeobecnej kultúrnej schémy (Lambek 1993: 385).

Používanie termínu „tradičný“ vo všeobecnom neurčitom zmysle znamená, že sa nerozlišuje medzi pozorovateľnými kultúrnymi javmi (napríklad spevom alebo rozprávaním pri tradičných príležitostiach) a psychologickými procesmi, ktoré sa nachádzajú v ich pozadí (zapamätávanie textov, emočné zaangažovanie v rituáli atď.). Okrem toho, podľa Boyera je potrebné rozlíšiť dva typy údajov, ktoré bádateľ môže získať v teréne: prvým sú závery, ktoré bádateľ môže urobiť na základe bežných konverzácií, odkazov atď., zatiaľ čo druhým sú výroky špecifických aktérov v špecifickom kontexte. V tejto práci sa budem pridrižovať Boyerovej definícii, podľa ktorej tradičné javy: (1) predstavujú príklady sociálnej interakcie; (2) sú opakované; (3) sú psychologicky významné (Boyer 1990: 1 – 2). Výpovede o bosorkách, ktoré som zaznamenala, zodpovedajú všetkým trom charakteristikám: sú produktom sociálnej interakcie, rozprávači ich opakujú pri rôznych príležitostiach a, ako sa pokúsim ukázať, sú psychologicky významné vo viacerých rovinách. Hoci sa u nás v súčasnosti považujú skôr za formu zábavy, mohli plniť dôležitú funkciu: boli indikátorom susedských nevraživostí a spoločenského napätia.

Antropologické i historické výskumy ukazujú, že podozrenia z bosoráctva sa šíria prevažne v malých dedinských komunitách, kde susedské vzťahy a osobná komunikácia sú v porovnaní s urbánnym prostredím oveľa intenzívnejšie. Ich rozšírenosť a spoločné charakteristiky, ktoré boli opísané v rozličných kultúrnych kontextoch, viedli viacerých historikov a antropológov k záveru, že ide o prejav psychologických „univerzálií“ presahujúcich kultúrne rozdiely (Briggs 1996: 373). V tejto súvislosti sa ponúkali viaceré psychologické vysvetlenia, napríklad opis mechanizmu „projekcie“ (Kennedy 1967), pokus o historizáciu freudovskej psychoanalýzy (Greenblatt 1990) alebo koncepcia psychosomatických príčin vzniku podozrení z bosoráctva, podľa ktorej sa v predstavách o nadprirodzenom škodení spájajú osobné konflikty, psychický stres a telesné choroby (Bever 2000).

Univerzálne charakteristiky predstáv o bosorkách a ich spojitosť so sociálnym kontextom sa môžu vysvetľovať z perspektívy evolučnej psychológie. Základným predpokladom tohto smeru je existencia univerzálnych vlastností ľudského myslenia, ktoré sa však neprejavujú na úrovni kultúrnych javov, ale na úrovni evolučne vyvinutých psychologických mechanizmov. Tieto mechanizmy sú adaptáciami, t. j. vznikli v dôsledku prirodzeného výberu. Ich podoba sa ustálila v období pleistocénu, keď ľudia boli lovcami a zberačmi, a teda vo všeobecnosti nemusí mať priamy vzťah k súčasnému spôsobu života (Cosmides, Tooby a Barkow 1992).

Koncepcia kognitívneho antropológa Dana Sperbera, ktorú nazýva „epidemiológia reprezentácií“, vychádza práve z premís evolučnej psychológie. V jej termínoch sa akýkoľvek kultúrny fenomén môže analyzovať ako súbor reprezentácií dvoch druhov – mentálnych reprezentácií (napríklad presvedčení, zámerov, preferencií) a verejných reprezentácií (ako sú signály, vety, texty, obrazy a pod.). Kultúrne reprezentácie v Sperberovej koncepcii sa nechápu ako vonkajšie javy voči jednotlivcom, ale predstavujú výsledok interakcie medzi vonkajšími verejnými reprezentáciami a reprezentáciami vnútornými – mentálnymi: ich vysvetlenie musí brať do úvahy nielen stav jednotlivcov, ale aj prostredie, ktoré sa mení v dôsledku ľudského konania (Sperber 1996: 80 – 81).

Kognitívne systémy totiž vytvárajú vnútorné reprezentácie na základe fyzickej interakcie s prostredím. Preto mentálne reprezentácie vonkajších objektov sú do istej miery regulárne spojené s objektmi, ktoré reprezentujú. Neurológia a všeobecnejšie to, čo sa dnes nazýva „neurovedy“, za posledné desaťročia zaznamenali nesmierny pokrok v oblastiach chémie neurónového prenosu, aj presnej lokalizácie kognitívnych funkcií. Preto v kognitívnej psychológii „materiálny charakter mentálnych reprezentácií prestal byť mystériom a predstavuje zrozumiteľný problém“. Vysvetlenie regulárnej spojitosti medzi mentálnymi a verejnými reprezentáciami v termínoch materiálnych

objektov je teda v princípe možné. Kľúčom k odhaleniu tejto spojitosti je predpoklad, že ľudský druh, podobne ako ostatné prírodné druhy, sa biologicky adaptoval na svoje prostredie. Ľudia majú evolučne vyvinuté kognitívne mechanizmy, dovoľujúce úspešne spracovávať informácie o prostredí (Sperber 1996: 25).

Vysvetľovať kultúrne fenomény v rámci naturalistického programu znamená nachádzať kauzálne reťazce medzi javmi materiálneho sveta na rozličných úrovniach: komplexný kultúrny proces sa analyzuje ako výsledok elementárnejších procesov a tieto elementárne procesy je možné ďalej analyzovať až na úroveň, keď sa ich materiálny charakter stáva evidentným (Sperber 1997: 123 – 136). Cieľom epidemiológie reprezentácií je „vysvetliť kultúrne makro-fenomény ako kumulatívne efekty dvoch typov mikro-mechanizmov: individuálnych mechanizmov spôsobujúcich vytvorenie a transformáciu mentálnych reprezentácií a inter-individuálnych mechanizmov meniacich prostredie, ktorých výsledkom je transmisia reprezentácií“ (Sperber 1996: 50). Sperber pritom zdôrazňuje, že všeobecná teória distribúcie reprezentácií neexistuje: každý konkrétny fenomén potrebuje špecifické vysvetlenie, pretože zahŕňa prácu rozličných mikro-mechanizmov (podobne ako epidémie rôznych chorôb sa šíria rôznymi spôsobmi – odtiaľ pochádza aj názov jeho koncepcie).

Skúmanie nadprirodzených predstáv, konkrétnejšie predstáv o nadprirodzenom škodení, ktoré sa vyjadrujú vo forme tradičných rozprávání, predstavuje špecifický problém a vyžaduje špeciálne vysvetlenie. Na zložitý fenomén bosoráctva treba nazerať z viacerých teoretických koncepcií. V súlade so Sperberovou koncepciou je potrebné ho takpovediac „rozmeniť na drobné“, teda vyčleniť najdôležitejšie mikro-mechanizmy formujúce tieto mentálne reprezentácie, a inter-individuálne mechanizmy, ktorých výsledkom je transmisia reprezentácií.

Pre skúmanie akýchkoľvek nadprirodzených predstáv potrebujeme definovať pojem „nadprirodzené“. Túto otázku rieši prvá kapitola práce, ktorá sa zaoberá problémom racionality a iracionality v kontexte nadprirodzených predstáv a uvádza aj kognitívnu teóriu náboženstva francúzskeho antropológa Pascala Boyera. Táto teória vychádza z premís širšej teoretickej platformy, ktorá sa v kognitívnych vedách nazýva doménová špecifickosť ľudského myslenia.

Druhá kapitola sa venuje téme kauzality vo vysvetlení nešťastia. Prezentujem v nej rôzne typy vysvetlení, s ktorými som sa stretla pri výskume, od najjednoduchšieho kauzálneho spojenia v rozprávaniach o znameniach po najzložitejší koncept bosoráctva. Venujem sa aj sociálnemu kontextu šírenia predstáv o bosoráctve, putujúcich prostredníctvom klebiet. Tie hrali nesmierne dôležitú úlohu pri obvineniach z nadprirodzeného škodenia.

Predmetom môjho výskumu boli nielen predstavy o bosorkách ako také,

ale predovšetkým predstavy prezentované v rozprávaniach. Preto problematika narácií patrí k ústredným momentom tejto knihy. Tretia kapitola je venovaná šíreniu narácií, najmä otázke zapamätávania rozprávání a ich opätovnej reprodukcie, čo tesne súvisí s problematikou emócií. Uvádzam súčasné koncepcie pamäti a emócií a dotýkam sa aj úlohy postoja rozprávača k nadprirodzeným predstavám v procese ich šírenia.

Postoje ľudí sú témou aj poslednej, štvrtej kapitoly knihy. V nej sa venujem nielen faktorom, od ktorých závisí prezentovaný postoj rozprávačov, ale aj otázkam, do akej miery sú ľudia v prezentovaných postojoch konzistentní a v akom zmysle môžeme hovoriť o racionalite v prípade viery v nadprirodzené bytosti alebo udalosti, alebo vôbec o viere.

V každej časti pre ilustráciu uvádzam rozprávania, ktoré súvisia s témou danej kapitoly. Tieto príbehy boli zaznamenané počas výskumov, ktoré som uskutočnila v období 1998 – 2008 v 17 slovenských obciach, prevažne zo západného Slovenska. Väčšina materiálu pochádza z dediny na Záhorí, kde prebiehal môj dlhodobý výskum (2001 – 2003). Predstavy a rozprávania o bosoráctve nadobúdajú v súčasnosti nové formy v súvislosti s masmediálnym šírením informácií a rozličnými kultúrnymi vplyvmi; pri doterajšom výskume som sa sústredila skôr na „staré“ príbehy, na to, čo sa „voľakedy rozprávalo“, čo bolo v dedinských komunitách odovzdávané z generácie na generáciu. Preto som obmedzila výber respondentov na staršiu generáciu; no viaceré rozhovory prebiehali v rodinnom kruhu v prítomnosti mladších ľudí, čo dávalo vzácnu možnosť zaznamenať aj ich postoje a pozorovať správanie súvisiace s rozličnými formami nadprirodzených hrozieb.¹⁰

¹⁰ Získané nahrávky nesú v sebe všetky charakteristické znaky živej reči. Aj pri snahe túto živosť a bezprostrednosť zachovať, urobili sme nevyhnutné štylistické zásahy pre zrozumiteľnosť rozprávání, bez zbytočných opakovaní a defektných výpovedí. Niektoré nedokončené vety sú kvôli nadväznosti a zrozumiteľnosti ponechané podľa podania. V hranatých zátvorkách je doplnený text, bez ktorého by veta strácala zmysel. V okrúhlych zátvorkách sú uvedené sprievodné činnosti napr. smiech, gestá rozprávača ap. Rozprávači v rôznej miere používali dialekty. Nahrávky sme upravili do spisovnej slovenčiny, s ponechaním prvkov hovorovosti a iba niektorých nárečových prvkov. Tie sú skôr ilustračné, so zameraním najmä na magické reálie a praktiky. Význam niektorých nárečových výrazov je vysvetlený v poznámkach pod textami jednotlivých príbehov. Všetky osobné údaje, najmä priezviská, názvy miest a dedín, na základe ktorých by mohli byť identifikované osoby, ktorých sa rozprávanie týka, sú z dôvodov diskretnosti uvedené iba v podobe veľkých začiatočných písmen. (Pozn. L. Dvornickej)

1. SKUTOČNOSTI NESKUTOČNÝCH VECÍ

1.1. Racionálne a iracionálne

Pod ľudovými poverami sa v etnologickej literatúre zvyčajne chápu povery dedinské. Práve na vidieku slovenskí zberatelia ľudových tradícií z obdobia národného obrodzenia zaznamenávali rozprávania o bosorkách, vílach, raráškoch, navracajúcich sa zomrelých, svetlonosoch a drakoch. Predstavy o existencii podobných bytostí, podľa novodobých teórií modernizácie (a zrejme i podľa väčšiny vzdelaných ľudí), mali byť dávno minulosťou, a ak nie sú, svedčia o zaostalosti, nevzdelanosti a neschopnosti trpezlivo myslieť. Musím však poznamenať, že moja skúsenosť tomuto rozšírenému názoru nezodpovedá. Počas pobytu v teréne som sa presvedčila, že niektoré tradičné predstavy označované v odbornej literatúre ako povery sú stále živé, a tiež o tom, že ľudia, ktorí tieto predstavy majú, nemusia byť ani „zaostalí“, ani nevzdelaní.

Zďaleka nie všetci ľudia, s ktorými som sa počas terénnych výskumov stretla, v rovnakej miere prezentovali predstavy, označované ako tradičné poverové. Teda také, ktoré nielenže obsahovali nadprirodzené prvky, ale v relatívne stabilnej forme sa odovzdávali z generácie na generáciu. Okrem toho slovo „povery“ v bežnom neakademickom diskurze malo iný význam, než v odbornej literatúre. Ľudia, s ktorými som sa stretla, nazývali „poverami“, „povedačkami“, „sprostosťami“ a „rozprávkami“ tie príbehy, ktorým neverili, alebo tie praktiky, ktoré považovali za neodôvodnené – či už tvorili súčasť tradície alebo boli novodobým javom. Najkurióznym prípadom bola výpoveď istého staršieho pána: podľa jeho názoru poverou je, že Rusi a Američania uskutočnili lety do vesmíru; v skutočnosti neleteli nikam a o tom, čo je tam hore, „nemajú ani šajn“. Najčastejšie však označenie „povery“ a „povedačky“ zodpovedali reprezentáciám, ktoré by označil ako „poveru“ aj etnológ. No naopak to neplatilo: nie všetky predstavy, poverové z pohľadu etnológa, ľudia považovali za povery alebo vôbec za nadprirodzené záležitosti. Napríklad tí, ktorí vo väčšine prípadov len mávli rukou nad vílami alebo raráškami, zároveň vyjadrovali presvedčenie, že zosnulý otec sa s nimi prišiel rozlúčiť po pohrebe, alebo, že suseda je bosorka.

Napriek tomu, že mnohé z príkladov, ktoré v tejto knihe uvádzam, môžu pôsobiť ako prejav dedinskej zaostalosti, „povery“ vo všeobecnom vnímaní nadprirodzených konceptov nepatriacich do náboženských systémov, vôbec

nie sú špecifikom vidieku. Aby sme si to uvedomili, stačí si spomenúť, koľkí z našich známych veria horoskopom a vešteniu, bežne používajú pojmy ako negatívna a pozitívna energia či geopatogénne zóny, a domnievajú sa, že na senzibiloch, liečiteľoch, anjelskej terapii, astrálnom putovaní a Sybiliných (mayských, Nostradamových a iných) proroctvách niečo bude. Tieto názory sa síce odlišujú od predstáv o gniavení, raráškoch a strašidlách, ale len svojou formou – nie sú o nič vierohodnejšie než „dôkazy“ urieknutia či porobenia. Napokon poznám aj mestských obyvateľov s vyšším vzdelaním, ktorí tvrdili, že zažili urieknutie a gniavenie. Ba dokonca môj známy doktor prírodných vied, ktorý vždy rád zdôrazňoval svoju racionalitu, neváhal obviniť kamarátku z toho, že mu svojim hnevom a „zazeraním“ spôsobila zlomeninu prstu. Niektorí otvorene priznávajú, že sú poverčiví, no často aj tí, ktorí patria k takzvanému „racionálnemu typu“, majú svoje malé iracionálne „hriešky“ a občas si, podobne ako Hamlet, povedia: „Sú veci na nebi i na zemi, o ktorých tvoja veda nesníva...“

„Veci, o ktorých veda nesníva“ sú súčasťou nášho života a nezdá sa, že by ich ubúdalo. Niektoré z nich nazývame poverami, niektoré náboženskými predstavami a ďalšie prírodnými silami, ktoré veda ešte neobjavila. Majú jednu spoločnú črtu: ich existenciu či dokonca pravdivosť nemožno overiť. Práve preto sa v očiach odporcov podobné idey javia ako iracionálne. Môžeme však niečo označiť ako iracionálne len preto, že sami tomu neveríme? A ak áno, čo je potom kritériom racionality?

V každodennom živote často používame slovo „racionálne“ bez toho, aby sme sa zamysleli, aký je jeho význam. Bežná interpretácia tohto pojmu by zrejme zodpovedala tomu, čo hovorí výkladový slovník: slovo „racionálny“ znamená „založený na rozume“. V skutočnosti však podobné „vysvetlenie“ nič nevysvetľuje, pretože uvádza na scénu samozrejmy, ale takisto ťažko definovateľný pojem rozumu. Nezaoberajme sa nejasnosťou abstraktných definícií a zamyslime sa nad tým, *prečo* ľudia označujú niečo ako racionálne, ale najmä ako iracionálne. Dá sa povedať, že racionálne tvrdenie je pravdivé, podložené, overené, zatiaľ čo iracionálne – nepravdivé a nepodložené. Inými slovami, racionálne je to, čo považujeme za pravdu – čomu veríme – a iracionálne je to, čomu neveríme.

Racionalita je dôležitým momentom mnohých klasických sociálnych teórií. Najdôležitejšiu úlohu mal tento pojem v diele Maxa Webera, ktorý, podobne ako iní klasici sociológie (F. Tönnies, É. Durkheim), nadviazal na tradíciu osvietenstva, hlásajúcu technicko-ekonomický pokrok ako súčasť lineárneho modelu dejín. Weber zhrnul politické, právne a socio-ekonomické procesy tejto zmeny pod pojmom racionalizácie, čiže postupného presadzovania racionálnych princípov do nových oblastí ľudského života. Pod racionalitou Weber chápal mnohostrannú intencionalitu ľudského konania, prípadne duchovný

postoj, ktorý sa orientuje na dosahovanie určitých cieľov pomocou čoraz precíznejšieho a efektívnejšieho zvládnutia prostriedkov. Nič teda nie je racionálne alebo iracionálne samo osebe, ale len z hľadiska zastávaných presvedčení: pre ateistu je náboženský spôsob života všeobecne iracionálny, zatiaľ čo pre veriaceho môže byť racionálna i mystická kontemplácia, vnímaná z perspektívy iných oblastí života ako špecificky iracionálna. Pojem racionality hral dôležitú úlohu vo Weberovej sociológii náboženstva, ktoré bolo podľa neho jedným z faktorov racionalizácie a spolupôsobilo pri vytvorení moderného kapitalizmu (Weber 1998).

Dielo Webera je významným príkladom metodologického individualizmu, ktorého základným predpokladom je, že sociálne javy môžu byť adekvátne vysvetlené ako výsledok individuálneho správania. Metodologický individualizmus sa zvyčajne uvádza ako protiklad k holizmu, podľa ktorého sa sociálne javy môžu vysvetliť len prostredníctvom entít, a tie sú nadindividuálne a nedajú sa zredukovať na individuálne správanie, ako napríklad kultúra či inštitúcie (Sperber 1997). Pri skúmaní racionality metodologický individualizmus znamená, že sa skúma racionalita postoja alebo správania na úrovni jedinca, a tým sa vysvetľuje racionalita alebo iracionalita princípov, presadzovaných v celej spoločnosti (či už ide o inštitúcie, ekonomické usporiadanie alebo svetonázor).

Vo väčšine súčasných racionalistických teórií sú meradlom racionality vedecké princípy. Ak by sme mali uplatniť racionalistický prístup pri skúmaní predstáv o bosorkách na individuálnej úrovni, znamenalo by to, že posudzujeme ich prijatie alebo odmietnutie z pozície vedeckého vysvetlenia sveta, aký už dlhší čas sprostredkováva v našej spoločnosti školský systém. V našom okolí by sme sa s dokonalou racionalitou stretli len v zriedkavých prípadoch: uznávanie vedeckých princípov nebráni ani tým najvzdelanejším ľuďom zastávať presvedčenia, ktoré protirečia vedeckým poznatkom. Vo všeobecnosti nemôžeme hovoriť o racionalite vo význame úplnej náhrady nadprirodzených predstáv vedeckými princípmi, ale ani o konzistentnosti zastávaných presvedčení, teda o tom, že ľudské presvedčenia neobsahujú logické protirečenia: napriek tomu, že nadprirodzené predstavy odporujú vedeckým výsledkom, a často aj takzvanému zdravému rozumu, zaujatie postoja voči nim nie je automaticky negatívne.

Uplatnenie teórií racionality je problematické preto, že často neberie do úvahy otázky súvisiace s ľudskou psychológiou. V akom zmysle napríklad môžeme hovoriť o „viere“ v nadprirodzené udalosti a magické praktiky? Ako sa dá vysvetliť fakt, že človek môže mať predstavy, ktoré sa nachádzajú v logickom rozpore? Svedčia nadprirodzené predstavy o iracionalite jednotlivcov, alebo to vyplýva zo všeobecných vlastností ľudského myslenia?

1.2. Intuitívne a reflektívne

Tradičné racionalistické teórie sa zvyčajne zaoberajú vysvetľovaním konania vedomým uvažovaním. No podľa francúzskeho antropológa Dana Sperbera v stabilizácii sociálno-kultúrnych fenoménov môžu hrať podstatnú úlohu iné psychologické faktory. Rozumové, reflektívne uvažovanie, ktoré sa často používa ako synonymum racionality, môže byť len jedným z nich. Z perspektívy kognitívnych vied je dôležité, že ľudské myslenie spracováva akúkoľvek informáciu z prostredia vo forme mentálnych reprezentácií alebo presvedčení. Sperber tvrdí, že existujú dva základné typy takýchto reprezentácií: (1) *intuitívne* presvedčenia, ktoré predstavujú výsledok spontánnych a nevedomých perceptuálnych a inferenčných procesov a zakladajú sa na spracovaní informácií, pochádzajúcich bezprostredne z prostredia; (2) *reflektívne* presvedčenia, ktoré predstavujú meta-reprezentácie (reprezentácie reprezentácií)¹¹ a zakladajú sa výlučne na tom, čo je sprostredkované komunikáciou (Sperber 1996).

Intuitívne presvedčenia, ktoré si človek zvyčajne neuvedomuje, sú výsledkom implicitných kognitívnych procesov, spoločných pre celý ľudský druh. Preto ľudia rôznych kultúr majú podobné intuitívne presvedčenia, i keď niektoré výskumy naznačujú, že môžu byť do istej miery ovplyvnené kultúrnym prostredím. Napríklad ľudia, ktorí nie sú hneď v ranom detstve vystavení pôsobeniu dvojrozmerných realistických obrazov, majú ťažkosti pri rozpoznávaní fotografií; tí, ktorí vyrastajú v prostredí s množstvom pravých uhlov a rovných čiar, podliehajú optickým ilúziám v inej miere než ľudia z „prirodzeného“ prostredia. Kultúrny a psychologický vývoj môžu byť v istom zmysle totožné: aj naše základné intuitívne presvedčenia môžu byť odvodené nielen z vnemov, ale aj z komunikácie s inými ľuďmi (Shore 1996: 4).

Sperberova koncepcia vychádza z premís evolučnej psychológie, podľa ktorých ľudské myslenie predstavuje súbor evolučne vyvinutých kognitívnych mechanizmov, pričom každý z nich je určený pre vyriešenie špecifickej úlohy v prostredí. Predpoklad o existencii takýchto špecifických mechanizmov, zodpovedajúcich rozličným doménam, sa označuje ako doménová špecifickosť myslenia (*domain specificity*). Najdôležitejšie doménovo-špecifické kompetencie sa vyvinuli počas adaptácie na prostredie. Sú vlastné mysleniu každého človeka, nezávisle od toho, ku ktorej kultúre patrí (i keď sa môžu prejavovať rozličným spôsobom). Umožňujú ľuďom riešiť životne dôležité úlohy, ktoré sa vyskytujú v akomkoľvek prostredí – od voľby partnerov

¹¹ Tento termín sa môže používať vo viacerých významoch. Jeho presná definícia nie je jednoduchá a je predmetom rozsiahlej diskusie (pozri napríklad Sperber 2000).

a detekcie agresie, až po výber stratégií pri riešení konfliktov (Hirschfeld a Gelman 1994).

Podľa Sperbera táto perspektíva začleňuje ľudské myslenie do celkového obrazu prírodných dejín, no vedie aj k novému pohľadu na samotný charakter myslenia: je totiž v protiklade k názoru, ktorý po dlhý čas dominoval v psychológii, a to že ľudia disponujú súborom univerzálnych mechanizmov, použiteľných pre akékoľvek kognitívne úlohy. Z pohľadu evolučného vývoja je vznik univerzálneho nástroja na riešenie akejkoľvek úlohy nemožný: ak má nejaký orgán viacero odlišných funkcií, jeho fungovanie sa nemôže vysvetliť jediným univerzálnym mechanizmom, ale skôr prepojením veľkého počtu špecializovaných mikro-mechanizmov. Ľudský mozog zabezpečuje mnohé činnosti organizmu, a preto sa musí skladať z veľkého množstva pod-mechanizmov; každý z nich sa špecializuje na jednotlivú kognitívnu úlohu (Sperber 1999).

Výsledky, ktoré podporujú tézu doménovej špecifickosti, pochádzajú z rôznych štúdií. Obsahujú dôkazy variability kognitívnych výkonov jednotlivca v rôznych doménach, rozdiely medzi doménami na úrovni neurónových sietí, vrodene kognitívne schopnosti, ktoré sa prejavujú u detí, etologické výskumy zvierat a i. Doménová špecifickosť pritom nepredstavuje jednotnú koherentnú teóriu, ale skôr prístup k skúmaniu myslenia. Môže sa chápať v troch základných významoch: (1) existencia špecifických kognitívnych modulov, (2) existencia tzv. intuitívnych alebo ľudových teórií, (3) existencia expertných kognitívnych mechanizmov. Predpoklad o existencii modulov, teda kognitívnych systémov, ktoré riešia jednotlivé úlohy nezávisle jeden od druhého, sa označuje ako modularita (Gelman 1999 a). Výsledky viacerých psychologických výskumov hovoria o tom, že rozličné aspekty vonkajších objektov sa myslou reprezentujú odlišne v dôsledku práce rôznych kognitívnych mechanizmov: vizuálna informácia sa napríklad spracováva iným spôsobom a inými myšlienkovými systémami ako informácia o sluchových vnemoch alebo o dotykoch. Práce zaoberajúce sa modularitou myslenia skúmajú povahu a rozsah špecifických mentálnych kompetencií alebo dispozií – napríklad vnemové moduly, jazykové moduly či systém rozpoznávania tvárí. Ďalej skúmajú ich pôvod z hľadiska evolúcie, ich úlohu v kognitívnom vývoji jednotlivca a efekt ich pôsobenia v rozličných kultúrach (Sperber a Hirschfeld 1999; Hirschfeld a Gelman 1994; Fodor 1983; Sperber 1996).

Predpoklad o existencii intuitívnych teórií znamená, že nielen myšlienkové mechanizmy spojené s vnemami, ale aj zložitejšie mentálne systémy môžu byť špecializované: informácia o živých bytostiach sa podľa všetkého spracováva iným spôsobom ako informácia o neživých objektoch, a informácia o ľuďoch iným spôsobom ako informácia o zvieratách. Podobne ako moduly, aj intuitívne teórie sú doménovo-špecifické: spracúvajú informáciu o špecific-

kých druhoch objektov a zahŕňajú špecifické kauzálne vysvetlenia (napríklad intuitívny predpoklad o gravitácii sa neaplikuje na mentálne stavy živých bytostí). Moduly sú vnútorne obmedzené, biologicky determinované a invariantné; intuitívne teórie na rozdiel od nich podliehajú zmenám v čase a závisia od zhromaždených poznatkov i kultúrneho vstupu (Sperber a Hirschfeld 1999, Gelman 1999 a, Boyer 2001, Kanovský 2002).

Intuitívne teórie súvisia s kategorizáciou vonkajších objektov. Vďaka nej môžeme veľmi rýchlo – automaticky, bez pričinenia reflektívneho uvažovania – určiť ich vlastnosti, vedieť, čo od nich môžeme očakávať, a podľa toho upravovať svoje správanie. Medzi hlavné ontologické kategórie patria „osoba“, „zvíra“, „rastlina“, „neživý prírodný objekt“, „artefakt“. Pri zaradení objektu do jednej z týchto kategórií sa aktivujú špecifické súbory inferencií produkujúce intuitívne očakávania, ako sa tento objekt bude správať. Táto intuitívna ontológia pozostáva z troch rozdielnych inferenčných systémov, ktoré sa v kognitívnej psychológii označujú ako intuitívna (naivná) fyzika, intuitívna (naivná) biológia a intuitívna (naivná) psychológia. Sú to akési malé „teórie“ týkajúce sa rôznych aspektov ontologických kategórií: naše poznatky o svete sú myslením usporiadané v podobe implicitných princípov, vzťahujúcich sa k rozličným aspektom skutočnosti. Význam slova „intuitívny“ sa v tomto teoretickom kontexte líši od jeho bežného chápania: znamená, že sa „intuitívne“ procesy odohrávajú na implicitnej alebo automatickej úrovni.

Intuitívna fyzika produkuje implicitné očakávania, týkajúce sa fyzikálnych vlastností objektu – viditeľnosti, substancie, aspektov pohybu a pod. Intuitívne očakávame napríklad to, že sa objekt nemôže nachádzať na dvoch miestach súčasne a že kameň hodený do vzduchu musí padnúť na zem. Intuitívna biológia zahŕňa očakávania o vlastnostiach objektu ako živého organizmu, t. j. o príslušnosti k určitému druhu, reprodukcii, rastu atď. Od živého tvora napríklad očakávame, že patrí len k jednému živočíšnemu druhu a že plynutím času starne. Intuitívna psychológia produkuje intuitívne očakávania o mentálnych stavoch objektu, napríklad o jeho zámeroch.

Intuitívna psychológia alebo teória mysle, ktorá umožňuje interpretovať správanie iných ľudí, je jedným z najdôležitejších systémov nášho myslenia. Tieto mentálne mechanizmy sa vyvíjajú u detí už od raného veku a tvoria základ sociálnej interakcie (Baron-Cohen 1995). Ich existencia je dôležitým aspektom skúmania ľudskej spoločnosti. Vznik teórie mysle z pohľadu evolučnej psychológie je dôsledkom nášho spôsobu života ako spoločenských bytostí: ľudský druh počas celej svojej existencie žil v organizovaných skupinách s intenzívnou sociálnou interakciou. Prežitie ľudí bolo možné len vďaka výmene informácií a vďaka kooperácii, čo viedlo k vytvoreniu špecializovaných myšlienkových systémov, spracovávajúcich informácie o mentálnych stavoch iných ľudí. Konkrétnejšia podoba týchto systémov je v súčasnosti predmetom

živej diskusie v neuropsychológii, ktorá môže viesť dokonca k vymedzeniu špeciálnej oblasti štúdia (Adolphs 2003).

Spomenuté intuitívne systémy súvisia so špecifickými doménami myslenia: fyzikálnou, biologickou a psychologickou. Niekedy sa uvažuje aj o existencii tzv. sociálnej domény. Podľa antropológa Lawrence Hirschfelda (1996, 1999) v rámci tohto systému, ktorý sa označuje ako „intuitívna sociológia“, prebieha sociálna kategorizácia. Hirschfeld rozlišuje dva základné typy kategórií: (1) kategórie založené na medziľudských vzťahoch, podliehajúce kolektívnemu tlaku a závisiace od individuálneho výberu priateľov, zamestnania atď.; (2) kategórie podobné „prírodným“ druhom, ako sú rasa, pohlavie, etnicita, vek, klany, kasty a privilegované sociálne pozície.

Ďalšie doménovo-špecifické kompetencie predstavujú takzvané expertízy: vznikli ako dôsledok častého opakovania istej činnosti, ktorá je sociálne podmienená a špecifická pre danú kultúru. Príkladom môžu byť šachy, písanie, hra na hudobnom nástroji, šoférovanie alebo odborná vedecká činnosť. Experti môžu nadobudnúť zvláštne schopnosti spojené s pamäťovými výkonmi, organizáciou poznatkov do komplexných hierarchických systémov alebo vytvorením zložitých sietí kauzálnych vysvetlení. V predvádzaní týchto schopností môžu byť deti-experti výkonnejšie ako dospelí – v tomto sa expertíza líši od fungovania intuitívnych teórií, ktorých vývoj závisí od veku. Čo je však dôležité, zručnosti expertov sa nemôžu vysvetľovať mimoriadnym vývinom všeobecných kognitívnych systémov: šachový expert má napríklad mimoriadne schopnosti v zapamätaní si pozície figúrok na šachovej doske, no v prípade zapamätania čísiel jeho pamäť funguje podobne ako pamäť ne-experta. Expertné kognitívne systémy nie sú produktom evolučného vývoja, ale skôr využívajú evolučne vyvinuté myšlienkové systémy a predstavujú dôsledok úžasnej flexibility nášho myslenia. Ich funkciou je rýchly a bezchybný výkon istej činnosti, ktorá sa vyžaduje len v špecifických kultúrnych podmienkach, a teda nie je univerzálna pre všetkých ľudí (Sperber a Hirschfeld 1999, Gelman 1999 a, Ericsson 1999).

Doménová špecifickosť sa spája s tzv. komputačnou teóriou mysle, podľa ktorej mozog reprezentuje aj stav vonkajšieho sveta, aj stav tela, pričom interakcia medzi reprezentáciami týchto dvoch systémov sa môže vysvetľovať v termínoch komputačných operácií. Inými slovami, mentálne reprezentácie sa zakladajú čiastočne na informačnom vstupe z prostredia a čiastočne na mentálnych reprezentáciách, ktoré už máme: ľudská myseľ spracováva informácie podľa rôznych kľúčov a produkuje špecifické inferencie. Vo všeobecnosti termín inferencia znamená vyvodenie logických záverov z istých predpokladov alebo známej evidencie; v kognitívnej psychológii sa však pod inferenčnými myšlienkovými procesmi chápu logické operácie, ktorých výsledkom sú mentálne reprezentácie. Tieto procesy ani zďaleka nie sú explicit-

ným uvažovaním a vyžadujú zložité komputačné procedúry na mikro-úrovni (Churchland a Grusch 1999).

Podľa Sperbera bol evolučný vývoj ľudstva poznamenaný komunikáciou a viedol k vzniku špecifickej charakteristiky ľudského myslenia, a to schopnosti meta-reprezentácie. Náš kognitívny systém totiž produkuje nielen mentálny opis skutočnosti, odvodený z vnemov, ale aj jeho interpretáciu – reprezentáciu reprezentácie alebo reflektívne presvedčenia. Táto schopnosť sa využíva na pochopenie toho, čo je sprostredkované komunikáciou, alebo ešte všeobecnejšie, na reprezentáciu významov, intencií, mienok, teórií atď., či už s nimi súhlasíme alebo nie. Človek môže reprezentovať presvedčenie a zastávať voči nemu určitý postoj, a to na odlišnom základe než v prípade intuitívnych presvedčení. Napriek rozdielnostiam, všetky reflektívne presvedčenia majú spoločný moment: sú reprezentáciami reprezentácií. Preto sa musia ukladať v pamäti prostredníctvom iných presvedčení, či už intuitívnych alebo reflektívnych. Podobné „sekundárne“ informácie poskytujú kontext, podľa ktorého môžeme hodnotiť isté tvrdenie. Vďaka odlišnosti týchto „zhodnocujúcich“ kontextov náš postoj sa môže pohybovať od vlažného prikláňania sa k istému názoru až po jeho úplné prijatie. Presvedčenie môže byť prijaté napríklad preto, že sa k nemu dospelo explicitným uvažovaním, podobne, ako pri dôkaze matematickej vety. Avšak v prípade informácie, ktorú človek zvyčajne neoveruje exaktným spôsobom, je zaujatie postoja podľa Spebera určené dôveryhodnosťou zdroja informácie; a tá závisí od konkrétneho kultúrneho kontextu. Takýmto zdrojom môže byť inštitúcia, napríklad cirkev alebo vláda, môžu to byť médiá, ale aj jednotlivé osoby. Prezentované postoje voči reflektívnym presvedčeniam sa pritom môžu líšiť v závislosti od situácie (Sperber 1996: 77 – 98).

Nadprirodzené koncepty, v termínoch Sperberovej koncepcie, predstavujú reflektívne presvedčenia, a preto pri zaujatí postoja voči nim by mal byť dôležitý zhodnocujúci kontext – predovšetkým overenie zdroja informácie o nadprirodzených konceptoch a ich dôveryhodnosť. Na Slovensku môžeme hovoriť o štyroch hlavných súboroch reprezentácií, ktoré obsahujú nadprirodzené koncepty: (1) náboženské, predovšetkým kresťanské reprezentácie; (2) tradičné reprezentácie; (3) ezoterické reprezentácie (nadprirodzené koncepty, ktoré nie sú súčasťou ani domácej tradície, ani náboženských systémov); (4) vedecké teórie. Spôsob ich transmisie sa líši. Tradícia a ezoterické predstavy sa šíria spontánne, teda bez pričinenia inštitúcií. V oboch prípadoch môžeme hovoriť o šírení čiastočne podporovanom inštitúciami, ktoré sa sprostredkúva cez médiá; no ani jeden z týchto súborov sa nešíri v podobe súvislého systému reprezentácií, ktorého koherentnosť by udržiavali zodpovedajúce inštitúcie. Kresťanské a vedecké predstavy sa na druhej strane šíria práve v podobe koherentných systémov, a to predovšetkým inštitúciami – cirkevnými organizáciami a školstvom. Ich dôveryhodnosť súvisí predovšetkým s veľkou au-

toritou zodpovedajúcich inštitúcií, určenou slovenským kultúrno-historickým vývojom. Na druhej strane, istú úlohu zohráva aj osobná autorita ich konkrétnych predstaviteľov, t. j. kňazov a učiteľov.

Aj keď je pri akejkolvek definícii tradičných povier viera najdôležitejším aspektom, hovoriť jednoznačne o viere alebo neviere sa v tomto prípade nedá. Vhodnejšie je hovoriť o reflektívnom postoji ku konkrétnym predstavám, ktorý ovplyvňujú viaceré faktory, tvoriace celkový zhodnocujúci kontext. Obráťme sa k tomu, čo znamenajú nadprirodzené koncepty, tvoriace charakteristickú črtu poverových rozprávání, v termínoch doménovej špecifickosti a v akej forme sa tieto koncepty šíria v súčasnosti.

1.3. Anti-intuitívne predstavy

Ľudská myseľ nie je tabula rasa, ktorá sa zaplňuje kultúrnym vstupom a výchovou (implicitný predpoklad väčšiny antropologických teórií). Má evolučne vyvinuté mechanizmy, ktoré vplývajú na formu a rozsah osvojovaných predstáv. Keďže tieto mechanizmy sú rozdielne, osvojovanie kultúry nie je napĺňaním „prázdnej nádoby“, ale zložitým procesom organizácie informácií podľa istých princípov, a ten môže výrazne ovplyvňovať formu kultúrnych fenoménov. Ľudské myslenie v ňom nehrá úlohu pasívneho recipienta, ale aktívneho organizátora informácií z prostredia (Atran a Sperber 1991, Flinn 1997).

Verbálna komunikácia je nevyhnutnou súčasťou osvojenia kultúry. Podstatná časť toho, čo sa v živote naučíme, pochádza práve z rozprávání ľudí naokolo. No pochopenie hovoreného, ktoré je pre nás v bežnom živote také samozrejmé a automatické, je z kognitívneho hľadiska mimoriadne zložitou záležitosťou. Verbálna komunikácia nie je jednoduchým dekodovaním informácie: každá veta pripúšťa viacero interpretácií a úlohou poslucháča (alebo skôr úlohou jeho kognitívneho systému) je vybrať z týchto interpretácií tú najoptimálnejšiu, teda najbližšiu tomu, čo chce povedať hovoriaci.

Podľa Sperberovej teórie relevancie je naše myslenie usporiadané tak, že pri interpretácii verbálnej informácie sa maximalizuje jej relevancia. Sperber pritom definuje relevanciu nasledovne: informácia je pre osobu relevantná, ak spôsobuje kognitívny efekt, t. j. jej výsledkom sú nové inferencie (napríklad prijatie nových presvedčení alebo odmietnutie predchádzajúcich). Avšak kognitívny efekt znamená aj kognitívne úsilie. Čím väčšie kognitívne úsilie je potrebné na dosiahnutie kognitívneho efektu, tým menej je informácia relevantná. To znamená, že ľudia preferujú interpretácie, ktoré pri najmenšom kognitívnom úsilí vedú ku kognitívnemu efektu, dostatočnému v danom kontexte. Informácii z prostredia sa venuje pozornosť, pokiaľ vyhovuje vstupným

podmienkam určitých inferenčných systémov. Keďže optimálna interpretácia informácie z verbálnej komunikácie zodpovedá vyššiemu podielu inferencií k inferenčným krokom, kultúrna transmisia akýchkoľvek konceptov závisí od ich relevancie: koncepty, ktoré aktivujú viaceré inferenčné systémy a produkujú najviac inferencií s najmenším kognitívnym úsilím, sú najrozšírenejšie. Tento princíp sa zvyčajne nazýva princípom kognitívnej rovnováhy alebo princípom kognitívneho optima (Sperber a Wilson 1995).

Podľa teórie francúzskeho antropológa Pascala Boyera nadprirodzené koncepty, ktoré sa šíria bez pričinenia inštitúcií, zodpovedajú princípu kognitívnej rovnováhy a preto predstavujú relevantnú informáciu (Boyer 2001: 161 – 164). Ich špecifickosť v porovnaní s inými kultúrnymi reprezentáciami nespočíva v tom, že sú prekrútením racionálnych či všeobecne známych ideí alebo konceptov každodenného života. Predstavujú oveľa špecifickejšie porušenie, v ktorom hrajú úlohu systémy intuitívnej ontológie (Boyer 1990, 1994, 1996, 1998, 2001). V termínoch Boyerovej teórie sú nadprirodzené predstavy anti-intuitívne. Boyer totiž tvrdí, že nadprirodzené reprezentácie predstavujú porušenie intuitívnych očakávaní o objekte alebo prenos intuitívnych očakávaní z jednej kategórie objektov na druhú. Napríklad, predstava o neviditeľných duchoch je porušením intuitívnej fyziky: fyzikálne objekty majú byť podľa princípov tohto intuitívneho systému viditeľné. Predstava o rozprávejúcej soche alebo hovoriacom kocúrovi je na druhej strane výsledkom prenosu ľudských vlastností na artefakt alebo na zviera: ani od neživého objektu, ani od zvierat sa intuitívne neočakáva, že budú rozprávať; toto očakávanie nastáva len v tom prípade, ak sa aktivuje intuitívna psychológia – teda ak ide o ľudské bytosti.

Verbálna informácia o takýchto konceptoch púta pozornosť práve vďaka porušeniu princípov intuitívnej ontológie (treba však zdôrazniť, že porušenie princípov intuitívnej ontológie sa nerovná vedomému pútaniu pozornosti, keďže ide o implicitné procesy). Práve toto porušenie, podľa Boyera, vedie ku kognitívnemu úsiliu. Na druhej strane, aby nadprirodzený koncept bol pri osvojení relevantný – aby spustil maximálny počet inferenčných systémov – porušenie musí byť minimálne. Ak má bytosť príliš veľa anti-intuitívnych charakteristík, informácia o nich sa ťažko udržiava v pamäti a preto sa reprodukuje v menšej miere. Hovoriaceho, prípadne lietajúceho koňa môžeme stretnúť v rozprávkach prakticky v každej krajine, kde sa toto zviera vyskytuje. No hovoriaceho koňa s krídlami, ktorý by bol neviditeľný a vyskytoval sa na dvoch miestach súčasne, by sme už hľadali oveľa ťažšie.

Šírenie predstáv bez pričinenia inštitúcií Boyer nazýva spontánnym. Podľa neho pri takomto šírení sa „najúspešnejšie“ predstavy – také, ktoré si ľudia zapamätávajú najlepšie a odovzdávajú ďalej – blížia ku kognitívnej rovnováhe. Otázka, či šírenie predstáv prebieha s prispením inštitúcií alebo bez neho, hrá

prítom v jeho koncepcii kľúčovú úlohu. Náboženské koncepty, ktoré sa šíria inštitucionálne, môžu byť veľmi zložité a môžu zahŕňať veľa porušení princípov intuitívnej ontológie – inými slovami, nemusia zodpovedať princípu kognitívnej rovnováhy. K tomuto problému sa vrátim neskôr, v otázkach vzťahov medzi náboženskými presvedčeniami a postojmi ľudí k nadprirodzeným predstavám, protirečiacim náboženskej doktríne. Teraz sa obráťme k nadprirodzeným vlastnostiam slovenských bosoriek: ako sa dajú opísať v termínoch Boyerovej teórie?

1.4. Nadprirodzené vlastnosti bosoriek

V rozprávaniach o bosorkách sa môžeme stretnúť s dvoma základnými druhmi nadprirodzeného pôsobenia: (1) magické praktiky a (2) nadprirodzené vlastnosti. Ľudia obdarení nadprirodzenými vlastnosťami sa zvyčajne nazývajú bosorkami alebo bosorákmi. Pritom bosoráctvo bolo prevažne pripisované ženám, i keď som sa stretla aj s postavami mužov-bosorákov. V nasledujúcom výklade budem kvôli stručnosti hovoriť o bosorkách. K otázke rodového rozmeru bosoráctva sa však vrátim neskôr, v súvislosti so sociálnym kontextom obvinení.

Z N. boli *tetička* A. P., už nežijú a o nich sa hovorilo, že sú bosorka. Vedeli rozprávať všelijaké veci, ale mne, ako si na to spomínam a keď si predstavujem, ako som sa pri nich cítila, keď to o nich rozprávali a potom som sa stretla aj s názormi iných, že pri nich sa človek necítil dobre. Oni mali strašne uhrančivý pohľad, taký pichľavý, keď sa na vás pozreli, až do žalúdka videli. A nosili okuliare takto na konci nosa. To boli taká *tetička* nízka a tučná, taký uštipačný piskľavý hlások mali, taký tenký a taká ostrá boli. Čo veta, to vedeli *zaréknúť*. Taká zvláštna žena to boli. A mali veľkú radosť z toho, keď videli, že sa niekoho dotkli. Normálne sa z toho tešili. To bolo na nich vidieť, že mali z toho takú radosť. A aj u nich sme veľakrát boli driapať a oni o týchto bosorkách rozprávali, ale nikdy nie tu čo sa [stalo], ale „Počula som, že kdesi tam...“ Inde. Ale to čo v N., to nerozprávali. Oni boli z N. To boli táto teta A.

Magické praktiky sú prostriedkom, ktorý môžu využiť v osobných konfliktoch nielen bosorky, ale aj „obyčajní“ ľudia. Spravidla sa na to používa slovo „porobenie“. Dodajme, že jednorazové škodenie nemusí viesť k označeniu „bosoráctvo“. V niektorých prípadoch môžu mať magické praktiky aj opačný, pozitívny účinok, napríklad vedú k odhalienu porobenia, prípadne k tzv. „odrobeniu“ (eliminácii účinkov porobenia). Osoby, ktoré túto činnosť vykonávajú na objednávku, čiže poskytujú „magické služby“, patria do zvláštnej kategórie – nazývajú sa síce bosorkami, no označujú sa aj inými termínmi: bohyňa, vedomkyňa, veštkyňa, vedma. Práve bohyne alebo vedomkyne, tieto „špecialistky“ v nadprirodzenej sfére, zvyčajne odhaľujú porobenie, ale aj ony

môžu porobiť. Môžu tiež nájsť ukradnuté veci a vyveštiť budúcnosť. Všetky tieto činnosti však vyžadujú určité nadprirodzené schopnosti a nemôže ich vykonávať hocikto. Vrodené schopnosti bohýň sa dedia z generácie na generáciu.

Tiež sa rozprávalo, že niekto pobosoruje, že je to pravda. No a niekto povie, že to nie je pravda. Ale jedna stará babka, tá už zomrela, mala susedu. A ten *ded*, ten sused chytro umrel. A jeho žena ochorela. No ale ona to susedka neprešla, ale prešiel to ten sused. No a oni potom v noci tak počítali, že hádam tá druhá susedka pobosorúvala. Tak išli na Hrozenkov. Na Hrozenkov, tam prišli a tam pekne videli, čo tá baba po vode plávala. V akomsi *bozinu*^{*}, ja neviem, v živote som tam ani nebola, ako som počula, tak poviem. Tam plávala po tej vode, videli tú susedku, čo chcela porobiť. Ale ona to neprešla, susedka, ale sused, ako jej muž to prešiel. A ten potom zomrel. Áno. Áno, áno. Ale bolo čosi podkované, oni išli do rieky, tam boli drevené schodky, a tam čosi potom hádam dopravovali alebo čo, a tam našli zakované akési handry. Áno, tam to našli a potom tie handry odtiaľ hádam, ja neviem, čo s nimi spravili. Tam, kde sused umrel, aj kde susedka, ako žena ostala, aj hneď zomrela. No. Bola to pravda, lebo že ju videli pekne po vode plávať. Že sú také veštkyne.

^{*} v bazéne; vedomkyne v Starom Hrozenkove údajne mali nádobu s vodou, ktorú používali pri magických praktikách veštenia, odrábania a pod.

Bohyne sú ženy. No v minulosti pôsobili na Slovensku aj muži, pre ktorých platilo označenie veštec, vedomec, vedomník, zemský boh, prorok a pod. (Belko 1998: 10). Nie každá dedina sa môže pochváliť podobnou tradíciou. Na slovensko-moravskom pomedzí sa v tejto súvislosti väčšinou spomína moravská dedina Starý Hrozenkov, kde donedávna za nadprirodzenými službami bohýň-veštkýň putovali ľudia z celého Slovenska; a tiež slovenská dedina Žitkov, aj tam v minulosti žili bohyne. „Obyčajné“ bosorky – teda osoby, na ktorých padá podozrenie zo systematického škodenia – sa na rozdiel od bohýň k svojej činnosti nehlásia a magické služby nevykonávajú. Aj ony, ako uvidíme, disponujú nadprirodzenou silou, no tá pôsobí len negatívne.

Vlastnosti údajných bosoriek, ktoré nemusia súvisieť s magickými úkonmi a sú súčasťou ich nadprirodzenej „výbavy“, majú nasledujúce charakteristiky:

- nadprirodzená sila
- schopnosť lietať
- nadprirodzený sprievodca
- premena na zvieratá
- zmena telesných rozmerov
- neviditeľnosť
- schopnosť vojsť do tela inej živej bytosti

Išla som s kravami večer domov a naraz mi tri kravy, čo sa dojili vtedy, kľakli a mrnčali, ručali. Čo to robia? Ja som ostala stáť za nimi a naraz vidím takú loptu a z tej lopty sa spravila koza a ku mne. Naproti bol nejaký krik, teraz tá druhá žena za mnou

išla s kravami. A už som to mala vymerané, že vystúpim na nohy, tak som ušla. Potom som sa vrátila a zase som nič nevidela. No len mi to bolo čudné. Všakovak ma prevracali, že to nie je pravda, čo som videla, že čo ja viem čo. Ja som dobre videla, hľadela som na ňu, v polovici bola čierna a do polovice bola biela tá koza. Ale tie kravy prečo tam kľáčali a ručali potom, to mi nejde do hlavy.

1.4.1. Bosorácka esencia

Bosorky sa líšia od obyčajných ľudí predovšetkým tým, že disponujú nadprirodzenou silou. Tá sa vo väčšine prípadov prejavuje magickým pôsobením na diaľku alebo magicky účinkuje dotykom. Takýmito spôsobmi môžu bosorky privodiť ľuďom a dobytku rozličné choroby a tiež môžu spôsobiť ujmu na majetku. Pôsobenie na diaľku je prítomné vo väčšine príbehov. Často sa napríklad spomína, že stačí len prítomnosť bosorky, aby krava prestala dávať mlieko. Inokedy sa takéto pôsobenie odohráva aj bez toho, aby bola bosorka bezprostredne prítomná. Typickým motívom v slovenských príbehoch je aj záhadné zmiznutie potravín či peňazí, ktoré sa interpretuje tak, že ich bosorka „ŕahá“ k sebe. Niekedy sa oba druhy pôsobenia kombinujú: zmiznuté potraviny napríklad môžu pochádzať od bosorky alebo môžu zmiznúť nejaký čas po tom, čo sa ich dotkla.

My sme mali strašne pekný dobytok, pekne sme to mávali... A len nám každý rok uhynula krava, teliatko a vždy nám niečo uhynulo, zdochlo. Keď to stále bolo, každý rok, to trvalo hádam aj tri-štyri roky, povedali nám mama: „Vieš čo, vyhrab si pod nosnicami“, či nemáte tam čosi.“ A my sme vyhrabali pekne všetko, vyhádzali, ale nič sme nenašli. Ale potom nám to nekapalo. Či to bola pravda, no čo ja viem? Ale potom nám to nekapávalo. Nieкто porobil. Nuž, boli ľudia všelijakí tiež, nebojte sa.

**spodné dosky v maštali*

Bosorácka nadprirodzená moc súvisí s tým druhom kognitívnych mechanizmov, ktorý sa zvyčajne označuje ako psychologický esencializmus a vzťahuje sa na kategorizáciu objektov vonkajšieho sveta. Psychologický esencializmus je v istom zmysle podobný esencializmu, ktorý sa v rôznych podobách objavoval v koncepciách filozofov počínajúc Platónom a Aristotelom. Dôležitý rozdiel medzi týmito termínmi je ten, že psychologický esencializmus nepredstavuje tvrdenie o podstate reality, ale vzťahuje sa na spôsob ľudského uvažovania. V kognitívnych vedách sa esencializmom nazýva intuitívna teória, podľa ktorej ľudia implicitne predpokladajú, že objekty patriace do danej kategórie majú vlastnosť alebo esenciu, ktorá určuje ich identitu (Gelman 1999). Pre koncept bosoráctva je najdôležitejší práve tento príčinný esencializmus, odkazujúci na skrytú substanciu, moc či kvalitu objektu, ktorá ho robí tým, čím je, a určuje jeho pozorovateľné vlastnosti.

Človek to takéto udalosti aj verí, aj nie, aj ako tie bosorky. Boli alebo neboli? Na jednu babku, už zomreli, rozprávali, že ich stará mama bola bosorka. Že keď zomierala, že ona to musela niekomu, tú moc zanechať. A že oni išli pre ňu a že ich chytala, bozkávala, lúčila sa. No a potom rozprávali na nich, však mladá oslepli. Z ničoho nič prestali vidieť na oči. Vraj z toho sa stalo, že nevedeli konať to kúzlo, čo spolok bosorácky od nich žiadal. No ale mladá, mladá, ostali normálne [slepá], každý sa čudoval, že oslepli, ani do oka im nespadlo, ani zápal nemali, jednoducho stratili zrak. Všeličo sa hovorilo.

Tento druh esencionalizmu je podľa Lawrenceca Hirschfelda tesne spojený so sociálnou kategorizáciou, o ktorej sa hovorilo vyššie: ľudia majú implicitnú tendenciu klasifikovať iných ľudí podľa ich skrytej substancie. Tento implicitný predpoklad účinkuje predovšetkým v prípade „prirodzených“ biologických druhov: experimenty ukazujú, že deti od určitého veku predpokladajú, že vlastnosti živých bytostí, patriacich k určitému druhu, tvoria akúsi vnútornú esenciu, ktorá je vlastná len danému druhu a ktorá ovplyvňuje biologické procesy, ako napríklad vnútornú stavbu tela alebo proces reprodukcie. Napríklad, zvieratá majú skryté vlastnosti, ktoré ich robia tým, čím sú. Tigre majú svoju zvláštnu „tigriu“ esenciu; aj keby sa tiger navonok premenil na leva, vnútri stále zostáva tigrom (Atran et. al. 2001, 2002). Tieto intuície sa spúšťajú predovšetkým v prípade „prirodzených“ biologických druhov, ktoré sa líšia od iných kategórií, napríklad od artefaktov (nepredpokladáme napríklad, že lyžice majú svoju „lyžičkovú“ esenciu). Sociálne kategórie, podľa Hirschfelda, aktivujú podobný druh intuitívnych očakávaní: zakladajú sa na skrytej „prirodzenej“ podobnosti, ktorá robí ľudí danej kategórie tým, čím sú. Napríklad dieťa môže predpokladať, že chlapci a dievčatá majú skryté substancie, ktoré spôsobujú rozdiely v ich zovňajšku či správaní (Hirschfeld 1998).

Nič sa nemeslo od nich, lebo kto zobral, oni mali na to potom už ťahať od toho istého. Ten kúšтик chleba bol na to, k tým peniazom dať alebo k čomu, vždy som si bedlila na to, že keď od tých K. som musela si ondiť, že som vždy skyvku toho chleba, kúšтик dala k peniazom, aj to, čo som od nich mala. A mne sa raz stalo, že sa mi šesťsto korún stratilo. Vieš, že také dávalo príčinu, že mi to ich bosoráctvo... *potáhlo*. Vážne. Tak potom tá starenka S. hovorili, ja som počula, že keď sa tá skyvka chleba, vraj odkroj, a daj to do peňaženky, tam si dávaj vždy čerstvý a to máš, aby sa ti to... No vieš, zrazu ten jeden raz šesťsto korún mi to stratilo. Tak som si dávala príčinu. Do tej doby som si na to nemyslela, ale ako som tú *gulu* a tú reťaz videla vliezť do toho ich [komína], vtedy som si to myslela, to je skutočne, to som ja videla, aj baby na dvore, ako som išla do toho záchoda, lebo ten záchod máme teda tam, za tou bráňkou. A ako som išla, ako som bola proti tým dverám, to sa naraz osvetlilo, hneď tak akoby oného, stožiara. Rozumieš, tá *gula* ako toto a ten *ocas* na tri metre skutočne musel byť, ja som sa bála, že mňa šľahne, tak nízko bol, a potom vyletel hore, a teda k tým mojím P.

Predstavy o nadprirodzenej moci bosoriek aktivujú práve tento druh intuitívnych očakávaní. Čarodejná sila ich totiž robí tým, čím sú. Prejavuje sa

to nielen rozdielmi v zovňajšku, ale i správaním – práve vďaka tejto „zlej podstate“ konajú zlé skutky. Najexplicitnejším spôsobom sa predstavy o nadprirodzenej esencii prezentujú v príbehoch o bosoráckej moci. Tá v rozprávaníach priamo vystupuje ako istá substancia, ktorá nielen bosorkám umožňuje konanie zlých skutkov, ale odovzdáva sa v hodine smrti dotykom. Po tomto odovzdaní bosorka svoje schopnosti stráca a teda už bosorkou nie je – práve preto sa má tento „transfer moci“ odohrávať na smrteľnej posteli. U bohýň je však takáto nadprirodzená podstata dedičná a je teda ešte bližšia intuitívne predpokladaným esenciám biologických druhov: medvedie mláďa je medveď, ľudské dieťa je človek, a bohynina dcéra je bohýňa.

A to bolo tu neďaleko. Je ten dom taký vysoký. A potom vedľa neho takto stojí dom. Tak na tie ženy hovorili, že sú bosorky. Matka a ešte dcéra, ale už tá, čo mala dcéru, tá už teda nie. Už keď táto umierali, tá staršia teda... Moja teta tam k nim mlieko chodili kupovať. No. A tak teda poslali tú dcéru, aby prišli k nim. Ale teda že nemohli tá žena umrieť a nemohli. „M. moja, podaj mi ruku.“ „Nie, prečo by som ti ja...“ A to sa hovorilo, že keď podá ruku tej žene, vraj jej moc, tá bosoráčka, prejde na ňu. „Nie,“ hovorí: „no prečo, však...“ A teda tak sa z toho vimluvili. Nemohli umrieť, tak potom tú dcéru žiadali, „Čerénko moja, podaj mi ruku, podaj mi ruku.“ „Mamičko moja, ja sa na vašu ruku viserem!“ Tak im povedala. To sa rozprávalo.

Nadprirodzená sila, ktorá je bosorkám vlastná, predstavuje mimoriadne nebezpečnú substanciu. Priamy kontakt s ňou – či už ho uskutoční bosorka, alebo sa odohrá nevdojak – môže viesť k ujme na majetku, úrazu, chorobe, alebo aj smrti. Preto sa neodporúča dotýkať sa bosorkiných vecí alebo niečo jesť v jej dome. Vtedy sa spúšťa práca aj iných myšlienkových systémov, ktoré súvisia s kontamináciou v prostredí a emocionálnymi reakciami (podrobnejšie sa týmto aspektom budem venovať v nasledujúcej kapitole). Nadprirodzená sila bosoriek sa nikdy neopisuje do detailov, no v niektorých príbehoch nachádza svoje stelesnenie: bosorky sa totiž spoznávajú aj podľa toho, že majú sprievodcu, ktorý im pomáha. V niektorých oblastiach západného Slovenska sa hovorí, že pre nadobudnutie čarodejných schopností musí bosorka počas deviatich dní nosiť pod pazuchou vajce od čiernej sliepky. Vajce sa potom „vstrebá“ do bosorkinho tela, a tak získa nadprirodzenú moc. V iných variantoch po deviatich dňoch takéhoto nepohodlia sa z vajca vyľahne jej „čert“ alebo „zlý duch“.

1.4.2. Rarášek, zmok a strašidelné zvieratá

Dedinské bosorky na západnom Slovensku majú zvyčajne svojho „partnera“ – čerta, diabla, zlého ducha, rarácha či raráška, alebo aj zmoka. Objavuje

sa v podobe zvláštnych úkazov, ktoré sa nazývajú žiarivá reťaz, ohnivý had, ohnivá guľa, alebo rarášek. Takýto ohnivý zjav, ktorý opisovali viacerí z mojich respondentov staršieho veku, má sférickú formu, alebo vyzerá ako šarkan s dlhým chvostom. Niekedy sa podobné úkazy interpretujú aj ako samotné bosorky, ktoré lietajú nad dedinou a konajú zlé skutky. Keď do komína nejakého domu vletí „žiarivá reťaz“, jeho obyvatelia sa dostanú do trvalého podozrenia: práve podľa toho sa bosorky väčšinou poznajú, i keď existujú aj iné spôsoby ich odhalenia.

Raz, to bolo, ešte sme mali svine aj všetko... A starý S. viedli kone do stodoly. A raz zavolá ten *sviniar*^{*}: „Hen, čo to ide?“ Že ako to letí. Nad tými našimi stodolami, všetky boli slamené. Aby nespálila tá *žár*, no. A tak sme pozerali za tým, kam to ide, a to išlo k tým S. To išlo do komína. To som aj ja videla, taká *gula*, *ocas* išiel za tým *hneď*, *viš*, veľká *gula*. A ako ten starý S. tie kone viedli do tej stodoly, takto sa vzpínali tie kone, obidva.

^{*} pastier sviň

Rarášek lieta bosorkám do komína, aby s nimi „pracoval“ (pohlavne obcoval). Chodí k nim „na besedu“ a nosí im peniaze. Musia ho poslúchať a konať, čo im káže. Práve vďaka nemu sú bosorkami, pretože im dodá nadprirodzenú silu: bosorácka moc ako taká pochádza totiž „od čerta“, „od toho zlého“. Je to stelesnená „zlá podstata“ bosoriek, ktorá je v ľudových príbehoch personifikovaná: vníma sa ako samostatná bytosť. V niektorých rozprávaniach sa pojem rarášek zamieňa s pojmom zmok, ktorý tiež označuje démonickú bytosť. Táto bytosť vystupuje v rôznych podobách a nemusí byť bosorkiným sprievodcom – môže pôsobiť ako samostatná hrozba, akési vtelené nešťastie. Môže vyzeráť ako zmoknutá sliepka, alebo ako neurčité šedivé zvieratko, alebo ako čierny kocúr. Je to stelesnená smola, ktorá sa nalepí na človeka, a ten sa jej už nezbaví – pomôcť mu môžu len určité magické úkony. Alebo je to strašidelná bytosť, ktorá robí v dome neplechu.

Voľakedy to vraveli, že chodili po týchto trhoch. Keď sa ešte chodili predávať zvieratá na jarmoky, vraj chodili chlapi po tých medziach a že z nich voda kvapkala, ale ja to neverím. To nemôže byť. Z tých chlapov že voda kvapkala a že to boli tie zmoky, ale ja tomu neverím.

Rarášek a zmok sú dobre známymi bytosťami slovanského folklóru. Motívy, ktoré som spomenula, môžeme v rôznych obmenách nájsť vo viacerých prameňoch, počínajúc ruskými stredovekými kronikami a končiac knihou Svět slovanských bohů a démonů od Zdenka Váňu (1990). Pozrime sa, ako opisuje raráška a zmoka Ottův slovník naučný:

„Rarach, byl v dobách starších zlý duch, který působil vítr; lid náš věří posud, že ďábel poletuje ve víru prachovém na silnici. Kdo se dostane do

»rarášku«, jak vír takový se nazývá, neujde prý pohromě. Rarášek jest duch zlomyslný, který znepokojuje lidi a škodí jim. Představován býval jako pidi-mužik, který dovedl na sebe bráti různé podoby. Nejčastěji objevuje se jako krkavec, nebo černý pes nebo černý kocour s ohnivýma očima a brání přístupu k podzemním pokladům, jejichžto jest strážcem. Rarášek vyzrazuje – jako duch domácí – čeládku, když pánu svému škodu dělá, mstí se na tom, kdo mu ublížil nebo se mu posmíval. Rarášek zdržuje se též pod planou hruškou a má podobu zmoklého kuřete, které stále se třese zimou a „típá“; v noci vletí do komína jako ohnivý víchř a přináší svému hospodáři obilí a různé věci. Kdo krmil raráška, umírá prý po tři dni a tělo jeho po smrti zčerná. Chce-li se kdo raráška zbaviti, ať ho donese pod planou hrušku, kde ho nalezl, a odchází pozpátku. Komu rarášek škodí, udělej si na květnou neděli křížek ze svćených kočiček a zastrč jej na sýpce do trámu, rarášek ti pak nic neodnese.“ (Otto 2005 a)

„Zmek, zmak (pol. smok, bělorus. cmok), původně had nebo drak (srv. st.-slov. smok, lit. smákas), bytost báječná, která člověku přináší peníze, obilí a jiné věci. Objevuje se v podobě ohnivého draka, ohnivého řetězu, ohnivého koštěte v povětrí a snáší se do domu komínem. Nejčastěji však objevuje se v podobě zmoklého kuřete, k čemuž asi přispěla podobnost slov zmok a zmoklý. U Bělorusů cmok jest domovní had, jemuž musí hospodář klásti buď na krov nebo na humna vaječnou kaši, začož mu cmok nosí peníze, činí pole úrodná, krávy dojná a stará se o hospodářství. V Čechách zmok ztotožňuje se s plivníkem (v. t.), u luž. Srbů s plónem. Nejvíce pověstí o něm koluje na Slovensku, Slezsku a na Moravě. Slováci vypravují, že zmok v podobě zmoklého kuřete připlichtí se k člověku, žere mnoho, ale přináší do domu obilí a peníze, dokud se v práci nepřetrhne a nepukne. Jinak zbaviti se ho nemožno. Hospodyně, u které se vyskytl jako zmoklé kuře, chtěc se ho zbaviti, přikázala mu, aby jí nosil pšenici na půdu; zatím však udělala tajně díru z půdy do světnice a ze světnice do sklepa. Zmok stále nosil, ale nedonosil, neboť se namáhavou prací strhal. V Čechách povídají, že možno se zmoka zbaviti, donese-li se tam, kde byl nalezen, nebo když se daruje sousedu; pakliže ho soused nechce, zmok vrátí se k prvnímu pánovi a čeká na jeho duši.“ (Otto 2005 b)

Aj v ruskom folklóre nájdeme podobné bytosti. V zariiekaniach zo stredného Ruska napríklad vystupuje bytosť Strach-Rach. Vyzerá ako ohnivý drak alebo žiarivý vták, ktorý sa premieňa na víchor alebo na ohnivý stĺp (Meletinskij 1990: 672). Ľahko v ňom rozpoznáme črty slovenského raráška, podobne ako v ďalšej nadprirodzenej bytosti, akejsi kombinácii raráška a zmoka. V Rusku totiž existovali predstavy o tom, že kohút starší ako sedem rokov môže znieť vajce; čarodejník toto vajce musí nosiť pod pazuchou alebo zahrabat do hnoja, a po nejakom čase sa z neho vyľahne ohnivý had, ktorý čaro-

dejníkovi nosí striebro a zlato (Afanasjev 1994: 532). Vo východoslovanskom folklóre sa takéto bytosti spájajú aj s duchom domu, ktorý sa nazýva *домовоу*: ten sa zjavuje nielen ako malý mužíček alebo chlap v podobe pána domu, ale aj ako had, niekedy ako had s kohúťou hlavou, alebo aj ako kohút. Ten sa často pokladá za múdreho vešteckého vtáka (Uspenskij 1982: 162).

Toho bolo strašne veľa. Viete, jedna povedala to, druhá to, tretia vedela zas to a tak. Lenže voľakedy rozprávali v tejto dedine, že bolo veľmi veľa bosoriek. A neviem, či ste boli v tom novom šenku, taká ulička hore. Tam bol taký veľký orech a jedna mala dcéru. A ona ju to chcela naučiť, po tej matke aby to prebrala. A ona hovorí: „Mamenka, neučte ma to, ja to robiť nebudem, dajte mi pokoj s tým.“ A všetky tie bosorky boli na tom orechu. A tam vraj tancovali a čo ja viem čo, také veci stvárali. A ona teda nie, že to robiť nebudem. A že vraj to má niekto prebrať po nej, vraj to od černej sléпки sa zašije pod pažu vajco a to vajco neviem dokedy tam nosí a potom teda je ona bosorka. Z toho vajca, to sa jej, čo ja viem, ako takí zlí duchovia chodili, tak oni jej to vajce nejako museli dať dovnútra, lebo však tam nebolo ani *škarupiny* ani ničoho. Voľakedy, keď furmani chodili odtiaľto, teda takí slabší sedliaci, chudáci, tak chodievali do T. vždycky už čo-to predať. A ako išli do T., tak bolo ich tam viacero, ten mal trošku toho, trošku toho a tak. Ale ako prišli za dedinu, tak že plno tých svetlonosov sa im navešalo na ten voz a teda tak ich viezli celú cestu. A tí svetlonosi, nuž to boli tiež takí *škrátí* akísi. A také veci sa robili.

Zmok a rarášek patria k nadprirodzeným tvorom, ktoré majú dôležité miesto v pokusoch o rekonštrukciu slovanskej mytológie. V tej alebo inej podobe sa vyskytujú vo folklóre na väčšine slovanských území a v niektorých prípadoch sú doložené aj v historických prameňoch. Ohnivého raráška viacerí bádatelia interpretujú ako obraz geneticky spojený so staroslovanským bohom ohňa Svarožičom, ktorý sa spomína v staroruských prameňoch a u Dietmara. Pokladá sa za syna boha slnka Svaroha (niekedy sa s ním aj stotožňuje), a teda za jedného z najdôležitejších slovanských bohov (Ivanov a Toporov 1988: 368, Profantová a Profant 2000: 213). „Kohúti had“, zmok sa na druhej strane spája s nemenej dôležitým božstvom, ktoré zodpovedalo za rodinný krb a súviselo s kultom predkov, pravdepodobne s hypostázou Velesa (Uspenskij 1982: 150 – 156). Môžeme si položiť otázku: predstavujú rarášek a zmok akési „ozveny“ starých predstáv – teda to, čo sa počínajúc 19. storočím pokladalo za „pozo-statky“ pohanskej mytológie? To, čo sa v Eliadeho koncepcii označuje ako „folklórne revalorizácie pradávneho náboženského dedičstva“ (Eliade 1998: 42) a v slovanskej etnolingvistike sa nazýva „nižšou“ slovanskou mytológiou (Ivanov a Toporov 1965, 1974)?

Rarášek, to je ten zlý duch, koľkí ľudia to videli, že teda išla, bola hlava, taká reťaz za ním a už si sadol na komín a dolu komínom sa púšťal k tej svojej kamarátke. On jej niečo kázal, a keď ho nechcela poslúchať, tak ju vichnápál, veľmi ju vybil.

Obrazy raráška a zmoka s najväčšou pravdepodobnosťou prešli dlhým vývojom a ich počiatky môžu siahať do pohanskej minulosti. No aj keď má toto tvrdenie svoje opodstatnenie, neodpovedá na viaceré dôležité otázky. Predovšetkým, prečo rarášek a zmok „prežili“ do súčasnosti práve v tejto podobe? Prečo sa ich obrazy prelínajú, teda prečo majú toľko spoločných črt a často sa zamieňajú? Do akej miery môžeme hovoriť o významovej podobnosti raráška so Svarožičom – veď málokto zapochybuje o tom, že súčasní dedinčania raráška nepokladajú za božstvo? Ak je rarášek geneticky spojený so Svarožičom, týmto svetlým hrdinom, prečo má v súčasnosti negatívny význam?

A to do toho komína som videla! Išla som a zvonili práve *klekání*.^{*} A išla som tu na záchod, na malú stranu. A naraz sa *ožáril* a taká *gula* ako dyňa, ohnivá, približne dva metre, takí *ocas*, ako deti keď majú šarkana. A ten *ocas* tak ako bičom šľahal. Ja som sa tak zľakla, večer som sa bála! Práve zvonili *klekání* a pozerala som, kam to letí, keď to bolo *ožárené* všetko zhora, tak k tým P. ti to letelo, tam, tým smerom, nad vaše domy a tamtým smerom. Aj k Č. do komína som videla, keď som išla na tie októbrové nešpory.

^{*} večerné zvonenie

Z perspektívy kognitívneho vysvetlenia je „vytrvalosť“ ich nadprirodzených črt pochopiteľná. Všetky ich obrazy predstavujú kombináciu minimálneho porušenia princípov intuitívnej ontológie s maximálnym inferenčným potenciálom. Ohnivý lietajúci had/drak porušuje princípy intuitívnej biológie (prenos vlastností vtáka na plaza alebo kombinácia vlastností dvoch biologických druhov) a intuitívnej fyziky (pevný fyzikálny objekt – telo zvieratá – sa zamieňa s ohňom a vznáša sa vo vzduchu). Had s hlavou kohúta predstavuje tvora s charakteristikami dvoch biologických druhov. Kohút znášajúci vajcia porušuje určitý princíp intuitívnej biológie (samec nereprodukuje mláďatá), podobne ako had, ktorý sa vyľahne z vtáčieho vajca (mláďatá patria k tomu istému biologickému druhu ako rodičia).

No a to rozprávali náš *stareček*, ešte keď žili, že... ja neviem, kde to boli, že večerali, všetci boli pri stole, a že naraz pozreli tak pod stôl, a vraj tam jeden z tých mal konské kopytá na nohách. Áno, to si pamätám! O tých čertoch sa veľa rozprávalo. Však aj v Z. o ľudoch, ktorým to išlo do toho komína. Do tých komínov. V noci, o polnoci to išlo do toho komína.

Podobné koncepty sa približujú ku kognitívnemu optimu a z tohto dôvodu sa podľa Boyerovej teórie ľahko zapamätávajú a šíria ďalej. Toto vysvetlenie však nepostačuje na to, aby sme zodpovedali na vyššie položené otázky týkajúce sa významu uvedených predstáv. Kontext, v ktorom sa tieto koncepty vyskytujú a ktorý určuje ich význam, hrá podstatnú úlohu pri ich šírení a transformácii. Vysvetlenie „úspešnosti“ anti-intuitívnych predstáv len a len ich kognitívnou optimálnosťou neberie do úvahy to, že sa šíria konkrétnym

spôsobom, napríklad prostredníctvom narácií. Tie predstavujú predovšetkým reprezentácie prírodných súvislostí, v ktorých sú nadprirodzené koncepty zasadené do širších schém vysvetlenia. V tejto súvislosti si môžeme všimnúť, že v slovenských rozprávaniach aj zmok, aj rarášek súvisia s nešťastím a s bosorkami, ktoré sú v istých podmienkach najvhodnejšími „kandidátkami“ na vysvetľovanie negatívnych udalostí.

Áno, tie boli verejné. To boli bosorky. Právě bosorky! Ujček H. chodievali na besedu ku Š. a vždy hovorievali, že keď sa tam aj zdržali do polnoci, pri svatém Jánu vždy v tom čase [bola] kvočka s kuriatkami. Vždy mali strach! Hoci aj boli teda chlap! Tá žena, ona mi je ujčinka, za nimi chodil na besedu, ako slobodný chlapec za dievčatami. A tu, ako je socha svätého Jána, tam tá sliepka v nočnú hodinu! Z malými kuriatkami! Vždy bola.

Aspektom transmisie predstáv o nadprirodzenej hrozbe sa budem venovať v nasledujúcej kapitole. Zatiaľ sa venujme ďalšej anti-intuitívnej vlastnosti slovenských bosoriek, ktorú zdieľajú so svojimi „partnermi“, a to ich premeny na zvieratá. Zlý duch bosorky – ako sme už povedali – často vystupuje v podobe zvieratá, napríklad čierneho kocúra. No aj sama bosorka sa bežne premieňa na zviera – práve tak dosahuje mnohé zo svojich cieľov.

To si pamätám, ako mi to mama rozprávali... Ale jeden nám rozprávali tak, že bol tu nejaký mäsiar, a vždy v noci mu chodilo niečo na to mäso. No tak raz že si počkal a pravda, majú sekáčiky na to mäso, ako sa mäso seká, predáva. Tak si dal na to pozor a prišla tam kočka. No však to je jasné, kočka proste išla na mäso. A teda hodil po nej tým sekáčkom. Nejak ju musel poraniť. A o tej jednej tetke tiež to rozprávali, čo bola v susedstve. No, tak že sú bosorka. Tam aj na druhý deň išiel tak ráno sa presvedčiť a tetka ešte ležali, ale teda ruku mali zaviazanú. Nemali nič useknuté, ale poranené mali.

Objekty istých ontologických kategórií (zvíera, osoba, rastlina) majú podľa našich intuitívnych očakávaní určité biologické vlastnosti, ktoré sú charakteristické len pre daný biologický druh. Rozšírená predstava o metamorfózach, teda o premeny jedného biologického druhu na iný, je výsledkom porušenia týchto očakávaní. Psychológovia F. Keil a M. Kelly (1985) na základe skúmania mytologického a folklórneho materiálu prišli k záveru, že najčastejším prípadom metamorfóz sú premeny medzi objektmi blízkych ontologických kategórií: ľudia sa napríklad premieňajú na zvieratá častejšie ako na rastliny, ďalej na cicavcov a vtákov častejšie ako na hmyz. Čo však znamená, ak povieme, že dve ontologické kategórie sú si „blízke“? Jednoducho to, že majú veľa spoločných inferencií. Napríklad premena človeka na zviera nám dovoľuje zachovať tie intuitívne očakávania, ktoré zviera a človek majú spoločné: sú to živé bytosti, ktoré si uvedomujú, čo sa deje, hýbu sa, majú určité ciele atď. Oproti tomu človek a rastlina majú menej spoločných očakávaní – od rastliny sa neočakáva ani vedomie, ani intencie, ani zámerný pohyb (Boyer 2001: 67).

Moja starenka vždy rozprávali, že mali muža takého, čo si rád išiel vypiť do šenku. A ten šenk býval až tuto na dolnom konci. A keď už bolo veľa hodín a nešiel, oni ho išli hľadať. A vraj taká ovečka išla za nimi. Viete? A že moja ovečka, pod', aspoň nebudem sama, budeme dve. A teda potom už z toho šenku zobrali toho muža a tá ovečka vám chodila každý deň za nimi. Až keď sa vrátili, všimli si, že bola jedna hodina preč. „Ježišmária,“ hovoria, „ja som chodila od dvanástej do jednej, chodia bosorky a ja som chodila cez tú hodinu po ulici.“ Tá ovečka vraj chodila každý deň a tlačila ich. A keď sa niekomu žalovali, viete, napríklad bratovi, tu býval, oproti kostolu, nikto im to neveril. Ale potom už mali pokoj. Vtedy išla tlačiť toho človeka, ktorý im nechcel veriť.

V rozprávaniach o bosorkách sa zväčša môžeme stretnúť s premenou na živočíšne druhy „blízke človeku“. Na západnom Slovensku sa dedinské bosorky zvyčajne premieňajú na mačky a psov. Objavujú sa za strašidelných okolností alebo nadobúdajú túto podobu preto, aby kradli potravu. Môžu sa premieňať aj na žaby či ropuchy: takto ľahko preniknú do maštale a najčastejšie tam kradnú susedom či príbuzným mlieko. Typický príbeh sa odohráva podľa nasledujúcej schémy: gazda/gazdiná nájde žabu/ropuchu v maštali, prepichne ju vidlami a vzápätí zistí, že suseda je poranená presne tak, ako bola poranená žaba/ropucha.

Jedna tiež v B., tam povyššie nás ako sme bývali, také nohy boľavé hrozne mala. No a susedia tam žalovali, oni mali kravy, z paše prišli, [mali] plné vemená mlieka. A ani kvapky mlieka krava nedala. A tá suseda, tá to chodila, vedela počarovať, premeniť sa na žabu. A táto to mlieko chodila, im brala, tým kravám. A oni mali mlieka doma hockoľko, a títo susedia nemali nič... Teta išli do maštale a žaba tam bola. Tak boli dopálená, že už im prišlo potom asi na myseľ, že voľačo musí byť, tak tú žabu prepichli. Vidlami. No a žaba zmizla alebo čo a na druhý deň už tá suseda mala nohy obviazané, nohy ju boleli, čo jej krv tiekla, a to ona to mlieko chodila brať a tak sa premenila. Ale ona mala hrozné ozaj tie nohy, a to o nej hovorili, to bola pravda. Jaj, to mi M. hovorila, že keď zavesí *trakovicu** na plot, že aj tá jej podojí!

* plachtu so štyrmi popruhmi (trakmi)

No premena na zvieratá sa nemusí odohrať len kvôli kradnutiu: bosorky môžu mať aj horšie zámery. Mnohé príbehy odkazujú na rozšírenú predstavu o tom, že poľnoc je nebezpečný čas, keď ľudia môžu stretnúť bosorku a ohroziť tak vlastný život. Bosorka sa zvyčajne v noci neukazuje ako človek, ale má podobu zvierat – napríklad podobu sliepky s kurencami alebo ovečky. Neopatrní dedinčania, ktorí o poľnoci ešte nie sú doma, sa pri stretnutí s takýmito „nevinými“ živočíchmi dostávajú do nebezpečenstva. Už sa ich totiž nezbačia: bosorka ich bude v tejto podobe tlačiť alebo gniaviť. Takáto nočná hrozba sa spája s ďalšou nadprirodzenou vlastnosťou bosoriek – neviditeľnosťou.

Ale ja som mala najradšej, keď o tých bosorkách rozprávali. To boli viac-menej také veci, že voľfaktorá tá žena porobila niekomu, že im nedojili kravy a na jednu takú

si pamätám, táto A. to hovorili, že na akejsi dedine tuto na Záhorí, že tam teda bola jedna a o nej sa nevedelo, že teda je, len sa tak tušilo, lebo vraj bola taká zvláštna. Nikam nechodila, bola len doma, žiadne návštevy, kamarátstva. A niektorým tým gazdom začali zle dojiť kravy alebo dojili krvavé mlieko. A to už sa chodili pýtať tých *babék korenárék*, čo vedeli teda tie bylinky, aby sa dali tým kravám do nápoja a už keď nepomáhalo nič, tak jedine že teda majú porobené. To tie bosorky. A vraj tomu jednému gazdovi sa strašne zle darilo. Celý ten rok sa mu nedarilo. Jedna katastrofa za druhou. A táto babka bylinkárka mu vraj povedala, aby dobre popozeral po maštali. Všetko aby poprezeral: hnoj, seno, slamu, sečku. Dobré aby popozeral, či tam voľačo nenájde, voľačo, čo tam nepatrí. Tak že to spravil, prišiel za tou bylinkárkou a hovorí: „Nič som tam nenašiel, len taká veľká ropucha tam bola.“ „A čo si s ňou spravil?“ „Vzal som ju na lopatu a vyhodil som ju von.“ Tá babka sa tak zamyslela a hovorí: „Vieš čo? Sleduj, či tam tá žaba bude. A keď tam bude, zabi ju. Lebo tá ti škodí.“ Skutočne po viac večerov išiel pozrieť a tá žaba sa vracala stále do tej maštale. Bol by teda už tú žabu zabil, ale dajako to nemohol, takže len chytil vidly a že ju tak napichol a vyšmaril ju von. A žaba sa už potom nevrátila. Ale čo bolo najzaujímavejšie, že túto susedu nebolo vidieť pár dní. A potom hádam po týždni, bolo už treba, aby išla voľakde, či do obchodu, alebo kde a že bola poviazaná. Mala uviazané čelo aj ruku a krívala, aj nohu mala uviazanú a vraj teda to bola tá bosorka premenená.

1.4.3. Kto je tu so mnou?

Neviditeľnosť predstavuje porušenie základného princípu intuitívnej fyziky, podľa ktorého fyzikálne objekty sú rozpoznateľné zrakom. Pojem neviditeľného objektu by mal byť podľa Boyerovej teórie rozšírenou predstavou, ak je jeho inferenčný potenciál dostatočne bohatý. Dá sa to povedať predovšetkým o koncepte neviditeľnej osoby: ten spúšťa prácu všetkých intuitívnych inferenčných systémov. Neviditeľné bytosti patria k najrozšírenejším motívom vo folklóre a v náboženských tradíciách na celom svete. Bohovia všetkých kultúr môžu byť neviditeľní podľa želania; démoni aj anjeli sú neviditeľní podľa svojej prírody; hrdinovia mýtov a rozprávok sa môžu stať neviditeľnými pomocou magických predmetov; neviditeľní sú aj duchovia mŕtvych, aj škriatkovia, aj strašidlá, aj bosorky. Tie využívajú túto schopnosť na to, aby ľuďom ubližovali.

Rozprávala som, že *starečka*... Telila sa im krava a nemohli to, ale ich *gňávila bosora*. A vraj: „Ja som bosorku nevidel.“ Ale že strašný krik, nechaj, nechaj, nebi ma! Ale bosorku nevideli teda... A vraj bola muzika, naši bývali pod oknom, tá bosorka ma zdvíhala do toho okna. No a to som teda počula od toho *starečka*. Ale ako hovoria, bosorku nikdy nevideli. Zlú ženu. Iba čo robila, to cítili. To boli také ženy, P. No ale sme im teda aj hovorili bosorky. Že majú [spolky] s čertom.

V slovenských ľudových príbehoch bosorky ohrozujú ľudí tak, že ich chodia „tlačiť“ alebo „gniaviť“, prípadne môžu takto ubližovať aj dobytku. Deje

sa tak v noci, lebo to je najvhodnejší čas pre bosorácke skutky. Symptómy gniavenia sú rôzne. Väčšinou sa spomína pocit, že človek nemôže dýchať, vykrikuje zo sna či stená v spánku, cíti prítomnosť neviditeľnej sily, ktorá mu tlačí na prsia alebo s ním fyzicky manipuluje. Hovorí sa tomu aj, že „ho tlačí mora“. Niekedy sa takéto neprijemnosti dostavia po nočnom stretnutí s bosorkou – či už v jej vlastnej podobe, alebo v podobe zvieratá. Inokedy sa interpretujú ako porobenie v dôsledku konfliktu medzi susedmi alebo príbuznými. S identifikáciou neprajnej osoby či bosorky je v tomto prípade problém: nie je ju vidieť. Preto jediný spôsob, ako tomu čeliť, je odhaliť neprajnú osobu pomocou magických praktík. Ľudia zvyčajne prosia o pomoc „odborníkov“ – či už bohyne, alebo kresťanských kňazov.

Aj môj nebohý otec, chudák, už koľko [sú] v zemi, ten nám tiež rozprávali: „Deti moje, existuje bosoráctvo.“ My sme také dievčence, no štrnásť, pätnásť rokov, hovorím: „Otec, ale čo.“ „Prisahám Bohu, aj mňa strašila bosorka. Ona chcela, aby som za jej dcérou chodil, ale mne sa ona nepáčila, ja som chodil za vašou mamou. A išiel som z vohľadov o jednej hodine a tuto, videli ste ten bazén, plávala tam veľká hus.“ A že oni sa dívajú a tam jedna žena perie. Perie tam poníže, kde je tá voda, tam bola vtedy taká rúra a tam sa právalo. No a že oni sa tak pozreli na tú ženu, ako perie. A ešte že im povedali: „Pomôž Pán Boh.“ A ona im nič nepovedala. O jednej hodine v noci, a ona prala s tým piestom, ako vidíte aj teraz, keď ukazujú *tí folklóri*. No aj tu sa tak právalo. No a že taký strach im to dávalo, kto to mohol byť, a ako sa ona na nich obzrela, že ju poznali. Že je to tej mama. Prišli domov a spávali so strýkom, oni dvaja. Vtedy oni spávali v komore, ako mládenčí. No a že taká hudba začala v tej komore hrať. Nič nevideli, len hudba a taký šum, akoby tam ľudia tancovali. A oni sa prisahali, že to bola pravda, že sa im to hádam nesnívalo, že prišli z vohľadov o jednej hodine.

Gniavenie, spojené s neviditeľnosťou a niekedy aj s premenou na zvieratá, je mimoriadne zaujímavou reprezentáciou z hľadiska využitia inferenčného potenciálu nadprirodzených konceptov. Toto slovo sa používa v rôznych typoch príbehov a spája sa s rozličnými typmi bytostí. Nemusí byť len dielom bosoriek: môže byť aj prejavom jednorazového porobenia kvôli osobným konfliktom, ale aj pôsobením nebožtíkov, ktorých na tomto svete udržiavajú nevyriešené záležitosti. V niektorých variantoch rozprávania je to zmok, buď ako bosorkin partner, alebo ako samostatná bytosť. Všetky prípady majú spoločné to, že ľudom v noci ubližuje neviditeľný činiteľ v ľudskej alebo v zvieracej podobe. Isté typy príbehov, ktoré sa spájajú s gniavením, môžu obsahovať aj pojem posadnutia. V slovenských rozprávaniach sa týmto termínom zvyčajne označuje predstava, že telo človeka ovláda iná bytosť. Stretneme sa s ňou prakticky všade na svete, a to v rôznych podobách: posadnutosť môže spôsobiť čarodejník či bosorka, duch zomrelého, démon, alebo jednoducho iná osoba z daného prostredia.

Keď niekto zlý, má zlo, a vyleje to porobené od tej bosorky, a keď niekto to prejde, tak v noci že ho príde *gniavic*. Že aby neležal naznak, chytro aby si na bok ľahol. Ale keď leží na chrbte, príde to ako čierna veľká mačka, na prsia sa mu to zvalí a gniavi ho, gniavi, že až by ho skoro usmrtila. Prišla som do nemocnice a tam práve vyniesli z tej posteľe mŕtvu ženu. Päť postelí tam bolo, veľká izba. No a tam žena im rozprávala jedno ráno, lebo sestrička, keď tam bolo päť pacientov, tak vždy nechala otvorené balkónové dvere, aby mali vzduch trošku. A tá jedna pacientka hovorí: „Jéj, také čierne veľké *kočisko* prišlo zo dverí a mne na prsia, a gniavilo ma, ja iste umriem.“ A potom skutočne na ten tretí, štvrtý deň zomrela. No a mňa vtedy akurát tam dovezli, a len toľko čo ju dali preč, trochu vydezinfikovali matrace, tak ma dali na tú posteľ a teraz mi to ženy rozprávali. A tá posteľ bola blízko tých balkónových dvier. Ej, že nemala si súhlasiť s tým ísť na tú posteľ, lebo tú nebožku paniu *gniavevalo*. Vraj veľká čierna *kočka* a ráno taká utrápená, ustráchaná nám rozprávala, že už potom celú noc nespala. A ja som tak na to myslela, ale reku čo. No ale bola som v zlom stave, mala som zápal mozgových blán a bola som ochrnutá, už ani hlavou ani rukou som nemohla pohnúť. No a ja si myslím, to sú rozprávky, to už bola veľmi chorá, a tak to asi nebude ono. No a sestrička bola poverená dávať na mňa pozor, lebo ma vtedy vyšetrili a mala som tuto štyri dni toho kliešťa otráveného. A mala som ho v sebe a od toho som dostala zápal mozgových blán, taký prudký, už snád' aj smrť som mala na jazyku. No a tak mi brali miechu z chrbtice ešte a bola som tak nabok. A akosi v spánku som sa úplne otočila dolu tvárou. No a mne sa už zdalo, že tá *kočka* ide na mňa a gniavi ma, gniavi, už mi nedalo dýchať, dusila som sa, stonala som, pacientky zazvonili: „Sestrička, sestrička, ona stone, ona umiera, pod'te chytro!“ No a už prišla a otočila ma na chrbát a ja som sa dusila, ale vo vankúšoch. Ústa, nos, všetko som mala vo vankúšoch, slabá som bola, ja som sa nemohla otočiť. No a mne sa snivalo, že ma tá *kočka* gniavi. Ako mi už nedalo dýchať, to reku tá *kočka*, potom už keď ma otočila sestrička, už som aj rozprávala, hovorím: „Ved' tá *kočka* mi bola na prsiach a tak ma gniavila, ja už nebudem na tej posteli, preneste ma inde“. A sestrička vraví: „*Kočka* vás nedusila, negniavila, vy by ste sa boli udusili, lebo už ste mali pery modré. Vy ste sa dusili vo vankúšoch.“

Antropologička Emma Cohenová (2008) navrhuje rozlišovať dva typy konceptov posadnutia, ktoré zodpovedajú aktivácii rôznych kognitívnych mechanizmov – exekutívne a patogenické. Patogenické posadnutie predpokladá prítomnosť istej cudzorodej substancie v tele človeka a súvisí s esencialistickými predstavami a mechanizmami, ktoré reagujú na kontamináciu v prostredí (podrobnejšie sa im budem venovať v tretej kapitole). Exekutívne posadnutie na druhej strane predpokladá prítomnosť inej osobnosti v tele človeka. V tomto prípade koncept posadnutia súvisí s tzv. *intuitívnym dualizmom*, čiže implicitným rozdelením tela a osobnosti človeka, ktoré sa vyvíja už v ranom detstve. Tento pojem zaviedol psychológ Paul Bloom, ktorý na základe výsledkov experimentálnych výskumov a aplikovania princípov evolučnej psychológie dospel k záveru, že intuitívny dualizmus vznikol ako bočný efekt evolučného vývoja. Ľudia majú dva paralelné kognitívne systémy, ktoré súvisia s vnímaním tela a osoby: sú to intuitívna fyzika a intuitívna psychológia, ktoré som spomínala vyššie. V dôsledku práce týchto systémov naše myslenie reprezentuje ľudí aj ako bytosti s psychológiou, aj ako fyzikálne objekty, pri-

čom tieto dva súbory reprezentácií sa *nikdy* nespájajú do koherentnej podoby. Práve intuitívny dualizmus vedie k predstave o tom, že duša alebo osobnosť človeka pretrváva po jeho smrti, a podporuje reprezentácie duchov ako bytostí bez fyzického tela (Bloom 2004).

No, zomrieť hádam nie, ale že tak vedeli zabosorúvať, že sa mu zle vodilo. Konkrétne nie, to vám nechcem povedať, to potom je do rodiny. Aj ten, tak jedna ho veľmi chcela, a on nechcel, a potom on sa oženil a zobral si inú. A potom sa mu stále zle vodilo, stále bol chorý, išiel do Bratislavy na vyšetrenie, všetko, hlavu, mozog. No a povedali mu, aby sa dal na babské lieky, že tam voľačo je. No a tak aj potom, čo to len bolo? Aby len hľadali taký predmet vnútri, ktorý si tam nepoložili. Aj našli akýsi, krstná mama stará, taký predmet. Potom mu povedal, aby išiel vyhľadať akúsi *vedomkárku*, čo vedela veštiť. A *vedomkárku* vyhľadal, a povedala, aby to netajili, že nech to ľudia vedia. On, pravda, s tým bol ticho. Aby to dali do verejnosti. Uľavilo sa mu to, asi rok nič. A potom zostal doma, nešiel do kostola, strážil deti, len ona veľmi chodila do kostola. A zasa ho to začalo gniaviť. Keď už prišli z kostola, on bol ako bez seba. Cítil, že ľudská ruka ho chytá a otáča a že cítil, ako keby mu balvan dávala na prsia. „Môj,“ hovorím, „nie je toho veľa, aby si ma takto vyľakal?!“ A on hovorí: „To sa ti povie. Ja ti prisahám, že je to pravda. Mal som smrteľné úzkosti, keď to na mňa prišlo. Cítil som, ako ma chytila za ruku, ja som ležal po boku a otáčala ma.“ A potom on tu cítil, ako keby mal telo pri sebe. Prišli a videli, že je celý bez seba.

V príbehoch, ktoré som zaznamenala, väčšinou sa posadnutie prejavovalo podobne ako gniavenie, no v extrémnejšej forme: posadnutá osoba mala strážidelné a mučivé nočné zážitky, niekedy sa vznášala vo vzduchu, pričom boli viditeľné príznaky nadprirodzenej manipulácie s telom. Aj tu mohlo ísť nielen o bosorky, ale aj o duchov nebožtíkov. V tomto prípade príbehy zvyčajne súviseli so špiritizmom, teda s vyvolaním duchov zomrelých, ktoré sa v istom období stalo takpovediac „módnou“ činnosťou: viacerí respondenti spomínali špiritistické krúžky pôsobiace nielen v mestách, ale aj na dedinách.

Mama hovorili, krstnej mamy prvý muž, tiež to boli takí chlapci, čo sa dali dohromady, špiritisti čo boli, tak nejaké knižky si zohnali a išli tie knižky čítať. Zažali si sviečku, čítali a išli za dedinu. A to čítali, voľačo tam prišlo, ale že také dostali facky, že tá sviečka im zhasla a vypadla z ruky. Také facky všetci dostali, že hlavy dokopy, ale že tak išli, že sa mohli pozabíjať. A potom hovorili mama, či aj voľačo nebolo v tom, že jeho, pravda, kopol kôň a zabil ho. Jeho syn, to mal len toho jedného syna, ten spáchal samovraždu. Ešte jeho syn, ako vnuk, ten havaroval a zahynul. A mladí. Všetci mladí. Takže či to nemalo nejaké spojenie s tým. O týchto exorcistoch som počúvala. Hovorili, že to musí byť ozaj kňaz, ktorý má na to vlohu. Splnomocnenie čistým životom, ale musí byť na to poslaný. No a že tiež takého chlapca nejakého, to ste nevideli. Že on normálne vydával plechy a všelijaké také veci, čo by si človek povedal, že to neexistuje, aby v tom človeku mohlo byť. A že aké strašné muky prežíval, kým to z neho dostal von.

Podobné aktivity cirkev aktívne odsudzovala, čo ľudia často spomínali. V tejto súvislosti treba povedať, že práve posadnutie, na rozdiel od iných „bosoráckych“ záležitostí, sa v rozprávaniach spontánne spájalo s kresťanskými predstavami – či už v súvislosti s bosorkami, alebo v súvislosti s duchmi. Domnievam sa, že príčina tohto spontánneho spojenia spočíva v oficiálnej pozícii kresťanskej cirkvi, ktorá nielen uznáva možnosť posadnutia, ale pre tento prípad ponúka aj svojich vlastných „špecialistov“ – kňazov-exorcistov.

A ešte sa o nej hovorilo o tejto istej osobe, ako že ten diabol bol v nej vlezý. A ona chcela, keď už mala zomrieť, mala byť akože čistá. Viete, aby teda nedošla do... Luciferovi prikladať. Tak jedine čistý kňaz mohol toho zlého ducha z nej vyhnúť. A bol tu, však je pochovaný v S., pán farár, N. sa volal a on si to zobral za svoje a že ju zbaví toho zlého. O polnoci zobral chlapcov a tí nesmeli povedať rodičom. Rodičia všetko pospali a chlapci sa vytratil z domu a išli do toho kostola. A teda on to začal robiť a nesmel sa nikto obzrieť v tom kostole. A už keď to všetko vybavil, všetky tie modlitby a všetko, takže ten zlý z nej v podobe veľkej ryby, ktorá *pléskala z ocasom* po tých laviciach, až to trhlo plachty. A toho zlého z nej vyhnal. Ale musel ten pán farár byť čistý a tí chlapci do smrti nesmeli prezradiť, čo sa vlastne tam dialo. A doma tých chlapcov vraj bili, aby to teda povedali, tak oni len to tak naznačili. A potom táto baba pri starej fare pri tom múriku vždy na slniečku stála a už len taká hrbka, veľmi ju to vraj dobilo. Strašne bola modrá, ale toho zlého ducha bola zbavená. On jej totižto slúžil od mladi, lebo voľakedy zo Záhoria chodili sem ženy kupovať vajička a ona že ich na povale zmetala. Potom sa to už o nej vedelo, aby si k nej nechodili kupovať vajcia, lebo že ona ich zmetá *na hóre*. Že nie od sliepok, ale také. Takto to teda o nej rozprávali.

Podobne ako gniavenie sa posadnutie vyskytuje v rozličných typoch príbehov a spája sa s neviditeľnosťou: nadprirodzený činiteľ je v tomto prípade opäť skrytý, takže nepriaznivý stav môže byť napravený len s použitím magických praktík, najlepšie s pomocou „špecialistu“. Čo je však dôležité, negatívne pôsobenie neviditeľného činiteľa súvisí s osobnými vzťahmi medzi susedmi, príbuznými či milencami a ako také môže byť využité pri kauzálnom spojení udalostí v sociálnych termínoch: bohatý inferenčný potenciál pojmu neviditeľnej osoby vedie k tomu, že tento koncept môže byť zasadený do rozličných schém vysvetlenia. Pozrime sa podrobnejšie, akým spôsobom sa tieto schémy vytvárajú.

Tento strýko v N. u babky C., o tej sa tiež hovorilo, že je bosorka. Oni boli vdova a žili už sama. Vzadu v takom prílepku, čo tým starým ľuďom stavali takú izbičku a vpredu býval jej ženatý syn a keďže babka mala tých detí viac a tí, čo okolo bývali, vedeli, že koľkokrát naozaj nebolo im čo dať jesť, tak už aj táto C. babka hovorili mojej babke, že: „A., pošli mi tých chlapcov. Voľaktorí mi dreva narúbu, donesú.“ A teda niečo im za to dali. Hovorí: „A môžu u nás aj spať. Všetci ja som tam sama, ja tam mám jednu posteľ po mužovi, aj na takej truhle, tam môže spať jeden. Všetci vás je tam *jako pišních andelóf*, v tej jednej izbičke toľko ľudí.“ Tak tá babka s tým súhlasili, že tí chlapci tam môžu ísť. Ale už s ktorým tam išiel tento strýko neviem, s ktorým z tých bratov. Že teda nasekali také

chabřždží. Tá babka chodili do hôr a oni tie suché haluze nadonášali, doviezli na dvor, tí chlapci to zo sekerkou posekali, podonášali dovnútra a teda išli tam spať. Tak jednému ustlali na posteľ a jednému na truhlu. Kým išli spať, zažali *svičku* a že čarovali. Ale ako to čarovali, neviem. Voľačo z *grídu* robili okolo postele aj na tie čelá, robili také križe a voľačo si mrmlali. A vraj, ja som len tak pozeral, taká boli strašná v tom bielom čepci a v tom rubáči, a ako zbadali, že nazízam: „Jano, ľahni pod tú duchnu a čuč tam!“ Aby nesledoval. A teda pokračovali ďalej. A ešte dlho pri tej sviečke mali takto hlavu a takto sa hýbali a stále voľačo *žundrali*. Či sa modlili alebo čo, to nevedel. No a zhasli a teda *ve meno boží* dobrú noc. Tak povedali. A len čo zhasli, za chvíľu tá babka hovoria: „Daj pokoj!“ „Ja som od strachu ani nedýchal.“ Horko mu bolo pod tou ťažkou perinou. A za chvíľu: „Hovorila som ti, daj pokoj.“ A naraz že mu tú *duchnu* niečo začalo ťahať. Tú perinu mu ťahalo, ťahalo, až sa nemohol prikryť: „*Tetička*, niekto mi berie duchnu.“ A oni sa posadili: „Nepovedala som ti, daj pokoj? Všetko som ti dala všetko, čo si chcel. Všetko som spravila. Dokiaľ ma budeš takto prenasledovať?“ *Zažali*, zasa chvíľu sedeli, či sa modlili. „Neboj sa, Janko, už budeš.“ A ten druhý na tej truhle tiež nespál. Ale že aký tam začal hrmot. Na čelo tej postele, lebo to boli manželské a on ležal na jednej tej manželskej, tak ako s päťami keby bol búchal na tú truhlu. Ten sa zobral vnohy, utiekol odtiaľ, ten brat, a tento bol ako prikovaný na tej posteli. A tá babka sedeli na tej posteli a zalamovali: „Dokiaľ ma budeš takto trýzniť?“ A vraj to teda mŕtvy muž ich chodil takto buntošiť. No a tá krieda, možno že to veľmi nepomáhalo, keď mu tú duchnu ťahalo. A potom teda ráno že nespál a povedal babke, že pôjde im porobiť hocičo, ale že spať už u nich nikdy nebude. Ani nikto tam nechcel byť. Tiež sa o nich hovorilo, že sú bosorka a tiež v tej rodine nebolo dobre. Syn im strašne pil, bil ženu, taký zlý bol. Aj tie ich deti, nie sú zdravé. Psychicky sú...A tá ich mama boli taká dobrá.

2. SOCIÁLNE RELEVANTNÁ PRÍČINA NEŠŤASTIA

2.1. Prirodzené otázky „prečo?“

Relevantnosť anti-intuitívnych konceptov, ktoré sa blížia ku kognitívnemu optimu, vysvetľuje ich rozšírenosť. No tieto reprezentácie neexistujú samy o sebe, ale sú vždy súčasťou širších reprezentačných schém. Ako poukazuje kognitívny psychológ Jensen Sørensen, väčšina našich konceptov, vrátane tých najzákladnejších, ale aj tých najzložitejších, sa používa v rôznych situáciách a len málokedy sa viaže na špecifické ontologické domény: skôr sa koncepty definujú v závislosti od kognitívnych modelov aplikovaných v konkrétnych podmienkach.

Naše konceptuálne štruktúry sú komplexné: na jednej strane sa určujú kognitívnymi mechanizmami, a na druhej strane na ich formovanie vplývajú konkrétne okolnosti a kultúrne definície. Pri analýze predstáv o mágií a nadprirodzených udalostiach je podľa Sørensenova dôležité to, že: (1) koncepty sa vytvárajú v dôsledku selekcie, v závislosti od motivácie a interakcie; (2) konceptuálne štruktúry sú prepojené s kultúrnymi modelmi; (3) koncepty sa vzťahujú na schémy udalostí, ktoré organizujú aspekty času (Sørensen 2007: 45).

Pozrime sa na to, aké konceptuálne štruktúry sa aktivujú v takých mimoriadne dôležitých situáciách, akými sú choroby, náhle úmrtia, úrazy, ujma na majetku atď., a prečo sa anti-intuitívne koncepty často stávajú ich súčasťou.

Používanie nadprirodzených pojmov pri vysvetľovaní nešťastia dobre pozná každý, kto sa podrobnejšie venoval dejinám náboženských predstáv. Od počiatku existencie sociálnych vied si bádatelia kladli otázku: prečo ľudia vysvetľujú prirodzené udalosti pôsobením nadprirodzených síl? Podľa starších antropologických teórií ľudia jednoducho nerozumeli prirodzeným príčinám udalostí a nevedeli správne zhodnotiť pravdepodobnosť ich výskytu. Videli nadprirodzené sily tam, kde išlo len o náhodu. No neskoršie poznatky ukázali, že opak je pravdou: ľudia na celom svete sú si dobre vedomí prirodzeného chodu vecí, čo však nebráni hľadaniu nadprirodzených síl, zodpovedných za tú alebo inú situáciu. Evans-Pritchard napríklad opisuje predstavy Azandov, ktorí vysvetľovali zrútenie strechy pôsobením bosoráctva, pritom však zdôrazňuje, že títo ľudia veľmi dobre vedeli, že strechu poškodili termity a preto sa zrútila (Evans-Pritchard 1976).

Podľa poznatkov kognitívnych vied príčinou zahrnutia nadprirodzených

síl do interpretácie udalostí je forma, akou naše myslenie tieto udalosti reprezentuje. Nadprirodzené vysvetlenia však neznamenajú, že ľudia ignorujú prirodzené príčiny. No nie všetky nešťastia alebo nepríjemnosti sa vysvetľujú pôsobením nadprirodzených síl. Takéto vysvetlenia majú miesto, keď je situácia nejakým spôsobom významná alebo nezvyčajná: môže to byť napríklad opakujúca sa choroba, nevysvetliteľná strata peňazí alebo náhla smrť. Podobné okolnosti spontánne vyvolávajú otázky „Prečo?“ („Prečo práve ja?“, „Prečo práve teraz?“, „Prečo sa to muselo stať?“, „Čo som len urobil?“ atď.) Tieto otázky sa vzťahujú na partikulárne aspekty, o ktorých prirodzené všeobecné vysvetlenia (typu „príčinou choroby je infekcia“) nič nehovoria. Nie sú teda v rozpore s prirodzenými vysvetleniami, ale siahajú *za ne* (Boyer 2001: 192-197).

Vznik podobných konkrétnych otázok pri reprezentácii udalostí je nevyhnutný, pretože naše myslenie je dizajnované určitým spôsobom. Ľudská myseľ reprezentuje akúkoľvek udalosť v termínoch kauzálnych príbehov, t. j. ako reťazec príčin a následkov. Okrem toho, ľudom je vlastné neustále plánovanie, teda zapodievanie sa otázkami, čo sa môže stať a čo sa stane, ak urobíme to a nie niečo iné a pod. Podobné myšlienkové procesy prebiehajú v móde „oddelenom“ od reálneho deja (*decoupling mode*) a môžu predstavovať adaptáciu, ktorá zvýhodnila ľudský druh, pretože mu umožnila oveľa lepšiu kalkuláciu rizika a výhod v porovnaní s inými živočíšnymi druhmi: sústrediť sa na príčiny a dôsledky partikulárnej udalosti môže byť najlepším spôsobom, ako riešiť podobný problém v budúcnosti. Myšlienkové procesy, oddelené od reálneho deja (*decoupled cognition*), súvisia so špecifickou formou pamäti – epizodickou pamäťou (Tulving 1983, 1987, 1991, 1992, 2001, 2002, viď ďalšiu kapitolu) – a sú prítomné u detí od raného veku (Leslie 1987, 1994).¹²

Vo všeobecnosti možno povedať, že akákoľvek udalosť sa spontánne reprezentuje ľudským myslením v podobe kauzálneho spojenia medzi dvoma alebo viacerými udalosťami. Tieto spojenia zvyčajne nevychádzajú za rámec „prirodzeného“ vysvetlenia, teda takého, ktoré je v súlade s princípmi intuitívnej ontológie: ved' intuitívne systémy sú výsledkom dlhého evolučného vývoja, čo znamená, že ich hlavnou úlohou je pomôcť človeku prežiť v reálnom svete. No významné alebo zvláštne udalosti, ktorých štatistika sa líši od tej bežnej, spôsobujú automatické pútanie pozornosti. Vďaka kauzalite myslenia sa v týchto prípadoch spúšťa hľadanie príčiny: musí tu predsa byť niečo viac, nemôže to byť len náhoda! Opakované nešťastia a „náhody-nenáhody“, popri vytvorení bežných kauzálnych reťazcov, vedú k zvláštnym modelom

¹² O evolučnom vývoji týchto procesov pozri Cosmides a Tooby 2000.

vysvetlenia. Práve tieto modely často zahŕňajú anti-intuitívne koncepty: vďaka veľkému inferenčnému potenciálu sú tieto reprezentácie pre ľudskú myseľ *relevantné*.

Dôležitou črtou udalostí, opísaných v slovenských poverových rozprávaniach, je ich nezvyčajnosť alebo významnosť: napríklad smrť je sama o sebe závažná záležitosť, no je o to významnejšia, ak je náhla alebo sa odohrá celá reťaz úmrtí; ak sa nevoľnosť dostaví „z ničoho nič“ a rýchlo pomínie, púta pozornosť; opakovaná choroba človeka alebo dobytky vyžaduje podrobnejšie vysvetlenie. Často sa takéto príhody dávajú do súvislosti s prekvapivou zhodou okolností, s nezvyčajnou situáciou, no aj s bežnými záležitosťami ako sú sen, návšteva, pohľad, zívanie či kuvikanie. Podobné momenty sú síce všedné, no môžu byť *dotatočne* interpretované ako významné, pretože sú v danej situácii *relevantné*. Sú totiž súčasťou tradičných príbehov o nehodách a nešťastiach, ktoré si človek osvojuje od detstva a ktoré predstavujú kultúrne modely patriace k jeho kognitívnej výbave.

V rozprávaniach, ktoré som zaznamenala, ani samotné nešťastné udalosti (choroby, nehody, smrť, ujma na majetku, rozpad manželstva či partnerstva), ani predchádzajúce udalosti, ktoré slúžia ako ich interpretácia, samy o sebe nemusia byť nadprirodzené. Priestor pre nadprirodzené vysvetlenie poskytuje *stanovenie spojitosti* medzi nimi, teda kauzálna súvislosť. Tá môže byť reprezentovaná dvoma spôsobmi: (1) obe udalosti majú spoločnú príčinu; (2) prvá udalosť je príčinou druhej.

Príkladom prvého typu kauzálnej súvislosti sú rozprávania o znameniach a osude, druhý typ je reprezentovaný rozprávami o urieknutí, kliatbach, porobení, bosorkách, gniavení, posadnutí a zlých duchoch. Dva spôsoby stanovenia kauzálneho spojenia zodpovedajú odlišným typom nadprirodzených konceptov: zatiaľ čo osud a znamenia nezahŕňajú reprezentáciu nadprirodzeného činiteľa, ostatné koncepty sa vzťahujú práve na konanie osôb. Môžeme si všimnúť, že osobných konceptov je v uvedenom zozname nadprirodzených predstáv oveľa viac ako neosobných. Prečo je to tak?

Oddelené procesy sú pre ľudské myslenie životne dôležité i preto, že človek je závislý nielen od bezprostredných informácií z prostredia, ale do veľkej miery od informácií, sprostredkovaných komunikáciou s inými ľuďmi. Práve komunikácia predstavuje jeden z najdôležitejších faktorov v evolučnom vývoji ľudského myslenia: ľudský druh počas celej svojej existencie žil v organizovaných skupinách s intenzívnou sociálnou interakciou. Prežitie ľudí bolo možné len vďaka výmene informácií a vďaka kooperácii, čo viedlo k vytvoreniu špecializovaných systémov „teórie mysle“, o ktorých sa hovorilo vyššie (Boyd a Richerson 1990, Baron-Cohen 1995, Adolphs 2003). V dôsledku činnosti systému teórie mysle alebo intuitívnej psychológie sa sekvencia udalostí ľahko reprezentuje vo forme „niekto urobil niečo“.

Kedykoľvek sa stane niečo významné, spúšťa sa práca viacerých myšlienkových systémov. Výsledkom môže byť nielen spontánny vznik otázok typu „Prečo práve toto sa stalo práve mne a práve teraz?“, ale zvyčajne – vďaka hypertrofickému sociálnemu rozmeru nášho myslenia – prichádza spontánna odpoveď: „Pretože to *niekto* urobil“. Inými slovami, významné udalosti sa často spontánne interpretujú v sociálnych termínoch.¹³ Podľa Boyera práve táto, pre ľudí „prirodzená“ reprezentácia udalostí vo forme „niekto urobil niečo“ poskytuje priestor pre vznik nadprirodzeného vysvetlenia. Vhodnými kandidátmi pre zaplnenie prázdnej rubriky „niekto“ sú totiž nadprirodzené bytosti, alebo ľudia s nadprirodzenými vlastnosťami, ktorí sa nachádzajú v bezprostredných vzťahoch s postihnutou osobou: podobné koncepty majú veľký inferenčný potenciál a práve preto sa môžu stať súčasťou viacerých kauzálnych schém. Preto vo väčšine prípadov by nadprirodzené vysvetlenia mali zahŕňať reprezentácie *osôb* – čo sa potvrdilo v materiáli môjho výskumu.

To vám môžem [povedať] aj z vlastnej skúsenosti, nám sa to stalo. To bolo v sedemdesiatom štvrtom roku. Vtedy som robila na železnici. Ešte sme nemali deti a bývali sme v strážnom domčeku pri stanici tuto v S. Dostala som od mojej mamy maľované hodiny. Vtedy to prišlo do módy, aj tieto maľované tanieriky. Tak som to mala pritčnené v kuchyni nad stolom na takej veľkej skobe a muž prišiel z roboty, ja som sa chystala na nočnú, ale keď on chodil okolo tej štvrť na štyri, tak sme spolu obedovali. Sadli sme si, ja som dala jedlo, aj sme jedli. Naraz tresk! Tanier spadol dole a napoly sa takto, ako keby ho rozlomil voľakto. Vzadu, čo bolo prilepené, taká skrinka na tú batériu a ten strojček a to uško, na čom to viselo, to bolo úplne neporušené, to nebolo, že by to bolo odtrhnuté a že to spadne. Len jednoducho ten porcelán, ten bol na polovičku rozlomený a tam to držal dohromady len ten plechový kryt. Muž hovorí: „Čo si ty umývala alebo čo?“ Skoba nevypadla, hento neporušené a hodiny padnuté. Ako tie hodiny spadli, hovorím: „Niečo sa stane. To je zlé znamenie.“ – „Ale prosím ťa! Vždy začínaš!“ Išla som do roboty a toto bolo okolo pol štvrtej a o deviatej večer mi volal mužov brat do roboty, že sa im zabil na lietadle bratranec. Pri N. v Ž. bývali. On bol pilot. Posýpali polia a zabil sa, havarovali. Vtedy dvaja zomreli. To bolo jeden raz, čo som ja mala skúsenosť. Druhý raz, už sme mali deti. Bola noc, bolo krásne. Na dvore stála veľká osvetľovacia lampa, ako sú železničné stanice osvetlené. Takže tam sme mali pred vchodom pred dvermi ako vo dne. A ja som sa prebrala na to, že nám na vchodové dvere, nebolo tam sklo, dosť silno niekto zabúchal. Tak som sa prebrala, hovorím mužovi: „Voľakto tam je. Chod'. Niečo sa stalo.“ Aby nezabúchal ešte raz, aby nezobudil deti, reku: „Ponáhľaj sa!“ Kým sa schaboril, hľadal papuče, ešte si išiel nohavice obliekať. „Čo sa obliekaš? Chod' už, lebo nám zobudí decká!“ A vtom zase tak nástojčivo na tie dvere niekto zabúchal. Ale sa teda nezobudili. Tak on vyšiel von a ja len čakám, kedy príde, čo kto chce, kto voľačo potrebuje. Lebo bolo to hneď pri ceste, mohla sa stať nehoda alebo čo. Skôr som myslela na to, že niekto [potrebuje] nejakú pomoc, že

¹³ Tieto procesy sa z väčšej časti odohrávajú na implicitnej úrovni. Podobné otázky a odpovede nie sú produktom reflektívneho uvažovania, ale sú „spontánne“ v tom zmysle, že vznikajú bez pričinenia nášho vedomia. Inými slovami, spomenutá schéma udalostí vzniká v našej myslí automaticky.

sa niekomu niečo stalo. A po hodnej chvíli prišiel dovnútra a hovorím: „No čo?“ Že nič. „Ako nič?“ – „Nikde nikoho. Celý dvor som pochodil. Popozeral, aj do šopy som pozrel. Všetky tam svetlo. Ešte som si myslel, či si nejakí železničiareri nerobia žarty, že ideme zabúchať. Ale nikde ani lístiček sa nepohne.“ Sedeli sme a ja mu hovorím: „Toto nie je dobré znamenie. To sa niečo stane. Niektorý z rodiny zomrie.“ Nehovoril na to nič, lebo keby to nebol začul, tak mi hádam ani neverí. No a potom asi za týždeň sme dostali telegram, zomrela sestra môjho otca v Čechách. A ja som k nim chodila na prázdniny. A ešte čo sa viaže na úmrtie môjho dedka. To bolo v ten deň, keď tie hodiny padli. Lebo on umrel vo dne a babka nám zomrela v noci. Tak ako som túto príhodu s tými hodinami rozprávala, ako sme slúžili, lebo tam bol manipulačný vlak, boli tam tí železničiareri, moja výpravkyňa, výhybkár a bolo krásne, to bolo v júni, tak sme stáli a ja som im to rozprávala, čo sa nám stalo, aké znamenie. A tí chlapi nejako neverili. A tichučko. Skutočne taká krásna noc tichá, ani stebielko sa nehýbalo a jeden z tých železničiarov [hovorí]: „Pozrite k ceste!“ Tam k tomu nášmu domčeku, tam sa objavila tá bosorka, ten vír. Taký prachový vír. Skrátka vzduch. Prúdenie vzduchu. Tak sme na to pozerali, ako to išlo. Ako ten vír išiel takto, tak sa stočil až na ten predajný sklad a tam boli poviazané mechy od prachových farieb. To potom pálili, voľakde to na vlečkách vozili a niektoré boli také rozviazané, takže tie mechy tam boli aj porozsypané. Ako sme tam stáli, bolo nás tam asi sedem. Najprv som stála chrbtom, len keď povedal, že pozrite hen, tak som sa takto otočila, reku čo je. A ten jeden: „Kuknite, kuknite, tuším to ide na nás!“ A ten vír ostal stáť tam, ako stávajú autobusy na stanici a ako sme kúsok pred tou budovou stáli, ten vír ostal takto stáť a zobral si ten vzduch jeden ten papierový mech. A ten mech sa točil v tom víre a zase smerom na nás. Ostali sme úplne onemení stáť, to bolo také zvláštne divadlo. Ako ten vír išiel na nás, tak ostal stáť a len ten papierový mech letel a bach na mňa. Takto to caplo na mňa, celá som bola od toho prachového. Také neveriteľné. Práve mňa si to vybralo, šľak aby to. Ale zas zostalo ticho. Ako to caplo na mňa, zostali sme z toho prekvapení všetci, tak som sa tam oprášovala. Kurník, za jeden deň dve takéto udalosti. Ale teda všetko prešlo, vlak odišiel, my sme išli, mala som písачky, výpravkyňa mala svoju robotu. Bolo asi pol štvrtej, niekto nám zaklopkal na dvere. Strýko. Ako som ho zbadala, však on chodil do T. do roboty, vlak ide až o pol piatej, reku, čo tu je tak skoro? A on mi hovorí: „Nehnevaj sa, ale idem so smutnou správou. Teraz v noci babka zomrela.“ Nemal toľko peňazí, že bude potrebovať aj na rakvu, že či by som nemohla. Tak som išla domov a som mu požičala tie peniaze. Tá papierová kabela capla na mňa. Keby si to voľakoho druhého bolo vybralo, ale nie. Práve na mňa. Aj tí ostatní potom, keď sa o tom rozprávalo, hovorilo sa, že to muselo byť také znamenie.

Reprezentácia osoby zahŕňa fyzické, biologické a psychologické vlastnosti. K posledným patria predovšetkým *zámery*, ktoré sú kľúčové pre interpretáciu udalostí. Existujú dve možnosti: buď osoba *chce* spôsobiť nešťastie, alebo jej pôsobenie *nie je úmyselné*. Okrem toho, reprezentácia osoby môže, ale nemusí obsahovať jej vlastnú nadprirodzenú silu. Kombinácie rôznych druhov kauzálnych spojení s odlišnými spôsobmi reprezentácie osôb podmieňujú vznik konceptov, ktoré v rôznych formách a pod rôznymi názvami môžeme nájsť vo všetkých kultúrach.

2.2. Skrytý stav vecí

V rozprávaniach o znameniach sa chronologicky prvá príhoda (znamenie) *дотоčne* vysvetľuje ako upozornenie na druhú (nešťastie), teda nie je jej bezprostrednou príčinou. Tým sú predstavy o znameniach podobné vešteniu: znamenie, tak ako výsledok veštenia, je skôr manifestáciou akéhosi „skrytého stavu vecí“ (Boyer 1990: 66 – 67), niekedy nazývaného osudom, ktorý sa prejavuje rozmanitými udalosťami. Ľudia to môžu rozpoznať podľa určitých znakov (buchot, krik vtáka, štekot psa, úkaz na oblohe apod.). Všetky tieto samy osebe bezvýznamné príhody nadobúdajú význam *дотоčne*, v súvislosti s neskoršími udalosťami, a interpretujú sa ako upozornenie na ne.

Keď sa sníva s čiernymi koňmi, vraj v dedine niekto umrie, že bude smútok. A keď sa sníva o bielom koni, tak že to je istá smrť. A toto sa mi raz snívalo. Snívalo sa mi, že sme išli do P. a mali sme ísť do kostola. Tak sme vošli do p-ského kostola a že o chvíľu tam príbehol taký velikánsky biely kôň do toho kostola pomedzi lavice. A sedela tam, H. sa volala jedna, že sa na ňu pozrel, zadíval a potom sa otočil a išiel hneď von. A snívalo sa mi to v piatok na ráno. A v nedeľu tam zomrela akurát tá, čo sa mi snívalo, že sa ten kôň na ňu díval. Bola som prekvapená, keď mi babky hovorili, že o bielom koni, to je isto smrť. No a vtedy a v tom kostole ona zomrela. Akurát.

Samotné znamenia zvyčajne predstavujú udalosti prirodzené, no pútajú pozornosť. Najbežnejšie „výstrahy“ predstavujú intenzívne alebo opakujúce sa zvuky, nevšedné či nevysvetliteľné vizuálne podnety, alebo zvláštny či nečakaný pohyb predmetov. Z evolučného hľadiska práve takéto signály z vonkajšieho prostredia sú dôležité pre prežitie: náš kognitívny systém im *musí* venovať pozornosť, pretože môžu predznamenat' blížiac sa nebezpečenstvo. Pri zvyčajnej sekvencii udalostí sa však nebezpečenstvo dostavuje bezprostredne po výstrahu, zatiaľ čo znamenia sú od nešťastia či nehody oddelené istým časovým intervalom. V tomto prípade interpretácia udalostí prebieha v oddelenom móde myslenia.

Minule som počúvala z rádia, tam jedna rozprávala, že tomu verí. Nevie, kto to zomrel, jej otec, alebo sestra, alebo kto. Sedeli s manželom a okno sa im roztvorilo dokorán, úplne žasli, čo sa deje, a dostali telegram, čo sa udialo. Veria tomu, že ten duch existuje. Čo ja viem. Náš otec, chudák, tak ťažko boli chorý, po ťažkej operácii, a doviezla som ich domov, lebo už vedeli, že každú chvíľu skonajú. A tiež tak sa mi stále zdalo, krásna mesačná obloha, teraz na Petra Pavla mali výročie smrti. A tak bolo mesačno. A stále som myslela, že prší. Hádám tie nervy už také. Hovorím mužovi: „Chod' pozrieť, ako vonku veľmi prší.“ A on hovorí: „Čo sa ti sníva?“ To už bol z toho všetkého človek taký zmätený. Ale viete, že niekedy sa to aj dá veriť, aj nie. Ja vám tiež poviem, nebohý svokor tu bývali, aj ten, keď boli tak zle, však ho doviezli mŕtveho, a mne tak buchlo voľtačo vnútri. Ja som utekala, a nič som nezbadala. A v tú hodinu o desiatej skonali. A ja som sa s nimi nerozprávala, lebo boli taký dosť tvrdý, a ako nevesta som bola u nich, potom som

sa odsťahovala. A presne o tej desiatej aj zomreli. Hovorím môjmu, vidíš, čo tresklo? Nič som nenašla, nič, ani sa nič nerozbitlo, ale strašne buchlo v kuchyni. Ja som bola v izbe.

Za bežné znamenia sa pokladajú aj sny a predtuchy. Tie však predstavujú oveľa zložitejšie koncepty než znamenia ako také (v zmysle jednoduchých signálov z vonkajšieho prostredia). Sny a predtuchy súvisia s emóciami: predtucha je priamo prezentovaná ako „pocit“ alebo „šiesty zmysel“, zatiaľ čo sny sú vždy pocitmi sprevádzané. Nemusia mať len negatívny význam: môžu sa vzťahovať aj na radostné či príjemné situácie. Jedným z najkurióznějších prípadov bola pre mňa výpoveď staršieho muža, ktorý tvrdil, že keď pracuje na poli a zatúži po manželke, nechá všetko tak a ide domov; jeho žena to ihneď vie – teda má predtuchu – a už ho čaká v posteli.

Keď sa o mŕtvom sníva, bude pršať. Aj je to pravda. O farárovi keď sa sníva, to je zlý človek. O farárovi nie je dobre. Biely kôň je smrť. Čierny, to neviem, a červený, no, krv je radosť a červený kôň by mal byť tiež také voľačo. Radosť. Čerešne, to je plač. Keď sa sníva o čerešniach. Stena, pobúraný dom, to tiež nie je dobre. No, aj o ceste keď sa sníva, to tiež nie je dobre. Keď miesite chlieb alebo koláč, niečo také, je ako mŕtve telo, no, choroba alebo niečo také.

Sny a predtuchy súvisia s oveľa zložitejšími konceptuálnymi schémami, spojenými s emóciami a interpretáciou udalostí. Sny sa nemusia vždy vykladať ako znamenia – skôr sa hľadá ich všeobecnejší význam, ktorý sa celkovo vzťahuje na život človeka. Napríklad môžu byť vyjadrením náboženského cítenia, alebo dlhodobých emocionálnych stavov. Sú natoľko komplexnou záležitosťou, že aj pokus o ich stručné vysvetlenie d'aleko presahuje rámec tejto práce. Dôležité však je, že môžu byť súčasťou jednoduchej kauzálnej súvislosti, ktorá sa ľahko zapamätáva a šíri sa ďalej. Takéto „znaky“ blížiaceho sa nebezpečenstva boli súčasťou predstáv odovzdávaných z generácie na generáciu, ako súčasti príbehov, ktoré sa rozprávali pri tradičných príležitostiach aj v súkromí. Kognitívna optimálnosť tejto jednoduchej reprezentácie môže prispievať k všeobecnej rozšírenosti znamení a k relatívnej stabilite ich obsahu.

Moja mat', keď sa vydávali, boli sirota. Mali štyri roky, keď zomrel otec. Tak boli civilné sobáše. A moja mamka vôbec nechceli ísť za môjho otca. Aj zle žili, aj bijali, moja mat' hovorila, že [boli] len taký *potlkeň*. * Môj otec vraj tak hulákali z civilného sobáša, ako blázon spievali. A moja mat' cez háj a domov. Povyše mlyna, tam boli duby, tam si ľahli na taký peň a zaspali. A vždy vraveli: „Ja už zomriem, H., lebo už mi je dobre.“ „No a čo sa vám tam snívalo?“ Prišla k nej žena, keď spali na tom pni. Taká uplakaná. Prišla k nej žena a mala plachtu takto, vtedy tak dávali. A že ju chytila za ruku. „Tak ty sa vydávaš?“ že im povedala tá žena. „Ale zle sa vydávaš, bude ti zle, budú ťa biť, budeš mat' trápenie. A aj bitky zažiješ, aj hladu. A napokon ti už bude dobre a veľmi dlho budeš

žiť. Napokon ti už bude dobre, ale toho už bude málo. A vstaň hore, ja som tvoja mamka.“ To vždy spomínali. Že „ja som tvoja mamka“. „Už zomriem, lebo už mi je dobre.“ Všetci mali deväťdesiat tri alebo štyri rokov, keď zomreli.

* povaľáč

Znamená, podobne ako iné ľudové predstavy s dlhou históriou (napríklad vyššie spomínaný rarášek), sa môžu interpretovať aj ako pozostatky archaických slovanských mýtov. Napríklad jedno z najrozšírenejších znamení, ktoré si pamätali takmer všetci moji respondenti: „sníva sa o mŕtvom – bude pršať“ sa môže vysvetliť ako stopa pohanských predstáv o ríši mŕtvych, ktorá je v slovanskom folklóre spojená s vodami na nebesiach i v podsvetí (Afanasiev 1994 b: 137).

Keď sa mi sníva s niekým, či s príbuzným, či známym, alebo aj s mŕtvym, so zomretým, tak obyčajne prší. Ale zaujímavé, toto spomínali moji rodičia, starí rodičia, a tak sa to aj mne plní. Z týchto snov si to tak pamätám, že naozaj keď sa niečo s mŕtvym [sníva], tak prší. Akú to má súvislosť, neviem.

No aj v prípade raráška, aj v prípade tohto znamenia, by sme u ľudí márne hľadali uvedomenie si symbolického významu, ktorý sa kedysi mohol viazať na mýtus. Je príznačné, že ľudia zvyčajne nemali problém spomenúť si na konkrétne znamenia, no ani v jednom prípade nevedeli vysvetliť, *prečo* je konkrétne znamenie predzvesťou konkrétnej udalosti.

Sused mal ísť do roboty. To posledné ráno sa mu snívало, že ho naháňal biely kôň. A že nemohol pred nim ujsť. A už bol vyjdený na tom brehu, a odtiaľ sa vrátil naspäť a za ňou, susedou, aby dávala dobrý pozor, lebo mali päť detí maličkých. Aby dávala pozor na deti, že mal takýto sen, aby sa tým deťom niečo nestalo, že to nie je dobrý sen. A keď išiel z roboty, tak ho auto zabilo. Takže celkom sa to ako...lebo biely kôň, to je smrť. Alebo klada. Keď sa mi sníva o kladách, tak viem stopercentne, že niekto zomrie. Keď sú veľké klady a príliš blízko domu, tak to je z rodiny. Keď to je ďalej, tak to je nejaký známy alebo tak. Keď veľké kusy dreva, tak to je mŕtvola.

Zapamätanie jednoduchšej kauzálnej súvislosti „výstraha – udalosť“ vyžaduje minimálne kognitívne úsilie. To však ani zďaleka neznamená, že sa zapamätáva aj zložitejšia konceptuálna štruktúra, ktorej súčasťou mohli byť znamenia v dávnej minulosti. Ako bolo povedané vyššie, takéto štruktúry sú komplexné a závisia od kontextu. Na druhej strane, v prípade snov sa intenzívne pocity, najmä pokiaľ ide o zomrelých príbuzných alebo o rozličné ľudské trápenia, môžu stať podnetom pre vytvorenie širších schém spojených s individuálnymi ľudskými príbehmi, no aj s náboženským cítením. Je príznačné, že mnohí ľudia nazývali podobné sny „napomenutiami“ alebo „upozorneniami“ a interpretovali ich v širších súvislostiach. Aj takéto napomenutie „zhora“

bolo prejavom „skrytého stavu vecí“, no keďže bolo spojené s intenzívnymi emocionálnymi zážitkami a „dôležitými“ vecami, „skrytý stav vecí“ nadobúdal náboženský rozmer. V týchto prípadoch sa príčina zážitku nehľadala bezprostredne v okolí rozprávača – na rozdiel od príbehov, ktorých súčasťou boli osobné koncepty.

No, keď naša mama umrela, Pán Boh ich tam osláv, však už sú pochovaná desať rokov. Snívalo sa mi hádam po troch rokoch, že som ich videla hore rebrikom a boli tak oblečená ako do zemi. A ešte mali tri šteblíky hore...odkiaľsi zhora som ich videla. A povedali tej druhej, čo vedľa nich išli po tom rebriku, že ma má rada a či mi nepomôže. Ešte mala tri šteblíky hore. Zobudila som sa ráno, rozmýšľam nad tým snom, odvtedy sa modlím za duše v očistci. Každý *zboha* večer. To mi neujde. Keby som odkiaľ prišla, to sa pomodliť musím. Neodpustím si, som si povedala, dokiaľ budem zdravá a živá, to sa budem modliť každý večer. No čo, prečo sa mi to malo snívať? Tak sa za nich modlievam, ako som sa vždy.

2.3. Silné oči a tajné modlitby

Urieknutie (tiež úrek, uštknutie, uhrnutie a i.) predstavuje vysvetlenie istých chorobných príznakov (náhla nevoľnosť, bolesti hlavy, neodolateľný spánok a pod.) neúmyselným pôsobením určitej osoby. V prípade jednej respondentky, ktorá bola „náchylná“ na urieknutie, bola neúmyselnosť zvlášť výrazná: nielenže táto žena mohla byť urieknutá kýmkoľvek vrátane svojej najlepšej priateľky, ale aj sama mohla urieknuť vlastné deti a vnukov (deti sa zvyčajne považujú za náchylnejšie podľahnúť urieknutiu než dospelí).

Keď malé deti veľmi plakali, tak voľakedy nevedeli, čo je to. Čo sa im vlastne stalo. No a staré babky, tie na to prišli. Že majú z očí a čo je toto „z očí“, to nikto nevedel, že má urieknutie. Bud' bolo také pekné, že sa naň tak zadívali ľudia, alebo niekto mal také oči. Uhrančivé, že to tomu človeku uškodilo. Zvykli ho bud' močom umyť a spakruky takto nejako, nie dľaňou, ale opačnou stranou, rukou ho popretierať, alebo v *čisteci* poumývať, v zelene *čisteci*. A stalo sa to aj mne. Keď som mala deti malé. Mala som štyri. Tak sa mi to tiež toto isté stalo. Dieťa len plakalo a slzy mu tiekli, nevedela som, čo sa robí. No tak som potom prišla na to, že asi sa toto stalo, toto urieknutie. Tak som potom navarila toho *čistecu* a to decko som vykúpala tam a dala som stáť. A ráno ten odvar, ten čistec bol taký, ako keď takou *chumulinou*, ako keby ste niečo do toho zamiešali. A dieťaťu už potom nič nebolo. Takže voľačo muselo byť.

Rozprávačmi zdôrazňovaná neúmyselnosť je dôležitým faktorom pri interpretácii udalostí: keďže človek *nechce* spôsobiť chorobu, reprezentácia situácie v tomto prípade nezahŕňa hľadanie *motívov* konania, t. j. rozprávanie sa nesústreďuje na to, *prečo* to človek chce. Príznačný je výraz „z očí prišlo“: nie je to dôsledok zámerov človeka, ale skôr akási nepomenovateľ-

ná škodlivá sila, ktorú neovláda. Nadprirodzená interpretácia sa obmedzuje na dôsledky nadprirodzeného pôsobenia a zvyčajne aj na spôsoby liečenia. Pokiaľ ide o samotnú škodlivú silu, jej výklad môže byť odlišný. Často sa uvádzajú „vlohy“, teda špecifická telesná sila, ktorou sú niektorí ľudia jednoducho obdarení a iní nie. Môže sa prejavovať vonkajšími znakmi, napríklad zrasteným obočím, ale ani nemusí. Najčastejšie sa hovorí, že dotýčny človek má jednoducho „silné“ alebo „inakšie“ oči – bez ďalších spresnení, čo to vlastne znamená.

A proti tomu je aj taká zelinka, to rástlo vždy na strniskách, keď sa zobralo zbožie. To sa volá čistec. Aj to vám môžem povedať. Jeden doktor z B. mal odtiaľto slúžku. A tá pani, keď inšie nerobila, obliekla jej malého do kočiarika a už išla von. Naraz príde, plače, plače, plače to malé. Hovorí: „Preboha, čo je s ním?“ On bol doktor a nevedel mu pomôcť. A ona hovorí: „Milosťpani, pustíte ma zajtra domov. Išla by som si niečo vybaviť.“ Ale ona išla pre ten čistec. Oni ho doma vždy mávali. Prišla, rýchlo to zobrala a išla naspäť autobusom. Vrátila sa a hovorí: „Milosťpani, poďte sem.“ Uvarila ho, dala jej na tanierik a hovorí: „Umyte sa!“ Tak sa umyla a nič, voda čistá. No a hovorí: „M., čo si myslíš?“ „Pán doktor, poďte sem! Umyte sa tuto v druhom tanieriku.“ On sa umyl tiež, takto trikrát ruky sa umývajú, nič. Voda čistá. „No a teraz umyjeme malého.“ Tak dala do tanierika, ale tomu dala už do troch tanierikov po troške. A len čo siahla do toho tanierika, tak kaša. Hovorí: „Tak teraz čomu veríte?“ Hovorí tomu doktorovi. „No ja neviem, čomu mám veriť.“ Umyla ho v druhom, tiež. Už tento tretí, už ten bol čistejší. Chlapec prestal plakať, ožil a bolo v poriadku. Tak potom ten doktor hovorí: „No už neverím ničomu lekárskeму, že by takto pomohol, ale budem každému toto rozprávať, aby išiel na roľu.“ Taký biely kvíteček to má dlhý. „A aby si toho natrhal, nasušil a keby mal takéto problémy s deckom, tak aby to uvaril a umyl ho v tom.“ Hovorí: „To každému jednému budem radiť. Lebo sme to skúsili aj na mojej žene, aj ja, my sme mali čisté a ten chlapec čo má?“ Tak odvtedy už tomu verili. A ona hovorí: „Viete čo, u nás rastie taká zelinka, ale kde ju zoberiem?“ „A čo je po zelinke? Zelinky boli aj budú. To nie je žiadna pravda.“ Neveril tomu. Ale potom veril. A hovorím, takéto veci sa robili všelijaké. Bože, keby si to človek pamätal!

Urieknutie môže byť spôsobené aj prejavom emócií – aj pozitívnych (keď sa niekto díva „so zaľúbením“), aj negatívnych (závisť). V tejto súvislosti je dôležité, že v prípade živých bytostí, najmä iných osôb, práve smer pohľadu hovorí, na čo sa sústreďuje ich pozornosť: pohľad je prvým indikátorom zámerov. Urieknutie predstavuje reprezentáciu situácie, keď pozornosť inej osoby je upriamená na niečo pozitívne, pričom táto pozornosť môže mať neblahé dôsledky. Môžeme sa spýtať: prečo to, čo sa považuje za dobré a pekné, priťahuje pozornosť? Odpoveď na túto otázku nie je jednoduchá, akoby sa zdalo. Súvisí so sociálnym charakterom nášho myslenia, ktoré implicitne registruje rozdiely medzi ľuďmi. Práve registrovanie spoločenských rozdielov zohráva podstatnú úlohu pri vzniku podozrenia z bosoráctva, ako uvidíme neskôr. V prípade bosoriek však dôležitú úlohu hrajú neblahé zámary – čo pri

urieknutí chýba. Reprezentácia urieknutia sa obmedzuje len na samotnú pozornosť, ktorá sa manifestuje pohľadom. Práve pohľad sa zvyčajne považuje za nositeľa nebezpečenstva.

Ona trpí na úreky odmalička. Ja ale neviem, čo sa to vlastne udeje. Počula som napríklad o urieknutí, ale som sa s tým nejako nestretla. Aj v detstve len tak, že chodili ženy, že je niekomu zle a že úplne posledná hodinka. „A umyli ste ju v čisteci? Tak skúste.“ A moja babka poznali ten čistec. Chodila som s nimi po strniskách, ako sa skosilo a ešte keď sa hneď neoralo. V N. na domovinách,* tam ten čistec rástol, babka ho vždy mávali. Ale teda že by som ja bola *urečená*... Ale stalo sa mi potom asi dvakrát, už som robila tuto na obecnom úrade, ale prvý raz sa mi stalo s I., s dcérou. Keď sa narodila, tak bola veľmi pekné bábo. Bacuľatá, čierne vlasiská, takého kohúta mala načesaného. A pretože ma ľudia tuto poznali, mala som pred ňou tri potraty, takže už vytúžené konečne a keď som išla s ňou prvý raz do poradne, tak „už teda máš tú dcéru,“ tak mi blahoželali a nakúkali do kočíka. Prišla som s ňou domov a ona vám z ničoho nič revala a revala a vracala, až ju naťahovalo, úplné kľče. Ja už som nevedela, čo mám s ňou robiť. Prebalila som ju, ponúkala som jej papat' a ona, jednoducho niečo strašné. Už som plakala aj ja. Muž, som ho poslala, tam na stanici bývali S. Ja som slúžila s J., ona mala tri dcéry. Hovorím mu: „Prosím ťa, chod' ju zavolať, lebo kým babky prídu, to bude dlho trvať. Ja neviem, čo mám s ňou robiť. Tak tá J. za chvíľu dobehla a malá stále len revala, ja som plakala s ňou a už až do bezvedomia. Tak už ani hlas nemala. A tá J. hneď si ten čistec doniesla vo vrecúšku. A hovorím: „Bola som na poradni.“ „Ona je *urečená*. Dajte rýchlo zovrieť vodu!“ Tak sme dali na sporák vodu, za chvíľku vrela, zabarila do vaničky tej malej detskej, naliala ten výluh z toho, vyzliekli sme ju, ona ju okúpala, rozprávala. Bábo sa upokojilo, ale tá voda vám zostala ako zrazené mlieko. Ako keď sa sekne mlieko. Také *lunty* tam. Vyliala vodu, nanovo dala uvariť. Tri razy sme ju umývali. Tá tretia už bola číra, už to bolo čisté. Decko sa upokojilo, napapalo, spalo ďalej. Jeden raz si sadol v autobuse vedľa mňa muž. Taký chlap, asi dva razy tak sa nám pohľady stretli. Už ako sme dochádzali do S., mne vám tak zostalo strašne zle, ale tak, že ja som ani nevidela. Normálne sa mi marilo. Od žalúdka až mdo. Prišla som na MNV, pozerá M. R. nebohá, že: „Čo ti je? Si biela ako...“ Tak mi zostalo strašne zle. A ona: „Ty si *urečená*.“ A ona to nejako s tou kávou. Urobili mi kávu a ona to vykudla tuším na ten tanierik a potom leštila alebo čo. Potom mi dali nejakú *začítanú vodu* vypiť. A potom mi to jednoducho prešlo. Ale čo to je, že som sa ja neopýtala. To sa mi ešte párkrát stalo, že mi bolo veľmi zle.

* skupina domov postavených po prvej vetovej vojne

No urieknutie môže byť spôsobené aj verbálnymi prejavmi – pochvalami. V tomto prípade sa pozornosť upriamená na niečo pekné nesúvisí s pohľadom, ale s významom vyrieknutých slov. Samotná etymológia slova „urieknutie“ súvisí práve s rečou. Výraz „aby som to neuriekol“, ktorý často používame pri rozprávaní o pozitívnych udalostiach, odkazuje na dôležitý moment: slová majú moc. Táto predstava je mimoriadne rozšírená vo všetkých kultúrach a predstavuje základ viacerých magických praktík aj náboženských rituálov.

Slová sú aj dôležitou súčasťou magického liečenia symptómov urieknutia. Najčastejšie sú to jednoduché zariekacie formulky, ktoré samé osebe nemajú

význam, zato sprevádzajú magické úkony, kde najdôležitejšiu úlohu má voda alebo iná očisťujúca tekutina. K najbežnejším úkonom patria nasledujúce:

- Príprava špeciálnej vody (niekedy nazývanej „úroková voda“), do ktorej sa hádžu uhľíky. Pritom sa môže odriekať formuľka, napríklad: „Ne desať, ne deväť, ne osem, ne sedem, ne šesť...“. Ak uhľíky padajú na dno/zostávajú na povrchu, človek je urieknutý. Niekedy sa namiesto uhľíkov leje do vody horúce olovo. Ak nadobúda tvar človeka, postihnutý je urieknutý. Takáto voda slúži na umývanie, alebo ju postihnutý pije.
- Časť odevu, najčastejšie rub košeľe, sa navlhčí slinou alebo močom a človek si ním pretrie čelo (v prípade bábätka sa používa pocikaná plienka). Pritom sa môžu odriekať „odháňacie“ formuľky typu: „Preč tí oči, z očí v oči, preč tí oči...“, alebo „Ak si od chlapa, hybaj pod širák, ak si od ženy, hybaj pod čepiec, ak si od dievky, hybaj pod vrkoč!“ Niekedy, no zďaleka nie vždy, sa môže použiť tradičný odev, alebo jeho súčasť, napríklad mašľa z kroja.
- Používanie liečivých bylín: pitie odvaru, umývanie odvarom alebo dýchanie dymu pri pálení sušených bylín. Najrozšírenejšia liečivá rastlina je tzv. čistec. Aj v prípade pálenia bylín niekedy hrá úlohu voda: človek musí robiť dymom kruhy v smere toku rieky a odriekať: „Dolu vodú, dolu vodú...“

Popri očisťujúcej tekutine, predovšetkým vode, hrá v takýchto úkonoch dôležitú úlohu aj mágia čísiel: napľuť treba trikrát, deväťkrát, alebo štyrikrát do štyroch svetových strán; uhľíky musia mať určitý počet; umyť človeka treba trikrát, alebo deväťkrát umyť oči a deväťkrát ruky; voda sa musí nazbierať pred východom slnka z deviatich studní; atď.

Dá sa povedať, že magické liečenie urieknutia predstavuje sériu jednoduchých úkonov, v ktorých hrá úlohu symbolika čísiel a protikladov, a tiež sú sprevádzané jednoduchými zariekami. Verbálna časť v takýchto úkonoch nie je kľúčová. No nie vždy je to tak: istý druh slov je najsilnejším liekom. V niektorých dedinách existuje tradícia *tajných* zariekaní proti urieknutiu, ktoré sa považujú za oveľa účinnejšie než bežné formuľky. Aj keď zvyčajne sprevádzajú prípravu „úrovej vody“ alebo bylinkového odvaru, sú to práve slová, ktoré dodávajú tekutine magickú silu. Ich dôležitosť sa zdôrazňuje aj tým, že sa na rozdiel od iných magických formuľiek spájajú s náboženskou sférou: moje respondentky tvrdili, že sú to špecifické „modlitby“ k Panne Márii alebo k svätcom (aj keď z dôvodu ich tajnosti ich presné znenie neuvádzali).

Tajné zariekania sú ženskou rodinnou záležitosťou: len jedna žena v rodine ich môže viesť a odovzdáva ich na smrteľnej posteli svojej dcére alebo neveste, pretože po odovzdaní stráca schopnosť ich použiť. V istom zmysle sú teda takéto „modlitby“ obdobou bosoráckej sily, no v tomto prípade je koncept odlišný: nie je to nadprirodzená esencia osoby, ktorá sa odovzdáva

v hodine smrti, ale magická sila utajených slov. Ženy, ktoré ich poznajú, sa vo všeobecnosti za liečiteľky nepovažujú, i keď susedia ich často pri urieknutí vyhľadávajú (nie každá rodina má takúto tradíciu, a preto sa „odborná“ pomoc často musí hľadať mimo rodiny).

Rozdiel medzi bežnými a tajnými formulkami spočíva v dôležitosti, ktorú im ľudia prikladajú pri magických úkonoch: utajené zariekania sú kľúčové, neporovnateľne silnejšie a na rozdiel od tých bežných sa spájajú so sakrálnou sférou. Podobné spojenie medzi tajným a posvätným nachádzame prakticky všade na svete, či už ide o zaklínadlá, texty, materiálne objekty alebo celé lokality (ako napríklad v prípade legendárnej Šambaly). Môžeme si teda položiť otázku: existuje kognitívne vysvetlenie toho, že utajené záležitosti majú pre ľudí väčšiu váhu?

V rámci evolučnej psychológie vysvetlenie tohto fenoménu môže spočívať v dôležitej charakteristike ľudského druhu: podľa Boyera ľudia cítia neustály „informačný hlad“. Keďže ľudský druh mohol prežiť len vďaka kooperácii, človek je podstatne závislý od informácií, ktoré mu môžu poskytnúť iní. Toto tvrdenie neznamena, že ľudia si neosvojujú značné množstvo informácií z fyzického prostredia, cez priamu skúsenosť. Faktom však zostáva, že ani bezprostredná informácia sa nespracováva bez aktívneho pôsobenia prostredia spoločenského. Ľudia sa snažia získať informácie, a najmä strategické informácie, teda také, ktoré pochádzajú od iných ľudí a týkajú sa sociálneho prostredia, pretože ich prežitie závisí práve od nich. V tomto zmysle je ľudský druh v porovnaní s ostatnými živočíšnymi druhmi výnimočný (Boyer 2001: 151 – 155).

Mne samej sa to stalo. Bola som na Morave u jedného ako osemnásťročná. Prišla som domov a bola zábava. No a tam bola krčma, bola zábava, a tiež tak, ja som prišla domov a mne bolo strašne zle. Vracala som, bledá ako stena. A mamka vraví, idem pre učajinku. To boli mamino brata žena. Že zle, alebo ti prišlo z očí, lebo tá obchodníčka, tá krčmárka, mali dcéru mladšiu odo mňa. Myslím, o rok. „Jaj, ty dobre vyzeráš, moja A., tá je chorá, tá je chudá.“ A tak ma stále obdivovali, tá starká. Na mňa prišla taká ťažoba, ako keby som zomrieť chcela. Úplne, len som sa potila, taká mdloba. Do rána som skoro skonala. No a prišla som z tej zábavy takto v noci, no a prišli tá učajinka a spravili mi to olovo. Ona hovorila „Pozri, dievča moje, aha, človek. K tebe prišlo z očí.“ A to potom, ja neviem už, to olovo do tej vody dali a z tej vody sa muselo napíť za lyžičku, aby to prešlo. Viete, ja som to nemohla hovoriť, ale od čoho, veď nič som také nezjedla, nič a tá krčmárka ma tak stále obdivovali „Jéj, a ty dobre vyzeráš, ty pekne vyzeráš!“

Podľa Boyera jedným z intuitívnych princípov nášho myslenia je nasledujúci: prístup k strategickej informácii je obmedzený. Vďaka nášmu „informačnému hladu“ táto intuícia vedie k tomu, že informáciu, ku ktorej je prístup zvlášť obmedzený, považujeme za potenciálne hodnotnejšiu. Na druhej strane *neobmedzený* prístup k informáciám znamená porušenie tohto intuitívneho

princípu. Vševedúce bytosti – či už sú to bohovia, démoni alebo duchovia – patria všade na svete k náboženskej sfére. Utajené vedomosti sa teda implicitne spájajú práve s nadprirodzenou ríšou (Boyer 2001: 155). Tento moment môže vysvetliť výnimočnú dôležitosť utajených modlitieb, aj ich mimoriadnu silu v porovnaní s bežnými magickými formulkami: tieto slová totiž nie sú len magické slová – sú to slová spojené so sakrálnou sférou, a preto sú také silné.

Všeobecná rozšírenosť presvedčenia o magickej sile slov sa môže vysvetliť kognitívnou optimálnosťou: predstavuje reprezentáciu, v ktorej ide o porušenie princípu intuitívnej fyziky. Na verbálny, nehmotný prejav sa prenáša vlastnosť hmotného objektu, teda telesné pôsobenie. Kľúčovým momentom v tejto reprezentácii je intencionalita: zámery patria k najdôležitejším charakteristikám živých bytostí a preto hrajú podstatnú úlohu pri vytváraní zložitejších konceptuálnych štruktúr. Zatiaľ čo v kontexte urieknutia sa za závažné považujú chvály a prejavy obdivu, teda výrazné pozitívne hodnotenie, ktoré má opačný efekt, v iných situáciách môžu slová mať negatívnu moc z inej príčiny. Môžu byť aj prejavom hnevu, nenávisť, zášti, nevraživosti, pomsty – inými slovami, ich cieľom môže byť ublížiť inému človeku. Takéto verbálne prejavy sa zvyčajne nazývajú kliatby.

2.4. Sila nešťastia

Vo všeobecnosti „kliat“ znamená vysloviť emocionálny agresívny výrok. Hovoriaci pritom môže, ale nemusí mať zlé zámery: ľudia kľajú aj žartovne, môžu zakliať len preto, aby si uľavili, keď ich niečo rozčúli, alebo preto, že to vyžaduje istý spoločenský kontext. Psycholingvistickým aspektom tohto typu výrokov je venovaná bohatá odborná literatúra (Jay 2000). Na tomto mieste nás zaujíma skôr to, čo sa v slovenčine označuje slovom „preklínať“ – teda výrok, pri ktorom cieľom hovoriaceho je ublížiť adresátovi, a to prostredníctvom magickej sily slov.

Ktovie, čo je na tom pravdy, lebo teraz sa tým dost' zaoberá, či to má nejakú moc alebo nemá moc, lebo sa povie, že aj kliatba. Prv sa veľmi kľalo. Za každú maličkosť sa strašne kľalo. Boli pobožní, ale pritom kliatba bola na dennom poriadku. No a tiež sa hovorilo, že kliatba sa splní, že je zle kľat'. A ja som práve rozprávala o troch kliatbach, ktoré som ja zažila a dve sa splnili. Ako sa na to dívam nezaujate, splnili sa, lenže ešte tretia nie...

Mali sme tiež sirôtku susedu a vyrastala s nami, bývali sme tam za potokom. No ale tí naši mali trochu viac tej role a táto robil v Slovene, takže sme nehľadovali ako deti. Nežili sme prepychovo, ale sme nehľadovali. A táto sirôtka, mama jej zomrela, otca zabilo niekde vo svete, nejaký Moravák. Veľa na tuberu mladí ľudia mreli od biedy. A tá mama dostala tuberu a ono asi päť-ročné osirelo a len také starenky, stará mama so sestrou takou

hluchou ho vychovávali. A v strašnej biede; len takú izbičku mali. Po tých rodičoch jej išlo do sirotského nejakej peniaze. Od sirotskej vrchnosti sa to volalo. A táto starká nemala z čoho. No tak si požičiavala a zadĺžili sa. A teraz im prišlo tých pár roličiek a tú izbičku na odpredaj. A bol tu taký bohatý podnikateľ - gazda, viete, ale taký podnikateľ. Stále skupoval majetky a tak. A on odkúpil ten majetok, ale si dohodol s nimi, ona ho uprosila, aby on kúpil ten majetok a že keď bude mať ona osemnásť rokov, to dievča, že vyberú tie peniaze a že si potom ten majetok od neho, ten domček, kúpia naspäť. On im to aj sľúbil. On im to sľúbil, že však majetok bude užívať, tie role a v tom domčeku oni budú bývať a že budú teda platiť, že mu dajú viac peňazi za to. Ale on bol taký lakomý, že sa mu pošťastilo nejakého kupca z vrchov a takí zlí ľudia to boli, potom robili v pláci len zle. No a on im to predal za väčšie peniaze a tieto chuderky vyhnal. A potom len tam u nejakých ďalších príbuzných dokončili svoj život tie staré a to dievča išlo do sveta slúžiť od decka. V B. kdesi slúžilo a v S. sa potom ako slúžka vydala tiež za nejakého chlapa, tiež chudáka, ale zlého človeka; ožrana, lumpa. A mala strašne ťažký život, strašne zle sa mala. A mala už asi tri alebo štyri deti, keď prišla k nám. Odišla, ušla tomu tyranovi. Ale nevydržala, lebo jej bolo ľúto detí, tak sa vrátila. Ale keď prišla, išli sme spolu na hrob, bola to moja spolužiačka, priateľka, vyrastali sme spolu, išli sme na hrob jej mamy. A ona si kľakla na ten hrob a takú kľatbu som prvý raz v živote vtedy zažila, ako strašne kliala toho boháča. Ako kliala tú zem, lebo už bol mŕtvy, aby ho tá zem vyhodila, aby ho nedržala vo svojich útrobach, aby jeho pokolenie bolo prekliate za ten strašný život, ktorý ona vedie, za to, že im nevrátil tú izbičku, hoci mu chcela tie peniaze všetky dať a že im to predal a že ona potom po tom svete bez domova a ako strašne sa musela trápiť po tých službách, nikde sa nemohla udomáčniť a že potom sa vydala za tohto človeka zlého. A taký strašný život, ako ona má ťažký, tak kliala. A teraz tí jeho potomkovia, vidím ja, ako sú bohatí, ale ako strašne či zle žijú, či taký nepokoj, také zlé ženy sú v tom rode. Taká dáma jedna robí na úrade práce, muža dobrého má a ona týždeň dokáže flámovat' s chlapmi, neprísť domov. Také niečo zvrhlé. V tom potomstve je niečo zvrhlé. Vždy to vidím, lebo nikto nezažil tú kľatbu. Len ja som tú kľatbu zažila, tak ja tú kľatbu vidím.

Druhý prípad bol okresný tajomník strany. On, keď potom v šesťdesiatom ôsmom roku robili tie čistky, on strašne niektorých prenasledoval, ale nie tých nejakých, ale čestných ľudí. Bol jeden zahraničný bojovník tu, čo bojoval v zahraničnej armáde v Anglicku, ale on bol čestný komunista. Len mu vytkol jeho chyby, on vám ho tak prenasledoval a potom donútil, bol taký predseda okresného národného výboru a bol aj okresný predseda strany. A donútil toho starého pána, to už mal ísť do penzie, že musí ho vylúčiť zo strany. Ale boli proti tomu všetci členovia, a tak donútil ich aspoň, aby mu dali stranický trest. Tak mu dali tretí stupeň stranického trestu. A to bola strašná urážka pre takého čestného človeka komunistu, ktorý ozaj bojoval celé štyri či päť rokov v zahraničí, obetoval svoj život a teraz takýto zasran jeden, aj keď bol okresný tajomník, ešte ho tresce a keď charakterovo bol oveľa horší. A ja som tam robila v učilišti a som vyšla z domu a stretnem jeho ženu vo vlaku. A ja som sa s ňou zvalala a prvé sa pýtam: „Ako sa má tvoj S.“ A ona sa hneď rozplakala: „Veď môj S. je mŕtvy. Ty to nevieš?“ A ja: „A čo?“ A ona mi hovorí: „C. zabil čestných ľudí. Môj muž zomrel preto, že C. mu dal stranický trest. Starý Č. zomrel preto, že mu musel ten stranický trest dať.“ Viete, že ten od žiaľu zomrel, že musel túto nepravdu urobiť. A ona vtedy mi v tom vlaku povedala: „M.! Ale do roka a do dňa musí tento človek skapať! Musí skapať! A keď skape, ja pôjdem do kostola a takto si dám ruky.“ A on skutočne vám do roka zomrel. V K. bol na oslavách vinobrania. A na tribúne už išiel hovoriť za okres a on odpadol a bol mŕtvy. No povedzte! Nemusela to byť tá kľatba, ale viete... To, že som prežila ten žiaľ tej ženy v tom vlaku a teraz naraz C. zomrel.

Tu je jeden podnikateľ; bohatý muž, má štyri domy. Ten dom, kde bývate, to je jeho. A keď bol slobodný mládenec, už len bohatý chcel byť, tak lietal na aute a zabil jedného človeka. Bol ten človek podpitý, ale keby bol išiel normálne, ako mal, predpísanou rýchlosťou, nebol by ho zabil, ale zabil ho preto, lebo lietal ako divoch na tom aute. No tak za zabitie človeka by bol niečo obsiahol, nie? A ešte tá jeho žena bola dosť taká politicky činná. Bola vo výbore žien a ja neviem či nie predsedníčkou, taká solidná pekná žena. A po tých procedúrach sa s ňou stretnem a pýtam sa: „Tak to bolo dobré, že ste to odpustili tomu J. On ho nechcel zabiť.“ A ona sa vtedy rozplakala: „A vieš, za akú cenu sme mu to odpustili? On tak prišiel, aj jeho mama nás chodila prosiť, aby sme to všetko stiahli, aby sme to nechali, že však už je mŕtvy, že sa nám to nevráti.“ Ale on mal asi päťdesiat rokov, živý pekný muž. „A strašne nás prosil, že čo z toho už máme, keď naňho budeme tie súdy, že on nám to zaplatí, aspoň deti niečo budú mať, že on nám dá peniaze. Vieš čo, ja som si potom uvážila, že naozaj mi môjho muža nikto nevráti a že aspoň trochu pomôžem tým deťom, že im tie peniaze dám.“ Tak sú sa pekne skončil, jeho oslobodili, zhorelo to na tom mužovi a on im potom nedal haliera. A takýto bohatý človek. Nemohol im splniť to, čo sľúbil?... Hovorím, ešte túto kľatbu a už potom budem veriť na kľatby. A už bol taký chorý, už bol veľmi chorý. Už aj on si myslel, že pôjde. Ona ho tiež prekliala, že aby mu tiež tak zdravie slúžilo, ako on sa zachoval k nemu, aby aj on a jeho rodina to raz pocítili, čo to je. Tak hovorím: Tri strašné kľatby som v mojom živote počula a ešte jedna sa mi nesplnila, ale dve sa mi vlastne splnili. Takže ešte tá jedna, tak už budem veriť. Lenže mu neprajem smrť. Božechráň! Má štyri deti! Joj, Bože, nie, nie. Nech sa nesplní.

V knihe *Smrtiace slová: Bosoráctvo v Bocage* francúzska antropologička Jeanne Favret-Saada opisuje zvláštny svet, kde každodenné starosti a emócie ľudí, ich závisť, neprajnosť, pomsta a nenávisť nadobúdajú desivú podobu smrteľných zápasov, neviditeľnej hrozby a neustáleho strachu. Aby človek vkročil do tohto temného sveta a opustil „oficiálne“ a „racionálne“ vysvetlenia nešťastia, musí byť „chytený“ do siete slov. „Čím menej človek o tom hovorí, tým menej je chytený“ – znie názov jednej kapitoly v tejto knihe. Bosoráctvo podľa Favret-Saada sú vyslovené slová; avšak tieto slová predstavujú moc, nie vedomosti či informácie. Rozprávať sa v kontexte bosoráctva nikdy neznamená jednoducho informovať, a práve preto etnograf – človek, ktorý chce vedieť o kúzlach kvôli samotnému poznaniu a naivne sa zahráva so smrteľným nebezpečenstvom – je pre miestnych obyvateľov osobou, ako si nemožno ani predstaviť. Vo svete bosoráctva nezaujati pozorovatelia a neutrálne pozície jednoducho neexistujú: je to súboj o život medzi bosorákom na jednej strane a pobosorovaným i jeho pomocníkom – „odrábačom“ – na strane druhej. Ak si človek chce pomôcť v nešťastí, musí pomenovať bosorku či bosoráka a potom niekoľko hodín vyslovovať smrteľné kľatby na ich adresu. Ak sa k tomu neodhodlá, zomrie (Favret-Saada 1980).

Smrteľné kľatby, ktoré „lietajú dokola“ v desivom svete ľudských nevraživosti, sú v Bocage súčasťou predstáv o bosoráctve. Na západnom Slovensku však predstavujú samostatný koncept súvisiaci s vysvetlením nešťastia

a môžu, ale nemusia sa vzťahovať na pôsobenie bosoriek. A podobne ako v Normandii, aj tu sú kliatby plné najsilnejších ľudských emócií – nenávisti, pobúrenia, hnevu a pomstychtivosti. Rozdiel spočíva v tom, že sú skôr súčasťou reprezentácie udalostí, v ktorých zlé (no nie nadprirodzené) skutky vedú k vysloveniu kliatby a tá „spúšťa“ mechanizmus pomsty, súvisiaci skôr s vyššou spravodlivosťou než s osobným ublížením. Je to teda schéma „nemorálny skutok – kliatba – trest“, pričom kľúčovú úlohu hrá morálka a náboženstvo. Ani jeden z aktérov nemusí mať nadprirodzené schopnosti: sú to obyčajní ľudia. Sila emócií však nabíja ich slová magickou silou.

Môj švagor bol vojak s povolania, slúžil v Ž. a chodil domov. Išiel okolo polnoci z vlaku, však vtedy nechodili autobusy, pešo sme chodili dole. Strašný štrkot taký, ako reťaze keď kone idú, počul vedľa toho potoka, tu išiel a tu bola cestička hore. Rozprávali, že za prvej svetovej vojny tu zahynulo veľa *Turcov*, to aj môj otec hovorili, že to tam viacej ľudí počulo. Že tam veľa vojakov zahynulo, bitka tu bola veľká, takže nejaký duch tam kedysi. Nie stále, no ale že sa tam objaví.

No emócie spojené s nešťastím môžu dodávať magickú silu nielen slovám: nešťastie môže poskytnúť negatívnu moc aj priestoru. Všetci sme počuli výraz „prekliate“ či „zakliate“ miesto. Odkazuje na predstavu, že priestranstvo, na ktorom sa odohrala významná nešťastná udalosť, „nie je v poriadku“ – akoby priťahovalo ďalšie nešťastia, keď už bolo raz takto poznačené. Pravdaže nie všetky lúky, domy či križovatky, kde sa stali nešťastné udalosti, sa pokladajú za prekliate – ináč by sa ľudia stále pohybovali na strašidelných miestach. Reprezentácia „prekliateho“ miesta súvisí pravdepodobne s tým, že prvá nešťastná udalosť, ktorá sa na tomto mieste odohrala, pútala pozornosť vďaka silným emóciám, ktorými bola sprevádzaná. Ak sa štatistika neskorších udalostí na tomto mieste líšila od bežnej, začala sa vysvetľovať nadprirodzeným pôsobením.

Všeličo, všeličo. Neďaleko toho miesta išiel tiež jeden tuto s vozom, a tie kone naraz sa začali stavať na zadné nohy. A ja som videla, čo sa robí, tak mu kričím: „Jozko, nechaj tie kone, nechaj tie kone, voľačo vidia, zato nejdú! Zato sa nechcú pohnúť“. Ony tak strmo tie kopytá tlačili do tej cesty a nie a nie sa pohnúť z miesta. A potom tiež zomrel sestrin svokor. Zomrel. Tak takéto zážitky všelijaké. Tam vraveli ešte aj to, že jeden išiel do hory, a na Lucku nabral drevo, vracal sa naspäť a že mu voľakto predtým vravel, aby nešiel do tej hory. Že teda je to nešťastný deň, že sa mu voľačo môže stať. A ten sa vraj „Lucka dokľucká, * tak ja si vraj zotnem bučka.“ No. A keď sa vracal, tak tuto, na tej Bielej ceste, kde to aj ja spomínam, tak sa mu voz prevrátil a drevo ho tam zabilo.

* prikrivká, z porekadla: A kým Lucka prikľucká, ja si v hore zotnem bučka

Prekliate miesto zvyčajne predstavuje priestor, na ktorom sa zdržiava neviditeľný nadprirodzený činiteľ alebo substancia: môže to byť prítomnosť

duchov či strašidiel, ale aj bosoráctvo. Príznačné je, že zvieratá túto prítomnosť cítia (rozšírený motív súvisiaci s nadprirodzenými predstavami vo všeobecnosti), akoby to bola vôňa alebo akási esencia. Reprezentácia prekliateho priestoru teda môže súvisieť aj s reprezentáciou kontaminácie v prostredí, signalizujúcej možnosť nákazy, ktorá sa aktivuje, ak si človek uvedomí prítomnosť neviditeľnej nebezpečnej substancie (podrobnejšie v ďalšej kapitole). V prípade prekliateho miesta je nákazlivé nešťastie – či už jeho pôvod spočíva v tragickej nehode alebo v bosoráctve.

A v tom dome, tam práve rozprávali, že ktovie, ako to bolo, čo sa tam vlastne odohralo. Lebo z tej doby si to máloktorí ľudia už pamätali, vraj sa tam mala odohrať, teraz neviem či bratovražda alebo otcovražda. Skrátka, niekto tam niekoho zabil. To už ani mama nevedela. Rozprávalo sa o tom preto, lebo ten dom bol zakliaty. Tam sa stále dialo zle. Aj sa deje. Nikto, kto v tom dome žil, nebol šťastný. Všetci mali nejaké problémy. Už je zbúraný. Postavili na tom dome iný dom a nebola tá rodina šťastná. Od toho detstva, čo si ja pamätám. Bývali tam taký dedko s babkou, mali synov požených, ale jeden sa im vrátil z frontu a povedali ľudia, že sa zbláznil. A starali sa oni oňho. On jednoducho prestal vychádzať von. Žil v prednej izbe. My sme ako deti, keď sa chodilo do školy, alebo večer, keď sme chodili na októbrové litánie, to už bolo tma, tak ja som sa vždy bála okolo tých okien ísť, lebo on tam svietil so sviečkou, hoci tam bola aj elektrina, ale on len so sviečkou svietil a či sa modlil, alebo spieval alebo čo, išli také zvláštne zvuky z tej izby. Tí smejší chlapi koľkokrát išli počúvať alebo mu klopkali. A teda on už tam začal nadávať. Ale my, dievčence, sme sa báli. Keď tá moja mama ešte bola dievča, tak tí jeho rodičia boli ešte mladí. A nikam nechodili. Ani pomáhať nechodili vraj nikomu, ani sami, mali toho málo, takí sebestační boli. Ale zaujímavé bolo aj to, že sa medzi sebou nerozprávali. Ich málokedy videli ľudia, ako muža so ženou, oni išli potichu. Potom vznikol taký dohad a to teda neviem, či bola pravda vraj, či títo alebo ich rodičia, boli sesternica s bratrancom zosobášení. Ešte aj toto tam bolo. A táto teta, tá babka, čo som spomínala, muž im potom zomrel a boli už len oni a ja len tak matne si ich pamätám, už boli oni stará, tak sedávali na takej lavičke, keď svietilo slniečko, len v takých tých bielych spodných sukniach, mali takú bielu košeľu a *vlnáčik* a len taká skrútená sedeli. Ale keď moja mama bola mladá, tak tá si ju pamätala ešte ako takú šikovnú v strednom veku a vždy že mala zaviazanú ruku. Nikto nevedel, čo mala na tej ruke, či tam mala nejaké vrede alebo čo. A o nej sa hovorilo, že bola bosorka. Vždy sa pýtali cudzí tých našich, či voľačo tam nevideli. Môj dedko, mamin otec, on nemal rád takéto reči. Keď sa začalo o tom rozprávať, tak on povedal: „Tuto v tejto domácnosti sa o tom rozprávať nebude.“ Aj tak ho už tí chlapi [prosili], aby povedal voľačo. „Čo som videl, to som videl, ale ja o tom rozprávať nebudem.“ A raz tiež tak sedeli, také všelijaké reči mali a naraz zostali všetci ticho, dosť ďaleko, ja neviem, odhadom to mohlo byť ako cez dve ulice, tak tam boli také vysoké topole posadené a jeden z tých mužov: „Hen, hen, pozerajte sa!“ Ukázal rukou k tým topoľom, ináč bola krásna mesačná noc a vraj nad tie topole vyletela taká žeravá [gula]. A ostala tam stáť. To tá mama hovorí: „Prisahat' môžem, to som videla na vlastné oči.“ No však mala už vyše dvadsať rokov vtedy a tí ostatní boli tam, aj niektorí tí jej súrodenci a hovorí: „My sme to tam videli, to tam stála tá *gula* dosť dlho. Potom tak rýchlo preletela nad dedinou a vrátila sa. Ale čo bolo také najstrašnejšie, priletela tá *gula* až na ten dom O. a zostala nad komínom a ťuchla sa do toho komína. Všetci ostali ako onemení. A začali tak nemeslo o tom, ako keby naozaj neverili vlastným očiam. Aj sa to rozišlo. To sedenie sa rozišlo,

všetci zostali z toho takí nejakí... Tak nedobre im zostalo. Nerozprávalo sa o tom. A potom ešte neskôr tá babka, čo som spomínala, umrela. A potom už pri týchto driapačkách sa hovorievalo o starej O., teda o tejto babke, že ona ešte keď bola taká driečna, chodila na roľu robiť, voľakedy ľudia nezamykali. Normálne ostalo odomknuté. Aj brána, aj vchod do bytu. A keď ona odišla na tú roľu, že vždy na tom podstení taká čierna *sliepka* spávala. Sedával taký zmok. Ja som sa až potom neskôr dočítala alebo dopátrala, čomu hovorili zmok. Lebo moja mama to spomínala: „Čo tam sedíš ako taký zmok.“ Jednoducho som to počula, akceptovala som to, ale čo to bolo, som nevedela. A teda táto čierna sliepka tam u nich sedávala. No a potom čo sa týka tohto domu, ten bláznivý zomrel a ten dom zdedili jeho blízki príbuzní, čo ho opatrovali. A mali tri deti – dve dcéry, jedného syna a najstaršia, tá bola dosť dlho slobodná a potom mala za slobodna chlapčeka. Bolo malinké, zomrelo, malo dva alebo tri roky. Ináč to bola mojej mamy sesternica. Preto vám to môžem takto hovoriť, že je to z rodiny, lebo ja som do toho domu chodila jej varovať deti. A strašne som sa tam vždy bála. Keď som tam prišla, či to len z toho strachu som sa tam tak zle cítila, ale aj moja mama hovorila. Tak nerada tam išla aj k tejto babke, kým ešte žili. Keď už bola taká chorá, tak babka koľkokrát hovorí: „Odnes im trochu polievky alebo voľačo jest.“ Ledva čakala, čo zavrie a odkiaľ pôjde. A potom L., čo býva v N. vedľa J. On má postavené na tom O. dome. Zoznámili sa, ja neviem kde. On bol bachar, strážca vo väznici. Prišiel, priženil sa tam. Najprv bývali v tom starom dome. Narodili sa im dve deti. Ja som tých dvoch varovala, potom už my sme odtiaľ odišli. Moji rodičia si postavili, ešte sa im potom narodil chlapec a dievča. Ten najstarší neskôr kradol, bol v base. Jedno dievča mali postihnuté, úplne mentálne retardovaná. Tento L., o ňom sa začalo hovoriť, že mu začalo šibať, keď on teda býval v tom dome. Skrátka tá rodina nemala šťastie.

Magická sila slov aj magické pôsobenie priestoru sa môže prejavovať aj pozitívnym spôsobom – tým je požehnanie. Podobne ako kliatba, aj požehnanie je závažnou záležitosťou a spája sa so silnými emocionálnymi zážitkami. Aj slovné požehnanie, aj požehnaný priestor pritom vo väčšine prípadov súvisí so sakrálnou sférou. Reprezentácia nadprirodzeného pôsobenia je zrkadlovým odrazom reprezentácie kliatby. No či už ide o pozitívne alebo o negatívne magické pôsobenie, najdôležitejšiu úlohu hrajú bytosti s anti-intuitívnymi vlastnosťami a ich zámery.

2.5. Kto a prečo?

Rozprávania o porobení a bosoráctve, ktorých súčasťou môže byť gniavenie a posadnutie, obsahujú zvyčajne priame alebo implicitné poukázanie na zlé zámery vinníka. Tieto príbehy spomínajú predovšetkým *motívy* konania, ktoré priamo vyplývajú zo vzťahov medzi aktérmi: želanie zbohatnúť na úkor iných, túžbu získať milovanú osobu, zámer pomstiť sa za nespravodlivosť a pod. Reprezentácie porobenia a bosoráctva sa v prvom rade vzťahujú na zložitú sieť spoločenských vzťahov.

Môžem vyčleniť dva základné typy nadprirodzeného škodenia: (1) súvi-

siace s konkrétnym vzťahom; (2) prejavujúce sa vo viacerých vzťahoch osoby obviňovanej z nadprirodzeného škodenia.

Prvá reprezentácia môže obsahovať koncepty:

- porobenia (použitia magických praktík s cieľom uškodiť inému),
- gniavenia (či už je súčasťou porobenia, alebo sa vzťahuje na duchov zomrelých),
- posadnutia (ako formy magického škodenia súvisiaceho s konkrétnym vzťahom, prejavy bosoráckych schopností alebo pôsobenia nebožtíkov),
- klatby.

Druhá reprezentácia sa zvyčajne spája s pôsobením bosoriek a taktiež môže obsahovať koncepty gniavenia a posadnutia, no už bez prítomnosti zomrelých. Použitie pojmu „klatba“ v spojení s bosoráctvom je v skúmanom materiáli zriedkavé.

Mali mašať a hynul statok. Či bola krava, či boli kone, či boli... Tak tiež sa tam tvrdilo, že pod tým prahom. Čo cez ten prah prešlo, všetko hynulo. Tak potom už kúpili mašať druhú, postavili si od brata, a túto nechali, nepoužívali. A potom to prestalo. Len hovorievali, že tam nejaké kosti mávajú, tam vzadu, z mŕtvoly, že dávajú pod ten prah, keď takto chcú uškodiť. Nevie, ja som to počul. Len takto viem, že otec, svokor, sa ponosovali.

V prípade jednorazového škodenia v prvom pláne vystupujú konkrétne osobné vzťahy: ľudia si ubližujú v dôsledku osobných konfliktov, nevraživosti a závidosti. Tieto susedské spory sa riešia nadprirodzenými prostriedkami, a to predovšetkým s použitím magických praktík. Ich opis však v rozprávaniach nikdy nebýva podrobný, alebo úplne absentuje, a to z pochopiteľných dôvodov: takéto vedomosti by boli indikátorom toho, že rozprávač podobné praktiky používal. Skôr sa opisuje *odhalenie* škodenia, pričom to spravidla súvisí s počarovanými predmetmi alebo tekutinami, teda s hmotnými záležitosťami: ak hynie dobytok, niečo je zakopané pod prahom do maštale; ak niekoho gniavi susedka, niečo je zašité do duchny; ak niekto ochorel, prekročil niečo „vyliate“ či „porobené“. No porobenie sa môže uskutočniť aj magickým pôsobením na diaľku alebo prítomnosťou neviditeľného činiteľa, napríklad, že človek pošle susedovi vši, aby sa mu pomstil za krivdu, alebo ohrdnuté dievča „chodí tlačit“ neverného mládenca. V tomto prípade sa pravdaže magické úkony vôbec neopisujú, hovorí sa len o ich dôsledkoch. Ako porobenie, tak i jeho odhalenie sa pritom často vykonávajú „na objednávku“, a to „odborníkmi“ – bohyňami.

To bol môjho muža, teda mojej svokry brat. Tam býval. Ale on býval teda s cudzou ženou. On nemal ženy, ale ona mu bola cudzia. Ona mala muža a toto bol taký druhý muž. A vždy sme sa tomu čudovali. Vždy keď prišlo okolo polnoci, ona začala kričať. Že

ju čosi škrtí. Keď prišli po ňu: „A čo ti je?“ Volali ju F. „Čo ti je, čo ti je?“ „Čosi je za mnou. Čosi ma dusí, čosi ma *gňávi*“. A takto bolo párkrát. No oni sa tiež zobrali a čosi vzali z toho domu, neviem ani, čo hovoril, však som ju dobre poznala. Čosi vzali a išli na Ž., k tej bohyni. Tá bohynia im povedala takto: „Keď pôjdete spať, vy tú ženu stretnete. Tá žena pôjde proti vám, vy ju stretnete. A máte v každom rožku čosi dané. V perine.“ Takto spravila a tie dve susedy sa naozaj hnevali. Tá jedna bola potvora, tá druhá tiež. Ale tá, keď išla od tej bohyně, tú susedu ozaj stretla. Tak tá ju stretla, ako tá bohynia na tom Žitkove, to koľko ráz spomínali. Tak tú stretli, a potom otvorili tú jej duchnu, a v nej mali, to neviem už, čo tam bolo podávané, v tých rožkoch. Ako tá bohynia to povedala. Vyhodili to a potom babu nedusilo. Dovtedy sa tomu vždy čudovali, neviem, čo jej je, ako ležala, a keď tí chlapi skočili za ňu, nevideli nič! Nič nevideli, a ju škrtilo. No ale tá bohynia jej to tak povedala. Keď pôjdete domov, vy tú babu stretnete. Aj ju stretli, tú hornú susedu. To boli dve susedy. Toto mi koľkokrát hovorili. Čo tá stará vedela, čert vie. Mohlo byť.

Jednorazové škodenie neimplikuje použitie nadprirodzenej sily samotnými aktérmi príbehu: buď sú to magické praktiky, alebo nadprirodzená sila „špecialistov“. No ak sa niekomu pripisuje viacnásobné škodenie, obraz sa mení: takáto osoba sa považuje za bosorku obdarenú nadprirodzenými schopnosťami. Podobné príbehy sú komplexnejšie a môžu obsahovať aj opis bosoráckych anti-intuitívnych vlastností, ktorým som sa venovala vyššie (premena na zviera, schopnosť lietať, nadprirodzená moc, kontakty so zlým duchom a pod.). „Bosorácke“ reprezentácie nadprirodzeného škodenia sú však zložitejšie ako ostatné aj pre iné. Pôsobenie bosoriek, aj ostatné druhy nadprirodzeného škodenia sa vzťahujú na zdravie, milostný život a majetok ľudí, všeobecne povedané, na ich blahobyť. No podozrenia o bosoráctve sú dlhodobou záležitosťou a tesne súvisia so sieťou sociálnych a majetkových pomerov.

Jedna ešte mladšia ako ja. A že pôjdem do toho Hrozenkova, všetkým vám tam dám *zarobiť*.^{*} Sme družstevníčky, čo sme robili. Lebo povedali na ňu, že bola tu zábava, ona bola taká, že aj uja mala, aj druhých. A hovorili: „Však, Anča, ty si spala s ním, s tým muzikantom. U teba spal tiež. Dvaja.“ A ona potom: „Počkajte, pôjdem do Hrozenkova!“ Tie dve ženy, čo im to povedala, ani neobedovali, čo sa strašne báli, a potom už poobede také slabé boli. Hovorím, a čo ste obedovali? „Nič, sme sa báli, že nám dá *zarobiť* tá A.“

^{*} porobiť

„Jednorazovosť“ alebo viacnásobné pôsobenie hrá kľúčovú úlohu v spojení predstáv o nadprirodzenom škodení a sociálnych vzťahov: súvisí to s dôležitou charakteristikou predstáv o bosoráctve, ktorú prinieslo antropologické bádanie, a to zistením rozdielov v sociálnom statuse medzi bosorkami a obeťami (Bleek 1976, Briggs 1996, Rowlands 2001). Mary Douglas používa termín „intersticiálny“ (*interstitial*) na označenie osôb, ktoré sa síce nachádzajú vnútri sociálnej štruktúry, ale istým spôsobom sa z nej vymykajú, a práve preto sa stávajú podozrivými z bosoráctva v situáciách spoločenského napätia (Douglas 1966). V súlade s tým evoluční psychológovia tvrdia,

že ľudia implicitne registrujú sociálne rozdiely v komunite a hľadajú príčiny týchto rozdielov, a to aj na nevedomej úrovni. Inými slovami, sme citliví na potenciálnu hrozbu podvádzania vnútri skupiny. Pokiaľ určitá osoba nejakým spôsobom „vyčnieva“ zo sociálneho priemeru, jej odlišnosť sa na explicitnej úrovni môže reprezentovať ako výsledok podvádzania. Ak je na druhej strane „pod priemerom“, ľudia pripisujú tejto osobe pocity závidosti. V oboch prípadoch reprezentácia osoby zahrňuje motívy zlepšenia jej pozície na úkor iných ľudí. Môže však vzniknúť len vtedy, keď sa hodnotia približne zhodné sociálne pomery medzi ľuďmi, ktorí sa nachádzajú v priamej interakcii (Boyer 2001: 201 – 202).

Vďaka intuitívnemu systému „teórie mysle“ ľudia vedia skvele komunikovať s inými ľuďmi, okrem iného dobre klamať, ale aj rozpoznávať klamstvo či podvod. Špecifický myšlienkový systém umožňujúci toto rozpoznávanie označujú evoluční psychológovia ako „detektor podvádzania“ (*cheater detection*). Práve s ním, podľa mnohých bádateľov, súvisí reprezentácia sociálnych pomerov. Zdá sa, že jeho evolučný vývoj sa vzťahuje na sociálnu výmenu a na to, že ľudia majú zvláštne dispozície k tzv. „sociálnemu premýšľaniu“ (*social reasoning*) – riešia logické úlohy vyjadrené v sociálnych termínoch oveľa lepšie než iné.¹⁴

Výsledky antropologického a historického výskumu ukazujú, že bosorky sa zvyčajne vnímajú ako osoby, ktoré získavajú výhody na úkor iných ľudí: „uberajú“ iným ich silu a životnú energiu, oberajú ich o majetok a partnerov a v extrémnom prípade im berú to najpodstatnejšie – život. Pri vzniku takýchto podozrení môže mať sociálna výmena a detektor podvádzania významné miesto: bosorky sú osoby, ktoré náš „detektor“ označil ako „podvodníčky“ (Boyer 2001: 199). Je dôležité, že odlišnosť spojená s majetkom poskytuje trvalý motív škodenia, na rozdiel od situácií, v ktorých hrajú hlavnú úlohu nezhody, hnev, zaľúbenosť, pomsta a pod. – tieto zvyčajné motívy údajného porobenia sú takpovediac situačné. Podobne trvalou záležitosťou sú aj vonkajšie odlišnosti, čudáctvo či spoločenská izolácia, ktoré zdôrazňovali ľudia pri opise údajných bosoriek (napríklad chudobná, stará a škaredá žena, ktorá bývala osamote a správala sa zvláštnym spôsobom). No najčastejšie bola odlišnosť bosoriek spájaná s majetkom.

Majetkové a iné trvalé rozdiely môžu byť dôležitým faktorom pri reprezentácii človeka ako osoby s bosoráckou mocou alebo, inými slovami, pri zaradení do istej sociálnej skupiny, ktorá je charakterizovaná vrozenými vnútornými vlastnosťami alebo esenciou. Toto zaradenie je súčasťou všeobecné-

¹⁴ Tzv. *Wason selection task*, pozri napríklad Wason a Johnson-Laird 1972; Fiddick, Cosmides a Tooby 2000; Cummins 1998.

ho procesu vytvorenia stereotypov, pri ktorom sa používajú sociálne kategórie (napríklad rasa, pohlavie a i.) na to, aby ľudia nadobudli, spracovali a využili informácie o iných. Keďže spoločenské prostredie je komplexné a naše kognitívne schopnosti sú obmedzené, vytvorenie stereotypov je nevyhnutné pre optimálne pochopenie a predvídanie správania sa ľudí naokolo. Tieto kategórie sa vytvárajú na základe určitého informačného vstupu, ktorý súvisí so sociálnym kontextom – na základe zovňajšku, správania človeka, osobných dojmov, sociálneho statusu atď. Stereotypy skupín odlišných od našej vlastnej skupiny pritom zvyčajne bývajú skôr negatívne, hoci toto „zafarbenie“ nie je nevyhnutné. Keď sa stereotyp už raz vytvoril, ďalej funguje ako kognitívna štruktúra, ktorá ovplyvňuje vnímanie správania sa členov danej skupiny na implicitnej i explicitnej úrovni (Dovidio 1999).

Istý informačný vstup (zovňajšok, čudáctvo, majetkové pomery, trvalá nevraživosť medzi susedmi atď.) môže napomáhať zaradeniu človeka do „bosoráckej“ kategórie, a táto kognitívna štruktúra potom produkuje očakávania „bosoráckeho správania“ a podporuje interpretáciu nešťastných udalostí v termínoch zámerného nadprirodzeného pôsobenia danej osoby. Tento informačný vstup pritom priamo súvisí s celkovou reputáciou človeka, ktorá sa môže vytvárať počas dlhého obdobia.

2.6. Bosorácka reputácia

V lokalite, kde som robila dlhodobý výskum, podozrenia z porobenia a bosoráctva boli v minulosti mimoriadne rozšírené. Niekedy moje otázky „spustili“ celú vlnu mien, ktoré boli uvádzané typickou vetou: „Aj na tú vipravjali...“ No popri zvláštnostiach vo výzore či v povahe a „ohnivých reťaziach“, ktoré lietali k údajným bosorkám do komína, hlavnými indikátormi boli majetkové odlišnosti medzi nimi a susedmi. Na bosorky padala vina najmä za „odobranie“ mlieka, ktoré predstavuje jeden z najrozšírenejších folklórnych motívov na Slovensku i v Európe. Podozrenia z kradnutia mlieka mohli vzniknúť jednoducho preto, že údajné bosorky mali mlieka viac než ostatní dedinčania – vďaka tomu, že mali viac kráv (na čo často poukazovali aj samotní respondenti). Za „hlavné“ bosorky v lokalite môjho výskumu sa označovali predovšetkým tri ženy, ktoré bývali v jednom dome a boli majetnejšie než ich susedia. Ľudia neraz podrobne uvádzali ich majetkový stav a zdroje príjmov a poukazovali nielen na nadprirodzené pôsobenie, ale aj na „prirodzené“ podvádzanie, pre nich údajne príznačné.

Väčšina z respondentov si dobre pamätala rodinné vzťahy údajných bosoriek a podrobnosti spojené s ich súkromným životom. Niektoré výpovede pritom vytvárajú pôsobivý, niekedy až tragický obraz života „hlavnej“ starej

bosorky: jej muž bol násilníkom a často ju bítaval. Ani jej dcéra, podľa všetkého, nemala ľahký život. Mala nešťastný ľúbostný vzťah, ktorý sa skončil, keď ju partner zo žiarlivosti „dopchal nožem“. Je príznačné, že sa tento vzťah prezentoval aj inak: podľa niektorých respondentov mládenec bosorkinu dcéru nechal, za čo sa mu pomstila porobením. Tak či onak, táto žena dedinu napokon opustila a vydala sa do inej lokality. Po týchto udalostiach nikto z obyvateľov nechcel kúpiť „bosorácky“ dom. Napokon ho kúpili „prišli“ Rómovia, čo do určitej miery zmenilo štruktúru bývania na najstaršej ulici v tejto dedine: rómske rodiny, ktoré žijú v dedine už po niekoľko generácií („svoji“, „čistí“ Rómovia), totiž tradične bývajú inde.

Napriek tomu, že rozprávači prezentovali bosoráctvo ako záležitosť z minulosti, môže táto reputácia i dnes závažiť v sociálnych vzťahoch. Ilustrujem to na dvoch príkladoch. V prvom prípade ide o stopy minulosti, zatiaľ čo druhý patrí k prítomnosti.

Počas môjho výskumu istá žena stretnutie so mnou vytrvalo odmietala, hoci vo všeobecnosti bola považovaná za komunikatívnu a otvorenú osobu. O príčinách odmietnutia som sa dozvedela len postupne a v nepriamych narázkach. Matku tejto ženy, ktorá už nežije, považovali za veľmi múdru osobu, ktorá poznala tradície, vedela všetko, čo sa deje v dedine, vedela takpovediac preniknúť človeku do duše a vedela aj predpovedať niektoré udalosti, napríklad pád komunizmu. Za bosorku ju pritom nepovažovali, dokonca sa niekedy zdôrazňovalo, že nemala s „hlavnými“ bosorkami priateľské vzťahy, pretože vedela o ich bosoráctve a neraz im to vyhadzovala na oči. Neskôr som sa však dozvedela, že bola *sestrou* „hlavnej“ bosorky a bola prítomná aj v hodine jej smrti. Keď sa špekulovalo o tom, kto prevzal bosorkinho „čerta“, padlo podozrenie aj na ňu. Ako mi bolo naznačené, jej dcéra odmietala stretnutie so mnou podľa všetkého preto, že nechcela rozprávať o vlastnej matke v súvislosti s bosoráctvom.

Postupne som zistila, že jednu zo starších obyvateľiek dediny stále pokladajú jej susedky-vrstovníčky za bosorku (hoci na začiatku môjho výskumu v interview svorne označovali predstavy o bosorkách ako záležitosť z minulosti). Dozvedela som sa, že aj jej matka, aj jej sestra, ktoré v súčasnosti už nežijú, v minulosti považovali za bosorky. Jej susedka, najstaršia obyvateľka dediny, sa na túto tému napokon vyjadrovala mimoriadne otvorene. Okrem iného opisovala aj „žiarivú reťaz“, ktorú videla na vlastné oči vletieť do jej komína, aj čiernu mačku, ktorá stále sedí na bosorkinom plote. Jej výpovede boli poznamenané predovšetkým susedskými konfliktmi. Dve ďalšie susedky údajnej bosorky na druhej strane vytrvalo tvrdili, že o bosoráctve ani nepočuli, ani tomu neveria, prípadne nevedia, čo si majú myslieť. No ich správanie svedčilo o tom, že sa svojej susedky obávajú. Občas v rozhovoroch prekĺzli aj implicitné poukázania na jej nadprirodzené pôsobenie; výpovede iných

obyvateľov poukazovali na to, že tieto ženy bosorácke pôsobenie pokladajú za skutočnú hrozbu a snažia sa chrániť magickými prostriedkami. Aj tieto susedské vzťahy boli výrazne poznačené nevráživosťou.

Údajná bosorka vedie osamelý život, pretože jej deti bývajú inde a vrstovníčky sa jej vyslovene stránia. Napríklad, keď ma moja hlavná pomocníčka a priateľka s ňou zoznamovala, dopredu ma upozornila, že pri našom rozhovore nezostane, hoci sa vo väčšine prípadov mojich interview aktívne zúčastňovala. Keď nám „bosorka“ otvorila bránu, moja priateľka ustúpila o niekoľko krokov dozadu a po úvodných vetách sa ponáhľala preč. Nechut' susediek údajnej bosorky k rozhovorom o bosoráctve a neželanie stýkať sa s touto ženou súvisí zrejme so strachom: bežne pripisujú svoje choroby a nehody jej nadprirodzenému pôsobeniu. Niekoľkokrát som bola prítomná v situácii, v ktorej rozhovory navodzovali skutočne strašidelnú atmosféru, a stalo sa, že tento strach som pocítila aj ja. Napríklad, jedného dňa som mala dohodnuté stretnutie so susedkou „bosorky“. Keď som za ňou prišla, nečakane rozhovor odmietla. Bola však v rozpakoch a vysvetľovala svoje rozhodnutie želaním svojej dcéry. Práve vtedy sa dostavila spomínaná dcéra, ktorá ma pravdepodobne videla z okna susedného domu. Dôrazne ma požiadala, aby som jej matku nezaťažovala rozhovormi. Za chvíľu však pocítila rozpaky a potrebu zdôvodniť svoje nezdvorilé správanie. Tichým hlasom prechádzajúcim do šepotu mi vysvetľovala, že bosorka je ich susedka, a keď o nej budú rozprávať, iste sa dočkajú niečoho zlého. V jej zdesenom, takmer nezrozumiteľnom šepkaní som vtedy po prvý raz pocítila, čo pre ľudí môže znamenať strach z nadprirodzenej hrozby, ktorý bol v šere starého domu priam hmatateľný.

Táto dedina nie je výnimkou. I keď vo väčšine lokalít sa dej príbehov o bosorkách skôr umiestňoval do minulosti, nemusí to znamenať, že strach z nadprirodzeného škodenia odišiel zo životov obyvateľov: viaceré príbehy o porobení napokon boli záležitosťou prítomnosti. Rozprávať o žijúcich bosorkách – najmä ľuďom, ktorých človek dobre nepozná – je stále nebezpečná záležitosť. Ako mi neraz ľudia zdôrazňovali, aj medzi susedmi sa o nich rozprávalo „potajomky“, „tajno“ atď. No v jednej dedine, aj napriek tomu, že som sa tam dlho nezdržala a nemala som možnosť naviazať bližšie kontakty s ľuďmi, mala som predsa šťastie: jeden respondent otvorene obviňoval istú ženu stredného veku z bosoráctva. Bol to jej sused, ktorý sa obával jej „čarovania“ až tak, že vybudoval medzi svojím domom a domom údajnej bosorky „drevenú záclonu“, ktorá mala zabrániť jej pôsobeniu. Väčšina ľudí, s ktorými som sa v dedine rozprávala, mi priamo o údajnej bosorky nepovedala nič, i keď padali nepriame narážky na jej nadprirodzené pôsobenie.

Bosorky minulosti a súčasnosti majú značne pošramotenú reputáciu a vďaka tomu ich skôr vylučujú zo spoločenského života. Ich reputácia pritom nie je krátkodobou záležitosťou: vytvára sa postupne, počas dlhých rokov. Aj keď

počiatočnou príčinou vzniku podozrení môžu byť rozdiely v sociálnych pomeroch, ktoré sa intuitívne spájajú s nadprirodzeným podvádzaním, samotný proces budovania reputácie je oveľa komplexnejší. Je dôležité, že podrobnosti, ktoré som sa o bosorkách dozvedela – či sa už týkali ich životných príbehov, alebo ich majetkových pomerov – neboli súčasťou tradičných príbehov ako takých, i keď tieto reálne ženy boli do nich v niektorých príbehoch „dosadzované“. Súkromnejšie informácie, ktoré sa týkali ich rodinných vzťahov alebo majetku, však boli podávané iným spôsobom, ktorý sa nedal označiť inak než klebetenie. Samotní respondenti v spojitosti s príbehmi o bosorkách často používali práve označenie „klebety“.

Evoluční psychológovia zdôrazňujú, že sociálny rozmer myslenia je pre ľudí kľúčový: nemôžeme prežiť bez schopnosti vysvetliť a predpovedať správanie ľudí okolo nás, či už sú to príbuzní, potenciálni súperia alebo partneri. A práve v tom nám pomáhajú klebety, táto „belgická čokoláda pre univerzálnu myseľ“ (De Backer 2005).

2.7. Pochúťka pre ľudskú myseľ

Napriek tomu, že v bežnom živote sa klebetám zvyčajne neprikladá veľká váha, patria k najzákladnejším ľudským aktivitám. Antropológovia sa im venovali od začiatku existencie tejto vedeckej disciplíny. Už v ranom období sa totiž ukázalo, že objekt antropológického skúmania, tzv. „primitívi“ – alebo, inými slovami, príslušníci malých kmeňových spoločností – patria k najvytrvalejším a najzarytejším klebetníkom (Radin 1927). Problematikou klebiet sa zaoberali aj známi bádatelia Melville Herskovits a James West, ktorí ich spájali s udržaním morálnych noriem a celistvosti komunity (Herskovits 1947, West 1945). No snáď najvýznamnejším antropológom minulého storočia, ktorý venoval pozornosť vysvetleniu klebiet, bol Max Gluckman, ktorý pokračoval v tejto línii interpretácie.

Podľa Gluckmana klebety a ohováranie patria k najdôležitejším spoločenským javom z hľadiska udržania celistvosti, morálky a hodnôt danej komunity. Tvrdil, že v relatívne malých skupinách predstavujú klebety kultúrne determinovaný proces s vlastnými pravidlami, ktorých prekročenie je prísne sankcionované. Ľudia pritom ohovárajú osoby, s ktorými sa nachádzajú v blízkych spoločenských vzťahoch. No ak sa snažíme porozumieť, prečo sa ľudia vždy a všade tak veľmi zaujímajú o klebety a ohováranie, musíme preskúmať aj to, komu nie je dovolené pripojiť sa k ohováraniu. Právo klebetiť je totiž privilegiom, ktoré človek môže využívať len vtedy, keď patrí k istej skupine: nejestvuje jednoduchší spôsob, ako dať cudzincovi pocítiť, že je cudzí, ako začať klebetiť v jeho prítomnosti. Na druhej strane, ak sa niekto zo skupiny

nepripája ku klebetám a ohováraníu, dáva tým najavo, že neakceptuje spoločenské vzťahy. Ohováranie je teda nielen *právom*, ale aj *povinnosťou*: klebety predstavujú „značku členstva“ a slúžia ako rozlišujúci znak medzi spoločenskými skupinami (Gluckman 1963).¹⁵

Gluckman chápal klebety predovšetkým ako „sociálnu zbraň“, ktorá sa používa pre udržanie celistvosti a noriem danej spoločnosti. Túto interpretáciu, teda súvislosť medzi klebetami a sociálnymi normami, rozpracovali ďalší antropológovia. Napríklad Epstein sa venoval sociálnym sieťam v urbánnom prostredí (Epstein 1969 a, b). Poukazoval na to, že väčšina klebiet implicitne obsahuje spoločenské normy a hodnoty, pričom je nepriamym indikátorom postavenia človeka v sociálnej sieti: keď sa o niekom rozpráva za chrbtom, dokonca aj urážlivo, signalizuje to mieru jeho spoločenskej dôležitosti; keď sa o osobe nerozpráva, znamená to, že je spoločensky bezvýznamná (Epstein 1969a: 113). V tejto súvislosti môžeme spomenúť slová Oscara Wilda, ktorý bol skvelým pozorovateľom ľudského správania: „Horšie než to, že o vás rozprávajú, môže byť len to, že o vás nerozprávajú“.

Gluckmanova funkcionalistická perspektíva bola kritizovaná Robertom Paineom (1967). Paine tvrdil, že klebety sa majú skúmať na individuálnej úrovni: veď klebetí jednotlivec a nie skupina. Podľa neho klebety predstavujú informáciu, ktorá posilňuje alebo chráni individuálne, nie spoločenské záujmy. Nemôžu sa teda vo všeobecnosti interpretovať ako sociálny fenomén, ktorý prispieva k celkovému spoločenskému vývoju. Gluckman zasa namietal, že toto chápanie je redukcionistické, keďže individuálne záujmy sa vždy dosahujú v spoločenskom kontexte (Gluckman 1968). Debata sa v podstate skončila nerozhodne, a bolo jasné, že je len ďalším vyjadrením starej antropolologickej dichotómie: sociológia versus psychológia, jednotlivec versus skupina.

Peter Wilson (1974) sa pokúsil preklenúť medzeru medzi funkcionalistickým a individualistickým vysvetlením. V jeho interpretácii predstavujú klebety informácie o dobrom mene človeka. Klebetenie je komunikačná technika, ktorá narába s týmito informáciami. Ľudia ich používajú, aby chránili vlastné dobré meno alebo napadli či chránili dobré meno iných. Robia to preto, že je ohrozené ich súkromie, ktoré podľa Wilsona predstavuje najdôležitejšiu podmienku ľudskej existencie. John Haviland na druhej strane zdôrazňoval, že vytváranie reputácie, ku ktorej prispievajú klebety, je dôležité predovšetkým preto, že človek čelí rozličným spoločenským situáciám, v ktorých jeho dobré meno predstavuje kľúčový faktor. Počas svojho výskumu v Zinacantane v juž-

¹⁵ Vyjadrenia Gluckmana o klebetách sa stali takpovediac aforizmami, napríklad: „Najdôležitejšou súčasťou získania členstva je poznať ohováračky“; „Čím exkluzívnejšia je skupina, tým viac sa v nej klebetí“; „Boj ohovárania má svoje vlastné pravidlá, a beda tomu, kto tieto pravidlá poruší“ (Gluckman 1963).

nom Mexiku ukázal, ako klebety prenikajú do všetkých módov komunikácie a môžu zhoršiť či zlepšiť reputáciu človeka, a tým aj ovplyvniť jeho kariéru i ambície (Haviland 1977 a,b).

Vo všeobecnosti možno povedať, že reputácia človeka bola najdôležitejšia vo všetkých interpretáciách fenoménu klebiet – či už na individuálnej úrovni dosahovania vlastných záujmov, alebo v kontexte spoločenských noriem a hodnôt. Tieto univerzálne charakteristiky viedli psychológov k predpokladu, že tendencia klebetiť patrí k evolučne vyvinutým psychologickým adaptáciám. Samotný proces evolučného vývoja tejto dispozície sa pritom vysvetľuje rozličnými spôsobmi. Napríklad Robin Dunbar (1996) spája klebety s takou dôležitou otázkou, akou je pôvod jazyka. Podľa Dunbara sa jazyk vyvinul preto, že u ľudí nahradil ískanie – aktivitu spoločnú pre všetkých primátov, ktorá vedie k nadviazaniu vzťahov a formovaniu koalícií, a je teda nevyhnutná pre spoločenský život. Ľudské skupiny v porovnaní so skupinami iných primátov boli príliš veľké a sociálna interakcia vo forme ískania zaberala príliš veľa času. Jazyk sa u ľudí evolučne vyvinul v dôsledku časovej ekonomie, keďže umožňoval vytváranie koalícií oveľa rýchlejšie. Klebety tak podľa Dunbara patrili k prvým jazykovým prejavom ľudstva.

Väčšina evolučných psychológov však, podobne ako antropológov, zdôrazňuje funkciu sociálnej kontroly, ktorú plnia klebety v spoločnosti: predstavujú efektívny spôsob, ako pripomenúť dôležitosť noriem a hodnôt, napomenúť deviantov a potrestať previnilcov. Je to účinná stratégia pri odhalení klamárov a podvodníkov, alebo v termínoch evolučnej psychológie tých osôb, ktoré porušujú altruistickú reciprocitu. Práve tento aspekt sa v súčasnosti javí ako podstatný faktor vo vývoji nášho sociálneho správania.

Podľa Jeroma Barkowa, jedného z najvýznamnejších bádateľov v oblasti evolučnej psychológie, klebety sú spôsobom manipulácie reputácií a taktiež odhalenia zradcov vnútri skupiny (Barkow 1974, 1992). Zaujímame sa predovšetkým o tých ľuďoch, ktorí sú v našom živote najdôležitejší – o príbuzných, sexuálnych partnerov, súperov a tiež o vyššie postavené osoby, ktorých správanie môže ovplyvniť náš život; informácia o našom vlastnom postavení vo vzťahu k týmto ľuďom je pritom určujúca. Aby sme dosiahli svoje, musíme mať informácie o materiálnych zdrojoch (napríklad o tom, kto vlastní peniaze), o sexuálnej aktivite, o koalíciách a spojenectvách, o dôveryhodnosti či spoľahlivosti ľudí naokolo. Tieto informácie nám umožňujú prístup k zdrojom vo všeobecnom zmysle, či už ide o zdroje materiálne, alebo o potenciálnych partnerov či spojencov. Jednotlivci ich môžu používať ako stratégiu pre zlepšenie reputácie a dosiahnutie vlastných záujmov.

Informácie o členoch vlastnej skupiny sú pre nás vždy zaujímavejšie než informácie o ľuďoch, ktorých nepoznáme – a to práve preto, že nám pomôžu odhaliť podvodníka alebo, naopak, určiť spoľahlivú osobu a tým zlepšiť svoju

vlastnú situáciu.¹⁶ Z viacerých dôvodov máme mimoriadny záujem o činnosť ľudí rovnakého pohlavia. M. Wilson a M. Daly (1996) a ďalší bádatelia to z evolučného hľadiska vysvetľujú tak, že v rámci komunity tieto osoby predstavujú najdôležitejších súperov. T. Shackelford (1997) na materiáli z rôznych kultúr demonštroval univerzálnu dôležitosť priateľstiev a koalícií medzi osobami toho istého pohlavia. Klebety sa využívajú ako účinná stratégia na zlepšenie vlastnej reputácie a pre dosiahnutie želaného postavenia v skupine, keď sa budujú koalície (McAndrew, Bell a Garcia 2007), no v prípade ženských koalícií nadobúdajú osobitý význam.

Nicole Hess a Edward Hagen (2002) označujú manipuláciu s reputáciami termínom „informačná agresia“. V rámci celej komunity je toto správanie efektívnejšie vtedy, keď sa odohráva medzi skupinami alebo klikami. Koordinované využitie informácií sa nazýva informačná vojna. Ženy v porovnaní s mužmi majú lepšie vyvinuté dispozície na vedenie informačnej vojny. Z evolučného hľadiska sa táto téza odôvodňuje tým, že: (1) v ancestrálnom prostredí vnútri skupiny ženy súperili oveľa častejšie než muži; (2) reputácia ženy sa overovala oveľa ťažšie než reputácia muža; (3) ženy si nemohli dovoliť súperiť fyzicky. Reputácia je pre ženu natoľko dôležitá, že aj relatívne zriedkavé príklady fyzického násillia v konfliktoch medzi ženami súvisia predovšetkým so snahou obrániť vlastnú reputáciu poškodenú klebetami. Hess a Hagen netvrdia, že muži neklebetia, alebo že nemajú na to dispozície, práve naopak, viaceré výskumy ukazujú, že aj u mužov patrí klebetenie k ich najčastejším a najobľúbenejším činnostiam. Ženy však môžu byť na informačnú agresiu lepšie vybavené než muži, podobne, ako sú muži lepšie vybavení pre fyzickú agresiu v porovnaní so ženami. Viaceré výsledky psychologických experimentov tento názor potvrdzujú¹⁷ (Hess a Hagen 2002, 2006).

Výskumy ukazujú, že ženy, na rozdiel od mužov, zvyčajne klebetia v ustálených skupinkách, pričom primárnym cieľom týchto klebiet je poškodiť reputáciu žien z iných skupiniek. Keďže aj členovia koalície sú potenciálni súper, pri klebetení musí existovať akási „poistka“, ktorá by predišla neželanému odhaleniu informácií navonok. Touto poistkou je vymieňanie osobných

¹⁶ Barkow sa venoval aj otázke, prečo sa v súčasnosti zaujímame aj o ľudí, ktorých nepoznáme – o celebrity či politikov – a radi o nich klebetíme. Podľa neho informácie o týchto osobách, ktoré dostávame prostredníctvom médií, aktivujú isté psychologické mechanizmy; tie sa vyvinuli pre osvojovanie sociálnej informácie. Média prinášajú obrázky cudzích ľudí do nášho domu a v dôsledku toho ich vnímame na nevedomej úrovni ako ľudí, s ktorými sa nachádzame v priamej interakcii (Barkow 1992: 629 – 630). O klebetách v médiách pozri tiež De Backer 2005.

¹⁷ Zdá sa napríklad, že ženy majú lepšie jazykové vybavenie: sú schopné povedať viac slov za určitý časový interval, robia menej chýb vo výbere slov a lepšie než muži rozlišujú základné zvuky rodného jazyka; muži počas konverzácie robia dlhšie odmlky (Hess a Hagen 2002).

detailov medzi členkami skupinky. Už štvorročné a päťročné dievčatá klebetia spôsobom „my“ verzus „oni“. Marjorie Goodwin skúmala fenomén „*he-said-she-said*“ („povedal-povedala“) v skupinách mestských detí a ukázala, že konflikty medzi dievčatami nadobúdajú formu štrukturovaných konfrontácií medzi koalíciami. Zatiaľ čo chlapci počas klebetenia zdôrazňovali predovšetkým svoj vlastný spoločenský status, dievčatá rozprávali takým spôsobom, aby sa hovoriaca a poslucháčka ocitli na jednej strane a vytvorili zhodný názor o tých dievčatách, ktoré neboli prítomné. V tomto procese sa postupne určovalo, kto patrí a kto nepatrí k určitej skupinke (Goodwin 1980).

2.8. „Rákoš“ alebo kam bosorky chodia na vychádzku

Univerzálnu tendenciu ľudí vytvárať koalície – menšie skupiny vnútri komunity – niektorí bádatelia označujú ako „skupinovosť“ (*groupishness*). Táto dispozícia funguje v rôznych sociálnych situáciách, od etnických konfliktov, cez vojenskú šikanu, až po dievčenské skupinky priateľiek. Formovanie koalícií vyžaduje mimoriadne komplexné spracovanie informácií, a preto väčšina myšlienkových procesov prebieha automaticky, teda na implicitnej úrovni. V dôsledku činnosti týchto intuitívnych mechanizmov (intuícii) reprezentujeme správanie člena skupiny ako správanie celej skupiny. Okrem toho, skupina – či už vlastná alebo iná – sa reprezentuje ako jeden „veľký činiteľ“ (Boyer 2001: 126 – 127).

Ako bolo naznačené, stereotyp skupinky žien klebetníc môže mať evolučné opodstatnenie, i keď sú klebety rovnako príznačné aj pre mužov. Tento stereotyp sa v európskom kultúrnom kontexte často prelína s obrazom starej bosorky. Dobrým príkladom je epizóda z českého filmu *Slnko, seno a jahody*, kde jedna žena zo skupinky stareniek klebetníc používa ako dopravný prostriedok metlu, i keď sa inak ako „skutočná“ bosorka neprejavuje. Toto humorné prepojenie dvoch zaužívaných obrazov jemne naznačuje významovú podobnosť výrazov „stará bosorka“ a „stará klebetnica“.

Stereotyp alebo „mýtus ukážkovej bosorky“ v európskych historických prameňoch obsahuje totiž niekoľko motívov: „typické“ bosorky sú práve ženy, a to skôr staršieho veku, najčastejšie škaredé, ktoré sa stretávajú na sabatoch, kde uctievať Satana a plánujú zlé skutky (Briggs 1996: 15 – 61). Podľa A. Rowlandsovej však obraz *starej* bosorky pochádza skôr z protokolov súdnych procesov než z ľudových predstáv: vieme len o tých „bosorkách“, ktoré boli formálne obvinené, to sa však stávalo zvyčajne až po rokoch upodostatnenia. Podľa štatistík súdnych protokolov medzi obvinenými naozaj prevládali ženy staršie ako päťdesiat rokov, no tieto údaje neodrážajú skutočnú situáciu, keďže reputácia údajných bosoriek sa zvyčajne začínala vytvárať

ešte v ich mladom veku (Rowlands 2001: 89). Rovnaký záver vyplýva z materiálov môjho výskumu: „bosorácka reputácia“ bola skutočne dlhodobou záležitosťou a začínala sa vytvárať ešte v mladosti týchto žien.

Všeličo sa rozprávalo. Také strašidelné veci sa rozprávali. Rozprával mi sesternicin manžel, on je lesníkom, a že to bola skutočná pravda. Hovoril, že ľudia rozprávali, že sú bosorky, sú bosorky. A on tomu nechcel veriť, on bol dvadsaťjedna alebo dvadsaťdvaročný, prišiel z vojny, a urbárnici si ho zvolili za svojho hájnika, tú horu, viete, to bola urbárska hora. Ako aj teraz. Keď to štát vrátil. Tak on hovoril, že nechcel tomu veriť, tak išiel strážiť na večer do tej hory, lebo ľudia kradli drevo. Takže išiel, a naraz ktosi sa blížil, on že musí vystriehnuť. No a to išlo, bolo nejako takto v lete, lebo hovoril, že bola tráva. A sadol si, taká baňa tam bola kamenná, a sadol si pod tú baňu, a pod tou baňou vyšla taká cesta, skade vozili ten štrk. No on tam sedel a naraz počuje vreskot. A zdalo sa mu, že ten vreskot ide z tej hory. No a keď už tam dlhšie sedel a počuje, že už tlupa ide dole. Ale ženy. Ale on ich počul tam vyššie seba, že voľakde okolo stromu tancovali, že sa sám čudoval, keď tam cez deň išiel, že to všetko došliapané, že akoby tá zver tam chodila hore-dole alebo čo. Že utancované tak okolo stromu. No a tam sedel, a pekne ako on na tej tráve sedel, krčil sa, že takto si pušku držal, a ony vedľa neho, držali sa vraj všetky za ruky a si povyskúvali, pospevúvali a utekali po tej širokej ceste dole, skade tie autá chodili s tým štrkom. No a hovorí, že potom prišli na dedinu, do jedného humna, tam jedna z nich asi bývala, a ešte v tom humne tancovali. No a že si myslel, počkajte, vy, ja vám špatne nechcem povedať, špiny jedny, je toto možné? A že ich normálne poznal. Poznal, ktoré to boli. To boli vraj úplne mladé ženy. Vydaté. Myslel si, že na ne vystrelí, že však on ich dobre poplaší. A puška mu nevystrelila. To on prisahal, že to bola pravda. Že však už bol vyslužený vojak. Že vystrelí, že ich chce poplašit', ale puška nevystrelila. No potom sa už pekne potratili, odišli každá domov, pekne ich videl, aj kde išli, ktoré to boli, všetko. No a hovorí: „Prišiel som domov a za záhradou, vystrelím. A dobre, puška vystrelila.“ Je toto možné? ... Človek to, viete, aj verí, aj nie.

Niektoré príbehy opisujú bosorky ako mladé ženy. Je pozoruhodné, že práve „skupinovosť“ bosoriek sa najčastejšie spája s mladosťou. V týchto rozprávaníach sa bosorky niekedy podobajú vílam, nevinným a krajším bytostiam slovanského folklóru: stretávajú sa na krížnych cestách, pri potoku alebo v lese, a keď sa k nim priblíži neopatrný muž, chytia ho a utancujú ho k smrti alebo aspoň do vyčerpania. V iných príbehoch sa skupina bosoriek javí oveľa hrozivejšie a zaoberá sa obľúbenou činnosťou – spolu robia susedom „ujmu“, teda odoberajú mlieko. Inokedy sa zasa stretávajú na krížnych cestách, aby sa tam venovali tajomným, temným záležitostiam; niekedy sa tomu hovorí, že chodia „na vychádzku“ alebo „na rákoš“.

Jedným z najrozšírenejších motívov v slovenských rozprávaníach je magický Luciin stolček, ktorý má odhaliť celú skupinu bosoriek v danej komunite. Tento stolček sa vyrába počas najtmavších dní roka, od Lucie do Vianoc, pričom jeho výroba má isté pravidlá (každý deň sa má niečo urobiť, nesmú sa pritom použiť klinec, atď.). Potom si ho treba zobrať na polnočnú vianoč-

nú omšu. Keď si naň človek sadne, vidí všetky dedinské bosorky obrátené chrbtom k oltáru. Takéto odhalenie je pravdaže nebezpečné: bosorky potom odvážlivca nahánajú, a beda mu, keď ho chytia – buď ho zabijú, alebo ho pripravia o rozum. Preto na úteku pred bosorkami treba získať čas: rozsýpať za sebou mak, aby ho bosorky začali zbierať a aby zaostali. Obdobou stolčeka v niektorých lokalitách sú tzv. „suky“ alebo „provázek“, ktorý sa plietol počas spomenutých dní. Aby človek uvidel bosorky, musel sa počas vianočnej omše podívať cez očko na tomto „provázku“.

To sa nejako nerozprávalo. To, čo si ja pamätám, sa rozprávalo len, že bola bosorka, ale o tých jej nejakých zlých skutkoch nie. Len teda že mala toho zmoka, ale či niekomu porobila, to si už ja nepamätám. A môj dedko, oni boli... Nie ateista, nemôžem povedať. Oni voľačomu verili. Hovorili, že voľačo musí byť medzi nebom a zemou. Už či je to Boh alebo čo, to nevedeli. Oni mali taký svojský názor, boli zvláštny človek, boli dlho v Nemecku, tak zrejme sa pohybovali medzi ľuďmi už takými trošku, čo ináč rozmýšľali ako taký dedinský človek. A moju babku si brali, babka mali syna. Vraj boli ten môj dedko veľký fešák. A raz dedka chlapi vyhecovali.

A ešte ten mäsiar V., on vedel o bosorkách vyprávať. On o týchto bosorkách vedel. A chlapi hovorili, že voľakomu zabíjal v T. a že si vypil a potom ho bosorky vláčili. Ja som ho počula, keď toto rozprával, to bolo tiež na jednej zabíjačke u nášho dedka, keď to rozprával, bol triezvy. Či už to rozprával z toho, že to rozprával stále a že už tomu sám veril, ale to bolo niečo také zvláštne, hovorí, že on aj vedel, koľko bosoriek v ktorej dedine tuto na okolí je, lebo že on ich videl. On mal niečo spravené, niečo zostrojené, ako sa hovorilo voľakedy o tých šamlíkoch. Ale neviem, on mal voľačo inšie, on pozrel cez akýsi kľúč, či čo mal, cez ten kľúč keď pozrel, vraj vedel, či je bosorka alebo nie. A tým bosorkám sa netreba pliesť do cesty a netreba ich podkušovať. Lebo sa vraj stalo, že išiel z tej zabíjačky a ako je trať Trnava – Kúty, tam je taká božia muka a že potiaľ prišiel, po tú božiu muku, to si ešte pamätal. Ešte sa prežehnal a hovorí: „Pane Bože, len nech dobre dôjdem domov.“ Ako sa to *modlívalo*? Všetko zlé nech je preč a Pánboh nech ma ochraňuje. On si to povedal a naraz len taký vír, prach, tak ako v žatve. Všade bol, ani lístoček sa nepohol. Hovorí sa, že to bosorky tancujú. „Tak sa to točilo, tam bola taká lipa veľká a ja som len pozeral. Panebože, čo sa to robí?! Ale viete čo, mňa ten vír zobral do ľufu a nieslo ma to. Panebože, čo len so mnou, kam ma to odvezie. Odniesie teda.“ A že ho to na ten holý vrch. „Tam ma to pekne položilo a tam som stál a teraz čo?“ Nože na stole, všetci ústa otvorené a mäsiar rozprával. „A naraz muzika. Ale aká. Tak rezko vyhrávali. Ale keby ste videli, čo ich tam bolo, tých bosoriek.“ Mená normálne hovoril, z ktorej dediny: „Ale aké boli pekné. Krv a mlieko. A len tancovať a tancovať. Ľudia moji, ako ma zobrali, ja som s nimi musel tancovať. Už som ich preboha prosil, aby ma nechali, už som nevládal. Už ani som si nohy necítil. A teda tancovali, tancovali, až do prvého *zakikírikaná kohúta*. A ja tak, ako som bol ustatý, zostalo ticho, všetko zmizlo, len tak listy zašuchotali na stromoch, ja som zavrel oči, že to sa mi muselo len snívať. Oči otvorím, ležím pod tou lipou, ustatý ako kôň, nohy som si necítil, čo ma boleli a myslím si: Som ja ale hovädo *ožralé*. Mal som toľko neslopať. Takéto sprosté sny. A ako si to hovorím, ako som si sadol, pozriem sa na nohy, ale ono to nebol sen. Ja som mal do krvi zodrané, na bagančiacich som nemal podrážky, onuce zodrané, krvavé šľapy som mal. Ledva som vám domov došiel. Krv mi tiekla z nôh, to som mal také dorantané nohy. Ja som s nimi musel celú noc tancovať.“

Takže to je jeden takýto zážitok. A ten: „Neveríte? Však príd'te.“ A toľko rečí nejakých bolo, lebo o ňom bolo známe, že sa venuje mágií aj čiernej, ale teda nie v zlom. On to len študoval. A teda tomu špiritizmu, vyvolávaniu duchov. Tak ten náš dedko na to vyvolávanie duchov k nemu išli. A neviem už, aký to bol deň. A títo chlapci už boli skoro dospelí. A babke neviem, čo povedal, kam ide. Babka to vždy hovorievali: „Aj henten.“ Ako na dedka. „On voľačo skúsil. Ale nemôžem sa dozvedieť čo. Ako bol u toho M. B., prišiel už hlboko po polnoci, zažal, inokedy brblal, mal byť vypité, ale teraz ticho ako duch, prišiel, povyzúval sa, ľahol si tichučko a či spal alebo nespál, do rána ani nešuchol.“ A ráno, nepamätám si, že by sa nejakou spolu ako manželia rozprávali. Len to najnutnejšie. Možnože to tak voľakedy bývalo, že len to najnutnejšie: „Budeš jest? Nebudeš jest?“ Čo sa ide robiť a tak. A tá babka: „No teda čo? Ved' povedz, čo si zažil.“ A ten dedko povedal: „No. Niečo existuje medzi nebom a zemou. Ale to by som nikdy nepovedal, že takto. Nikdy viac sa ma na to nepýtaj. Musel som sľúbiť, že nič nepoviem.“ Celý zvyšok života, koľkokrát to len bolo, lebo u nich sa tá rodina stretávala. Tých osem súrodencov na hody, na narodeniny, na Veľkú noc. Len bratrancov a sesterníc nás je dvadsaťštyri, tam nás niekedy bolo. Ja som zo všetkých najstaršia. Takže keď tam jedni mali tri deti, jedni mali päť, ďalší mali tri deti, keď sa tam poschádzali, aj sa popilo, aj sa pospievalo, aj sa poplakalo, pospomínalo. A skoro vždy prišla reč na takéto veci, ale ten dedko ani keď mali vypité, nikdy nezradili, čo zažili v tú noc. Nejakého ducha vyvolávali. Ale teda ako to dopadlo, neviem, lebo ten dedko to nepovedali.

Až raz, to bolo tiež zaujímavé. Jeho brat boli v O. na zábave. A išli už dobre po polnoci z tej zábavy a ako prišli do N., ako je potok, tak sa im nechcelo ísť po hradskej dookola, tak že pôjdu križom cez tú lúku, tam mali humno a hneď teda pôjdu do humna, mali tam stodolu, seno aby naši nevedeli, kedy sme prišli, na sene sa vyspíme, lebo ráno by ich babka boli hnali do kostola. To bolo v sobotu, tá zábava, a že idú križom cez tú lúku. A to rozprávali, ten D., veľmi som ho mala rada, toho najmladšieho maminho brata, ten nevedel klamať. Ten keď to rozprával, hovorí: „Keď sme išli, vkročili sme na tú lúku, tak bolo mesačno, že sa dali noviny čítať. A ešte sme si robili jeden z druhého posmech.“ Boli tam tie *krčáčince*, potkynali sa. Trochu mali vypité, rehnili sa. Spomínali asi na dievčence, s ktorými tancovali. „Naraz S. zastal, išiel predo mnou.“ A hovorí mu: „D., pozeraj.“ „Ostali sme stát' a ľudia moji! Dívame sa a celé tie lúky, len sa to hemžilo. Takto sa to mrvilo. Pozeráme, čo to je. A to *kočky*. To museli byť tisícky mačiek tuším z celého sveta po tej lúke, ale s akým strašným škrekotom. Hnali sa rovno na nás. My sme nevedeli, čo máme robiť. Zostali sme stát'.“ Zvláštny pocit, keď to rozpráva, úplne husaciu kožu mal na rukách. „Pozri, ešte stále keď si na to spomeniem. Hnali sa, ako keď kone cválajú. Ale boli to mačky. Ale to nás prevalcovalo. Všade po nás, až na hlavu. A zoskakovali a zasa ďalšie, ďalšie, len tak to prebehlo. Ostali sme doškriabaní, krvaví. Čo to bolo? Toto nie je možné.“ Nevedeli sa z toho spamätať. A tá babka potom hovorili, že prišli z tej zábavy a neostali v tej šope. Prišli dovnútra. A ani večeru nezahňali, ako boli, ľahli do perín a spali. Babka ich ráno išli bodnúť do toho kostola, otvorila dvere: „Kriste nebeský, kde ste sa pobili?!“ Doškriabaní, dokrvavení, krv ešte zaschnutá. Babka im začali nadávať do gaunerov, raubírov, že kde sa do akej bitky. Či im to bolo treba [ísť] na muziku, naslopať sa a pobiť sa. Chlapci si vytrelí karpiny, pozerajú, prečo babka nadávajú a potom si to uvedomili. Dívajú sa jeden na druhého a hovoria: „Videl si sa v zrkadle?“ „Čoby som sa videl. Kedy som sa mal vidieť v zrkadle?“ „Tak sa chod' pozrieť do zrkadla, ako vyzeráš.“ „Ale ty ako vyzeráš!“ Skutočne mali celé telo, ruky, tvár, prsia, chrbát, nohy, doškriabané. Ale čo to bolo, nevedia vysvetliť. „Maminka, nenadávajte!“ Tak to babke povedali, čo sa im stalo, čo zažili. A babka tomu neverili. „Áno, chcete sa vyhovoriť, hnusoby hnusné!“

Ale muselo sa to asi aj pred tým dedkom hovoriť a ten dedko, im povedali: „Vidíte? Som vám hovoril. Keď aj voľakde ste, takýmto veciam dajte pokoj. Žiadne rozprávanie, žiadne špekulovanie. Lebo na to môžete doplatiť.“ A viac nepovedali. To znamená, že voľačo museli aj ten dedko tam skúsiť, aj si to tak zobrali do hrobu. Nepovedali nič.

Bosorky sa v slovenských rozprávaniach často reprezentujú ako nepriateľská koalícia vnútri komunity, ktorej sa pripisujú porušenia spoločenských noriem, pričom toto porušenie je skupinové. Stretávajú sa na krížnych cestách na „rákoši“ – období sabatu, konajú zlé skutky voči jednotlivcom a môžu škodiť aj celej komunite (napríklad privolávajú krupobitie). Tento obraz sa zhoduje so stereotypom európskych čarodejnic, ktorý nachádzame v historických prameňoch aj v populárnej kultúre – až na ten rozdiel, že nemá náboženský rozmer uctievania diabla ako protivníka Boha. V slovenských tradičných príbehoch sú bosorky síce nadprirodzeným, no nie náboženským protivníkom ľudskej spoločnosti.

Informácie o ľuďoch, ktorí porušili spoločenské normy správania (či už prirodzeným, alebo nadprirodzeným spôsobom) sa šíria prostredníctvom klebiet, ktoré, ako konštatovali viacerí antropológovia, predstavujú nástroj sociálnej kontroly a súvisia s morálnym posudzovaním, pretože napomáhajú odhaleniu podvodníkov a zradcov vnútri komunity. Klebety o nadprirodzenom škodení sú špecifickým prípadom odhalenia „nepriateľov zvnútra“, lebo obsahujú anti-intuitívne koncepty. No príbehy o bosorkách nemusia byť klebetami vo forme krátkych správ, obsahujúcich informácie o iných ľuďoch. Môžu mať podobu rozvinutých príbehov, patriacich k tzv. ústnej tradícii.

3. PRÍBEHY NÁŠHO ŽIVOTA

3.1. Naratívne myslenie

Ľudové rozprávania o bosorkách patria do tej istej všeobecnej kategórie ako klebety o susedoch. Do rovnakej kategórie však patria aj rozprávky o Červenej čiapočke a Valibukovi, Proustove romány, články o fyzikálnych vlastnostiach čiernych dier, reportáže z televíznych novín, návod na používanie videoprehrávača či kázeň o dobrom samaritánovi. To všetko sú príbehy, alebo, ak by sme chceli použiť zaužívaný termín v odbornej literatúre – narácie. Ak sa zamyslíme nad rôznorodosťou a všadeprítomnosťou týchto slovných prejavov, môžeme sa spýtať – čo všetko k nim vlastne nepatrí? Je však zrejmé, že nie všetky verbálne správy či texty predstavujú príbeh. Naráciami napríklad nie je register položiek v počítači, zoznam pesničiek na obale CD, doklad o zaplatení nákupu v obchode či katalóg luxusných áut. Podstatou narácie je, že rozprávaním sprostredkováva istý *dej*. Narácia je verbálna správa o udalostiach, ktoré medzi sebou kauzálne súvisia, pričom v týchto udalostiach hrajú svoju úlohu *aktéri*. Dôležitou charakteristikou príbehu je aj teleologická perspektíva, čiže smerovanie udalostí k istému cieľu, určenému intenciami (zámermi) aktérov.

Schopnosť vytvárať narácie je vlastná každému človeku už od raného detstva: psychológovia poukázali na to, že deti začínajú rozprávať príbehy a sú schopné ich odlišovať od ne-naratívneho použitia jazyka už vo veku dvoch – troch rokov (Sugiyama 2001: 222). Príbehy existujú vo všetkých ľudských spoločnostiach a sú takou neodmysliteľnou charakteristikou ľudského života, že sa hovorí o „narativite“ ako univerzálnej vlastnosti nášho myslenia. Tento výraz sa používa v mnohých filozofických a literárnovedných koncepciách – od idey Paula Ricouera o narativite ako primárnom móde spoznávania a vysvetľovania sveta (Ricouer 1985) až po Dennetovu interpretáciu konceptu osobnosti ako spojenia viacerých príbehov (Dennet 1988, 1991).

Áno, áno, áno, pravda. Ako ste išli do dediny, tak tá kaplnka, ako ste si všimli a potom je cesta dolu. A to tam vraj sa tak schádzavali. V noci, áno, v noci. Vtedy nebol ani vlak, ani autobus. Len peši chodili. Ale vlak už bol vtedy. Lenže to je u nás ešte päť kilometrov dolu na stanicu... Ale už keď prišli do dediny, bola vždy polnoc. No a vtedy. Nuž, strašné to je, nemohli ani prejsť. To boli tak ony rozťahnuté po tej krížnej ceste, áno, bosorky. A čo tam robili, to nevedel nikto. Tí chlapi by boli len ušli, to vraj tak chytali tých, aby

do toho spolku sa dali aj oni. Ale ja vám to takto neviem povedať. To potom už v takom veľkom štádiu nebolo, to skôr. Strašné to bolo. A ešte toto, tým kravam, teda to veľmi... Odrazu večer sme vydojili a ráno už to vemeno bolo ako kýbeľ a normálne také tvrdé ako skala. No. To sme aj plakali, lebo nás bolo sedem, zo siedmich súrodencov som. No a to bola pre nás obživa.

Viacerí bádatelia považujú narativitu myslenia za evolučnú adaptáciu: narácie totiž umožňujú získať informácie potrebné pre prežitie bezpečnejším a efektívnejším spôsobom – prostredníctvom verbálnych reprezentácií udalostí namiesto bezprostrednej osobnej skúsenosti. Fikcia je v tomto zmysle rovnako dôležitá ako nefiktívny opis udalostí, pretože „neskutočné“ postavy príbehov – či už sú to bytosti s prirodzenými alebo nadprirodzenými vlastnosťami – zvyčajne majú ľudské vlastnosti, predovšetkým ľudskú myseľ, a teda sprostredkujú dôležité informácie o dôsledkoch správania sa v konkrétnych situáciách (Sugiyama 2001). Aplikácia fiktívnych reprezentácií na reálny svet sa však môže odohrávať len za predpokladu, že ľudské myslenie disponuje schopnosťou odlišovať fakty od nefaktuálnej informácie.¹⁸

Podstatou každého príbehu je to, že nereprezentuje udalosti súvisiace s práve prežívaným momentom: príbehy sú dielom predstavivosti a odkazujú buď na minulosť, alebo na budúcnosť. Predstavivosť je jedným z najdôležitejších aspektov psychologického vývoja dieťaťa a súvisí s hrou a predstieraním. Oproti skorším psychologickým interpretáciám detské predstieranie sa v súčasnosti nepokladá za produkt frustrácií a nenaplnených túžob, ale za podstatný faktor pri nadobudnutí schopnosti prispôbiť sa sociálnemu prostrediu. „Prirodzená“ vloha detí vytvárať fiktívne prostredie a správať sa tak, ako keby bolo skutočné, súvisí s vývojom našej schopnosti analyzovať možné scenáre a vyvodiť z nich dôsledky pre budúce správanie (Whitehouse 2004: 42).

Tiež znamenie. Náš J. umrel v robote. Ja som piekla na krstinky. Mala som tam už len máličko dorábať, chcela som to večer. Stále ma to hnalo domov. Ale to boli takí dobrí známi, tí ľudia, ale M. len, prenocuj, však ráno to pokrájaš a pôjdeš na bicykli. Ale ja som nemohla celú noc spať. Stále som mala nejaké tušenie. Prehadzovala som sa. Skoro ráno som vstala, pokrájala to a som im povedala: „Mňa stále niečo ženie domov, musím ísť domov.“ Prišla som po bránu domov, už som bola sama, domček som mala prvý rok postavený. A žandári stáli pri bráne. „Vy ste A. Š.?“ „Nie. M.“ „A máte muža? J. Š.?“ „Nie, brata.“ A to prišli povedať, že je mŕtvy: „Musíte ho prísť identifikovať, či je to on.“ Takúto predtuchu som mala celú noc. Tak si to pamätám, že som sa stále prehadzovala. Aj som musela skoro ráno odísť.

¹⁸ Leda Cosmides a John Tooby vytvorili model evolučného vývoja tejto schopnosti súvisiacej s oddelenými myšlienkovými procesmi, o ktorých som sa zmieňovala v predchádzajúcej kapitole (Cosmides a Tooby 2000, pozri tiež Leslie 2002).

Okrem kauzálneho spojenia medzi udalosťami a zapojenia oddelených myšlienkových procesov má narácia aj ďalšie kognitívne aspekty. Podstatným je pravdaže ovládanie jazykových pravidiel, teda syntaxe a fonológie. Ďalej sú dôležité procesy reprezentácie osobnej skúsenosti, vrátane vnemových vstupov, časových schém a mentálnych máp súvisiacich s priestorom. K základným aspektom narácií patrí aj ich transmisia, teda zdieľanie istých vedomostí medzi hovoriacim a poslucháčom, pričom kľúčovú úlohu majú kognitívne systémy teórie mysle, sémantické usporiadanie informácií a relevantné udalosti v minulosti. Mnohé z procesov súvisiacich so spracovaním takýchto informácií sa odohrávajú súčasne a vyžadujú si zložité komputačné procedúry, ktoré sa kvôli komplexnosti musia vykonávať na automatickej úrovni; k takýmto procesom patria predovšetkým inferencie, teda implicitné úsudky.

V procese pochopenia narácie alebo aj ne-naratívneho textu ľudia „prekračujú“ explicitne vyjadrené informácie a vytvárajú integrovanú reprezentáciu obsahu. Tento proces sa zakladá na implicitných predpokladoch a úsudkoch. Psychologické experimenty ukazujú, že pre pochopenie príbehov deti robia implicitné a explicitné úsudky o lokalizácii objektov, o nástrojoch aktérov a o následkoch ich konania. Tento proces sa zintenzívňuje s pribúdajúcim vekom (Inman a Dickerson 1995). Deti sú pritom schopné integrovať rôzne zdroje informácií, no sú oveľa závislejšie na kľúčoch z prostredia než dospelí a vo všeobecnosti robia menej logických úsudkov. Neusúvšťažňujú začiatok a koniec príbehu tak často ako dospelí a len v staršom veku sú schopné modifikovať úsudky v závislosti od prichádzajúcich informácií (Ackerman 1988). Výsledky psychologických výskumov hovoria, že pochopenie narácií, podobne ako iné zložité kognitívne procedúry, závisia od postupnej aktivácie rozličných myšlienkových systémov počas kognitívneho vývoja jednotlivca. Primárnu úlohu pritom hrá pamäť.

3.2. Epizodická a naratívna pamäť

Rozpamätanie patrí k základným a súčasne najzložitejším psychologickým procesom, súvisiacim so spracovaním skúsenosti. V dejinách psychológie sú pamäť, učenie a poznanie natoľko prepojenými pojmami, že sa niekedy ani nedajú oddeliť. Práve pamäť zohráva zásadnú úlohu pri konceptualizácii: mať koncept znamená rozpoznať niečo, čo sme už zažili. Pamäť obsahuje aj poznatky, na ktoré sa môžeme vedome rozpomenúť, aj informácie, ktoré sa aktivujú bez pričinenia nášho vedomia – napríklad pri uplatnení telesných zručností. Väčšina našich vedomostí súvisí so spomienkami; okrem toho, pamäť je súčasťou každodenných úsudkov, ktoré vytvárame na základe bezprostrednej

vnemovej skúsenosti, ale aj na základe toho, čo už vieme. Samotná psychologická kontinuita, ktorá súvisí s osobnou identitou, sa zakladá na pamäťových procesoch: práve pamäť nám umožňuje rozprávať príbeh svojho života a chápať sa ako jedinečnú osobu (Origgi 1995).

V psychológii sa zvyčajne rozlišuje niekoľko rozdielnych, ale interagujúcich systémov, z ktorých pozostáva ľudská pamäť. Sú to procedurálna, perceptuálna, primárna, sémantická a epizodická pamäť (Tulving 1987, 1991). Procedurálna pamäť sa využíva na ovládanie zručností a funguje na implicitnej úrovni. Perceptuálna pamäť sa používa na rozpoznanie objektov v okolí a taktiež funguje na implicitnej, pre-sémantickej úrovni. Sémantická pamäť slúži na formovanie všeobecných vedomostí človeka o svete, zatiaľ čo primárna pamäť umožňuje aktuálne spracovanie informácií. A napokon, epizodická pamäť sa používa na vedomé rozpomätanie sa na udalosti z minulosti (Nilsson 1999: 29).

Mala som ísť na svadbu. Nie, alebo na krst... Pripravovať tie tvrdé sukne, spodné škrobenice, a tu bývala nejaká Š., tá to prala, aj v rukách vždy poprala, požehlila. A tak narýchlo som mala ísť. Tak som si tú sukňu dala k nej spraviť. No ale robila to večer, a robila to až skoro do polnoci. Ja som u nej sedela, diškurovali sme, muža mala muzikanta, dobre sme sa poznali. A ani som si neuvedomila, koľko je hodín. „Však ťa zavedieme.“ Ale, reku, čo ma povediete. Vtedy svetlá nsvietili. Tým chodníkom na hradskú a potom kde ten dom je rozostavený, tam som bývala. No a keď som prišla domov, hneď som bez duše rozprávala, že stále predom mnou, ako som tým chodníkom išla, čierny pes! Stále predom mnou, stále! Keď som sa aj vyhnúť chcela, stále bol predom mnou. Reku, ja neviem, čo sa mi to stalo, však som nespala, ani nič, išla som, a stále sa mi ten čierny pes zjavoval. Aj som to doma potom hovorila. Tam že sa dejú, pred tým S., čo som vám spomínala, všelijaké veci. Neviem, čo na tom bolo, ale to sa mi stalo, mne osobne. Pod nohami sa mi stále motal, stále! Až som na tú hradskú vyšla tým chodníkom. To sa ani nedá povedať, ako človek prežíva ten strach, nie.

Podľa Endela Tulvinga, ktorý patrí k uznávaným psychológom zaoberajúcim sa pamäťou, systém epizodickej pamäti je špecifický vďaka tomu, že umožňuje reprezentovať predošlú skúsenosť jednotlivca, pričom ako jediný medzi pamäťovými systémami sa orientuje na minulosť. U detí sa epizodická pamäť vyvíja neskôr než systém sémantickej pamäti (približne vo veku štyroch rokov). Zahŕňa, ale aj presahuje sémantické vedomosti o svete, ktoré zodpovedajú schéme „pamätám sa > viem“. Epizodická pamäť je vystavená poškodeniu vo väčšej miere než iné pamäťové systémy: reprezentácie minulosti sa môžu meniť napríklad v závislosti od zmien v živote, od veku či amnézie. Podľa Tulvinga práve tento „časový stroj“ je z evolučného hľadiska najmladší a predstavuje unikátnu charakteristiku ľudského druhu: „Trvalo dlho, kým biologická evolúcia vybudovala mozgový stroj času. Podarilo sa to len raz, no následky boli nedejné: vďaka mentálnej kontrole času ľudské by-

nosti ovládajú zem v istom zmysle tak, ako samotná príroda, a možno aj viac. Ťažko si predstaviť väčší zázrak prírody než tento“ (Tulving 2002: 20).

Práve epizodická pamäť sa často dáva do súvislosti s takzvanou naratívnou pamäťou, teda s pamäťovými procesmi, ktoré súvisia s vytvorením narácií a ich pochopením. Zdá sa, že naratívne a epizodické procesy tak tesne súvisia, že sa niekedy uvažuje o ich spoločnom nervovom substráte. Kľúčovú úlohu pritom hrá prepojenie epizodickej a sémantickej pamäti, ktorá súvisí s verbálnymi konceptmi: použitie jazyka sa viaže na sémantické reprezentácie objektov a zdá sa, že epizodická pamäť je tesne spojená práve s týmto procesom.¹⁹ Psychológovia ukázali, že rozprávanie o minulosti s inými ľuďmi hrá kľúčovú úlohu pri vývoji pamäťových systémov. Predpokladá sa, že sociálna komunikácia je dôležitá najmä pri vysvetlení autobiografických spomienok, teda takých, ktoré sa určitým spôsobom spájajú s vedomím vlastnej osobnosti (autobiografická pamäť sa pritom chápe ako súčasť epizodickej pamäti). No aj tzv. epizodické spomienky, ktoré nemusia súvisieť s osobnosťou človeka a predstavujú reprezentácie akýchkoľvek udalostí z minulosti, závisia v podstatnej miere od rozprávania s inými ľuďmi (Hoerl 2007).

Nie každý príbeh je však pre ľudí prítlačlivý; nie každý si zapamätáme a hravo zopakujeme iným. Podobné narácie musia byť *kognitívne optimálne*, čo znamená, že: (1) pozostávajú z jednoduchých častí a každá z nich spája len malý počet príčin a následkov; inými slovami, rozšírené príbehy musia byť dostatočne jednoduché; (2) často nadobúdajú formu „vzorových príbehov“, teda takých, ktoré poskytujú zdroj pre zdanlivo neobmedzený počet príhod vytvorených na základe analógie alebo prirovnania (Whitehouse 2004: 43). Pojem „ústna tradícia“ – orálne šírené príbehy – odkazuje práve na takéto narácie.

¹⁹ Tulving navrhol tzv. SPI model opisujúci zakódovanie epizodických spomienok (Tulving 2001). Skratka SPI znamená: S = *serial encoding* (sériové kódovanie), P = *parallel storage* (paralelné uchovávanie), I = *independent retrieval* (nezávislé znovuvyvolanie). Podľa tohto modelu (1) informácia sa dostáva do systému epizodickej pamäti len cez sémantickú pamäť (sériovo), (2) informácia sa uchováva aj v sémantickej pamäti, aj v epizodickej pamäti (paralelne), (3) informácia sa vyvoláva z týchto dvoch systémov nezávisle. Ak je teda sémantická pamäť poškodená, musí byť poškodená aj epizodická, no ak je poškodená epizodická pamäť, sémantická môže zostať neporušená. Tulving podporuje toto tvrdenie výsledkami viacerých bádateľov: Hamann a Squire napríklad v r. 1995 ukázali, že pacienti s amnéziou, ktorí mali poškodenú epizodickú pamäť, naďalej mohli nadobúdať nové sémantické reprezentácie. Podobne aj pacient Jon, ktorý mal mimoriadne poškodenú epizodickú pamäť, si zachoval faktické znalosti o svete (Vargha-Khadem a i. l. 1997, citované podľa Tulving 2001). Iní bádatelia však SPI model neakceptujú (Mayes 2001, Hodges & Graham 2001).

3.3. Typické a špecifické

Človek si nepamätá dej, osoby alebo predmety preto, že v jeho mysli pretrvávajú akési mentálne kópie udalostí, napríklad obrazy alebo vety, ktoré sa „uskladňujú“ v pamäti. Tulving zdôrazňuje, že zaužívané vnímanie pamäti ako „skladiska“ môžeme brať len a len ako metaforu, pretože pamäti nezodpovedá nejaká špecifická časť mozgu. Pamäť „existuje“ len v momente rozpomínania sa, pričom odlišným spomienkam zodpovedá aktivácia iných častí mozgu (Tulving 1997). Rozpomínanie predstavuje zložitý proces *rekonštrukcie*, ktorý sa zakladá na stopách predchádzajúceho procesu *konštrukcie*. Tento kreatívny proces je ovplyvnený mnohými faktormi, ku ktorým patrí aj opakovaná reprodukcia (Roediger 1999: 58).

Proces opakovaného vyvolania informácie je podľa psychológov kľúčom k pretrvaniu spomienok. Opakované vyvolanie môže napomôcť reprodukcii špecifických spomienok v budúcnosti, no môže viesť aj k nekorektným spomienkam. Existujú tri fázy pamäťového procesu: kódovanie, uchovávanie a vyvolanie. Vyvolanie informácie predstavuje schopnosť využiť stopu minulej skúsenosti a aspoň v niektorých prípadoch ju pretvoriť do vedomého zážitku. Bez tohto procesu rozpomínanie nie je možné. Informácia, ktorá je zakódovaná a uskladnená, ale nie oživená, je síce dostupná, ale nevyužitá. Preto kódovanie a uskladnenie sú nevyhnutnými, no nie dostatočnými podmienkami rozpomätania sa. Každé vyvolanie spomienok modifikuje pamäť: ak je úspešné, vedie k tomu, že sa pravdepodobne bude opakovať; no na druhej strane to znamená ďalšie kódovanie a uskladnenie informácie. Ak pri tomto zložitom procese nastane chyba, táto chyba sa zopakuje aj v budúcnosti (Roediger 1999).

Napríklad, keď sa pohnevali dve staré ženy, no, asi neboli dobré kresťanky, keď mali zlé úmysly, tak že vedela jedna druhej porobiť, čo jej krava strácala mlieko a jej krava ho nadojila. To chodili do Hrozenkova na Moravu, pešo, tam vraj bola nejaká vedomkyňa, nejaká bosorka, dala také a také bylinky, a že ona sa musela dostať do jej maštale nepozorovane, tá druhá gazdiná, a dala jej to do válova, aby to tá krava zožrala. A ešte aj nejaké bylinky, nejaký odvar jej dala do vody tá bosorka z toho Hrozenkova, a keď išli tie kravy na pole, naliala to do hrotka, *ošustla* tú kravu. No a potom krava málo dojila. Málo, skoro prischla. A tamentej dojila dobre. Tak sa baby vadieli: „Ty si mi pobosorovala, ty bosorka stará!“ Ona sa škriepila, že nie, tak zas potom tá gazdiná vraj išla. No a tá bosorka, nie bosorka, ale čo to bolo v tom Vsetíne, tá nejaká vedomkyňa, však hádam bosorka bola tiež, takže zas jej čosi dala, čo sa jej to mlieko vrátilo... No a potom sa tie gazdiné vraj pomerili. „No, vidíš, bolo nám to treba? Ona nás o nejaké peniaze dostala a takéto veci sme nemali robiť.“ Napokon sa tak pomerili.

Výskumy kognitívnej psychológie ukazujú, že akákoľvek informácia – pravdivá či nepravdivá – sa ukladá v pamäti bez označenia zdroja alebo prav-

divosti. Určenie zdroja alebo pravdivosti informácie môže byť aj chybné, pretože vyžaduje dodatočný proces alebo inferencie, ktoré môžu byť nekorektné. Z tohto faktu, okrem iného, vyplýva, že človek môže mať aj nekonzistentné spomienky, ktoré sa aktivujú podľa odlišných kontextuálnych kľúčov (Johnson et al. 1993). Psychologické experimenty ukázali, že za určitých podmienok chybná informácia môže zmeniť aj spomienky na nedávne udalosti. Podobné procesy sa dávajú do súvislosti s javom takzvaných falošných spomienok, pri ktorých si človek spomenie na to, čo sa mu v skutočnosti vôbec nestalo.²⁰ Falošné spomienky však neznamenajú len chybu pamäti. Sú vedľajším produktom rekonštrukcie ako základnej charakteristiky pamäti, ale aj prejavom tvorivosti, t. j. nového usporiadania známej informácie. Keď mozog funguje správnym spôsobom, spracováva neustály tok vnemovej informácie tak, že ho redukuje na informáciu, ktorú môže zvládnuť. Pracuje efektívne práve preto, že uchováva v pamäti len podstatu danej epizódy a detaily sa „zapĺňujú“ neskôr, keď si človek na udalosť spomína. Na čo si spomenie, je určené predchádzajúcimi vedomosťami, predstavami a očakávaniami (Loftus 1999).

Niekoľko výskumov autobiografickej pamäti ukázalo, že medzi skutočnými udalosťami a spomienkami na ne existuje len malá korelácia. Kognitívny antropológ Roy D'Andrade však zdôrazňuje, že riešenie tohto problému by nemalo spočívať v odmietnutí všetkých výpovedí ako nespoľahlivých – veď tieto výpovede napokon predstavujú jeden z hlavných zdrojov antropologického bádania. Ďalšie výskumy totiž odhalili, že ľudia si oveľa lepšie pamätajú veci, ktoré sú v ich predstavách spojené s istými asociáciami: pamäť je „zaujateľá“ v prospech „typických“ udalostí (D'Andrade 1995: 185). Dôležitú úlohu hrajú práve príbehy: reprezentácie skúseností sa môžu postupne zmeniť tak, aby zodpovedali určitým naráciám, ktoré ľudia viackrát počuli. Čím sa rozprávanie zdá pravdepodobnejšie, tým je človek väčšmi naklonený veriť, že je pravdivé, a tým aj príbehy iných vplývajú na rekonštrukciu jeho vlastnej skúsenosti (Loftus 1999). Psychológ Jerome Bruner tvrdí, že samotná reprezentácia našej osobnosti je do istej miery produktom rozprávania: naše „ja“

²⁰ Tzv. dezinformačný efekt (*misinformation effect*). Pri určitých experimentoch sa subjektom „implantovali“ detské spomienky na udalosti, ktoré sa nikdy nestali, napríklad sa im rozprávalo o tom, ako sa stratili v obchodnom dome, keď mali päť-šesť rokov. Experimentátori sa odvolávali na slová matky alebo inej blízkej osoby. Približne štvrtina subjektov bola tým ovplyvnená a spomenula si dokonca aj na podrobnosti spomínaných udalostí, hoci ich nikdy nezažila (ďalší si spomenuli len na niektoré detaily týchto údajných situácií). Pri iných experimentoch si ľudia mali predstavovať udalosti, ktoré sa mohli stať. Za nejaký čas to viedlo k falošným spomienkam. V tejto súvislosti psychológovia poukazujú na potenciálne nebezpečenstvo, ktoré môže mať psychoterapia: podobný efekt totiž môže mať aj interpretácia snov ako detských zážitkov, ktorá je pri psychoterapii bežná – po nejakom čase si pacient môže spomenúť na udalosť, ktorá sa mu nikdy nestala (Loftus 1999).

je podľa neho „neustále prepisovaný príbeh“. Naše životné príbehy pritom vždy závisia od toho, čo od nás očakávajú iní. Dôležité však je, že ľudia vždy venujú pozornosť tým príbehom, ktoré sa opakujú znovu a znovu a poskytujú vzorce správania v istých situáciách (Bruner 2003: 222).

Tradičné príbehy patria k takýmto rozprávaniu: ich hlavnou charakteristikou je opakovaná reprodukcia istých sujetov. Na druhej strane, tieto sujety ani zďaleka neznamenajú teoretické konštrukcie vzťahujúce sa na usporiadanie sveta; zvyčajne sú epizodické a viažu sa na konkrétne okolnosti. Významnou charakteristikou tradičného diskurzu je totiž zdôrazňovanie *špecifických* situácií. Ľudia síce používajú všeobecné sémantické reprezentácie, aby usporiadali a pochopili udalosti, no nevenujú pozornosť všeobecným princípom, ale predovšetkým ich významným príkladom. Tradičnú komunikáciu charakterizuje *konkrétnosť*, a to aj v tých spoločnostiach, kde existujú špeciálne príležitosti rozprávania mýtických príbehov vzťahujúcich sa na usporiadanie sveta, a kde sa s nimi spájajú rituály (Boyer 2001: 42 – 43, Tužinská 2006).

Slovenské ľudové rozprávania, ktoré som zaznamenala, predstavujú reprezentáciu konkrétnych situácií: neobsahujú úvahy o všeobecných princípoch pôsobenia nadprirodzených síl, ale venujú sa skôr dôsledkom ich pôsobenia na život ľudí. Ani jeden z respondentov nepodal všeobecné systematické vysvetlenie nešťastia, či už s použitím kresťanských termínov, alebo tradičných pojmov ako bosoráctvo či kliatba. Sústredovali sa skôr na konkrétne životné príbehy. No väčšina výpovedí obsahovala aj zmienku o typických udalostiach, o ktorých sa „voľakedy rozprávalo“ alebo sa stále rozpráva. Práve tieto typické udalosti slúžili ako vzorec pre opis udalostí, ktoré sa stali konkrétnym ľudom.

Výpovede rozprávačov sa dajú schematicky zaradiť do dvoch druhov: (1) krátky opis typických udalostí, vysvetľovaných nadprirodzeným spôsobom; (2) rozvinuté príbehy o konkrétnych ľuďoch. Prvý druh výpovedí (typické situácie) predstavuje jednoduché kauzálne spojenie medzi dvoma udalosťami, t. j. bezprostredné pomenovanie príčiny a následku (napríklad: rozprávalo sa, že kravy nedojili, pretože bosorky brali mlieko). Výpovede druhého typu sú narácie, ktoré poukazujú na kauzálne spojenie prostredníctvom podrobnejšieho opisu konkrétnej príhody. Takýto rozvinutý príbeh často nasleduje bezprostredne za opisom typických situácií.

Podobná forma narácie – typická situácia a dosadenie konkrétnych aktérov – je pre tradičné príbehy charakteristická a má dôležité miesto v šírení predstáv o bosoráctve. Napríklad Timothy Tangherlini (2000) pri skúmaní dánskych súdnych protokolov z čarodejnických procesov zistil, že hoci legálny postup pri perzekúcii mal eliminovať fámy a povery, takmer všetky svedectvá mali formu tradičných ľudových príbehov, do ktorých boli dosadené konkrétne osoby, a to susedia, priatelia a príbuzní. Dôvodom opakovania tohto typu

príbehov, najmä v období, keď sa bosorky oficiálne vnímali ako všeobecná hrozba pre ľudstvo, mohol byť strach: táto „nadprirodzená hrozba v ľudskej podobe“ (Rowlands 2001: 84) vyvolávala úzkosť práve preto, že podozrivé osoby boli „insidermi“ v komunite. Keďže si človek nikdy nemohol byť istý svojimi susedmi, priateľmi a dokonca ani partnerom, bolo životne dôležité vedieť, kto môže byť bosorkou/bosorákom. Tradičné ľudové príbehy poskytovali práve tieto poznatky. Pridávali sa nové príbehy o konkrétnych susedoch a príbuzných a ďalej sa šírili klebetami.

No bosorky – susedky vzbudzujú hrôzu aj dnes, keď sa ich existencia spochybňuje rôznymi autoritami (napríklad kresťanskou cirkvou či vedeckými inštitúciami) a pokladajú sa skôr za iracionálnu záležitosť. Zdá sa, že emócie môžu „zreálniť“ aj tie najiracionálnejšie veci. A sú to práve emócie, ktoré slúžia ako dôležité kľúče k spomienkam na udalosti z nášho života.

3.4. Kľúče k spomienkam

Tradičné príležitosti rozprávať o bosorkách, duchoch zomrelých a iných „hororoch“ sa spájali so snahou „pošteklieť nervy“ poslucháčov strašidelnými príbehmi. Strach je skutočne najčastejším prvkom rozprávania o bosorkách. Vyvolávajú aj ďalšie emócie: prekvapenie, smútok, hnev, odpor, alebo aj veselosť. Môžeme si položiť otázku: vplývajú tieto pocity, ktoré predstavujú neodmysliteľnú súčasť ľudových príbehov, na ich reprodukciu, a ak áno, akým spôsobom?

Čo sa rozprávalo, ako ten kocúr tam bol veľký na fašiangy... No lebo F. hral na harmonike, a tie dievčence a chlapi išli, tam vedľa sa to hralo. A ako išli cez tú uličku, tak taký veľký kocúr išiel. A potom sa pýtali: „Starenka, kto bol u vás?“ „Bol u nás Š.!“ „No ako to mohol byť Š., keď išiel ten kocúr!“ Ved’ sa hovorilo, aby im, keď budú skonávať, nepodával tú ruku, aby to neprenehali. Ale ja som tam šila, lebo som mala vtedy *mašinu* pokazenú. Tú novú. A oni už ležali. Ležali v kuchyni. Ja som sa bála! Mne sa to ani šit’ nechcelo ísť! Všet’ som to nemohla ani došit’! Takú malú vestičku som tam išla došít’. Nemohla som to tam spraviť’. Čo som sa bála.

Empatia s postavami – teda „vcítenie sa“ do ich situácie – sa javí ako mimoriadne dôležitý faktor pre pochopenie príbehu. Psychologické experimenty ukázali, že počas sledovania emocionálnych príbehov sa aktivujú „typické“ emocionálne oblasti mozgu, napríklad amygdala (Decety a Chaminade 2003). To by mohlo znamenať, že emócie, ktoré príbeh vyvoláva, sú skutočnými pocitmi. Naše oddelené myšlienkové obrazy, ktoré nesúvisia s reálnym dejom, sú totiž podstatnou súčasťou našej skúsenosti. Tieto obrazy, alebo reprezentácie, sa môžu meniť, manipulovať a dávať do príčinnej súvislosti. Reproduk-

cia príbehov, podobne ako spomienok, súvisí s oddeleným módom myslenia a znamená prežívanie istej skúsenosti na vedomej úrovni (Tulvingova koncepcia autooetického vedomia, Tulving 2001). No emócie podľa všetkého hrajú úlohu aj v ďalších aspektoch reprodukcie príbehov, predovšetkým v ich zapamätaní.

Emócie sa často dávali do protikladu k vyšším psychologickým procesom, akým je napríklad logické uvažovanie. V západnej tradícii dlho panoval názor, že emócie sa spájajú so stratou sebakontroly a neuváženým konaním v protiklade s rozumným konaním. Tento pohľad bol charakteristický pre Platónovu filozofiu, ktorá výrazne ovplyvnila kresťanstvo a západnú filozofiu. Ďalší významní grécki filozofi zastávali iné názory: podľa Aristotela sú emócie kombináciou vnemov s vyššími kognitívnymi procesmi; podľa stoikov sú to kognitívne impulzy; alebo podľa epikurejcov sú to kognitívne podmienené pocity, ktoré môžu, ale nemusia ústiť do konania (Lyons 1999: 22 – 23). Tieto staroveké koncepcie sa pozoruhodným spôsobom približujú k modernému pohľadu na emócie. Akokoľvek sa súčasné teórie líšia, nikto z bádateľov nepopiera ani tesnú spojitosť emócií s fyziológiou, ani ich prepojenie s fungovaním vyšších kognitívnych procesov.

Ked' bol M. K. doma z tej Kanady, tak zavolať ich do šenku, platil im borovičku. A Š., náš brat, oni sa teda kamarátili, a keď o jedenástej zatvárali šenk, tak M. ho pozval, aby išli, že mu ponúkne tuzexovú borovičku. A teda prišli tam, však dlho sedeli, pol hodiny alebo koľko. A že naraz taký rachot, akoby z celého baraku škridlica spadla, taký hrmot strašný nastal, a ten náš už teda nečakal, že on ani nevie, ako sa vrátil. To mi prišla Ž. hneď ráno povedať. „Počuj, náš je bez seba, celý premenený, len sedí a rozmýšľa, a že on nevie, ako sa odtiaľ dostal v tú noc, že teda na kostole bilo dvanásť hodín, on ani nevie, ako sa odtiaľ dostal. Nevie, čo to malo značiť, vraj taký rachot strašný, keď prišli do toho domu. Ako keby z celého domu naraz škridlica spadla...“ A ten, keď prišiel sem, ona hovorí: „Ani mi to nespomínaj, týždeň bol bez seba, iba nad tým rozmýšľal, načo tam liezol.“ Áno, to sú skutočné veci, to nie je vymyslené.

Filozofické alebo psychologické kognitívne teórie emócií vo všeobecnosti konštatujú, že nevyhnutným predpokladom vzniku emócie je istý druh hodnotiaceho súdu. Ich protikladom sú takzvané percepčné teórie, podľa ktorých podobné hodnotenie alebo súdy nie sú podmienkou vzniku emócie: tieto koncepcie sa sústreďujú skôr na „pocity“ a zodpovedajúce neuronálne a fyziologické substráty. Niektorí bádatelia sa však pokúšajú spojiť obe perspektívy – kognitívne a percepčné teórie – do jedinej koncepcie (príkladom môže byť reprezentačná teória emócií, Charland 1997).

Jeden z významných psychológov, ktorý sa zaoberá emóciami, je Antonio Damasio (1994, 1999). Podľa neho je mozog z evolučného hľadiska predovšetkým orgánom zabezpečujúcim homeostázu, teda stav, pri ktorom vnútor-

né prostredie živého organizmu zotráva v určitých hraniciach, umožňujúcich normálne fungovanie. Táto téza pomáha lepšie pochopiť úlohu a podstatu emócií: naše zmysly (zrak, sluch, čuch, hmat a chuť) aktivujú neuronové vzorce, ktoré reprezentujú stav vonkajšieho sveta; emócie na druhej strane aktivujú vzorce, ktoré zodpovedajú vnútorným stavom. Ak napríklad zažívame strach, náš mozog zaznamená tento stav aktivovaním istých vzorcov, a táto informácia sa potom použije pri výbere vhodného správania.

No podľa Damasia sú emócie nesmierne dôležité aj pre vyššie kognitívne procesy: nielenže nie sú prekážkou racionálneho myslenia – sú pre racionalitu a ľudské vedomie dokonca podstatné. Mnohé zvieratá sú schopné uvedomiť si externé vnemové stimuly, no na rozdiel od nich, človek je jedinečný v tom, že si je vedomý aj svojho tela, svojho „ja“. Toto „smerovanie dovnútra“ predstavuje jadro nášho vedomia: Damasio totiž tvrdí, že vedomie sa zakladá na procese uvedomenia si „somatického“ prostredia. Z evolučného hľadiska poskytuje výhodu tak, že nám umožňuje využiť somatické stavy (emócie) pre označenie – a teda aj hodnotenie – externej informácie, ktorú prinášajú vnemy. Táto interakcia medzi kognitívnymi reprezentáciami sa odohráva v pamäťových systémoch.

Napriek tomu, že emócie sa dlho pokladali za protiklad vyšších kognitívnych procesov, ku ktorým sa radila aj pamäť, spojitosť medzi nimi pútala pozornosť viacerých bádateľov. V súčasnosti sa táto spojitosť pokladá za neodškriepiteľnú, i keď presné mechanizmy pamäti a emocionálnych procesov ešte nie sú uspokojivo vysvetlené. Závislosť spomienok od emócií je predmetom mnohých výskumov v súčasnej psychológii (Ellis a Brent 1999). Z evolučného hľadiska je zapamätanie si emocionálnych udalostí nevyhnutné pre prežitie, pretože jedinec tak nadobúda primerané reakcie na určitý typ situácie, predovšetkým na situácie nebezpečné alebo nepríjemné (Christianson a Endelberg 1999). Hoci výsledky rôznych psychologických experimentov nie sú jednoznačné, možno konštatovať, že väčšina bádateľov sa prikláňa k názoru, že emocionálne udalosti sa pamätajú lepšie; pritom rozepamätanie sa na ne sa môže odohrávať tak na explicitnej, ako i na implicitnej úrovni.²¹

Rozpomínanie na emocionálne udalosti sa odlišuje od spomienok na neutrálne udalosti: spomienky sa v tomto prípade zoskupujú okolo príčin emócií (myšlienky, pocity, reakcie na udalosť). To vedie k personalizácii rozprávania,

²¹ V prípade traumatických udalostí súvisiacich s extrémne silnými emocionálnymi stavmi môže nastať opačná situácia, teda zablokovanie pamäti: dlhotrvajúca neschopnosť rozepamätať sa na udalosť je zvyčajne indikátorom traumy. Evolučné procesy viedli aj k tomu, že máme mechanizmy, ktoré nám „zakazujú“ zvlášť nepríjemné spomienky, teda na ne zabúdame. Zabuďnúť však neznamená, že táto informácia je úplne stratená. Máme však ťažkosti s prístupom k nej a s vedomým vyvolaním týchto spomienok (Christianson a Endelberg 1999).

t. j. opisu osobnej emocionálnej skúsenosti. Podľa teórie „dvojitej reprezentácie“ emocionálne udalosti sa reprezentujú na dvoch úrovniach: na úrovni „situačne prístupných vedomostí“ (*situationally accessible knowledge*) a „verbálne prístupných vedomostí“ (*verbally accessible knowledge*). Prvá reprezentácia predstavuje mechanizmus, ktorý umožňuje automatické nevedomé vyvolania informácie o istom type stresovej udalosti, aby bol organizmus schopný rýchlo reagovať na konkrétnu hrozbu. Druhá reprezentácia je výsledkom sofistikovanejších mechanizmov, ktoré sa počas evolučného procesu vyvinuli neskôr. Ich funkciou je integrácia skúseností do relevantných schém na kognitívnej úrovni, alebo zabránenie prístupu stresových informácií do vedomia, aby organizmus bol schopný fungovať normálne. Medzi týmito dvoma systémami však existuje interakcia. Postupnosť udalostí sa pritom rekonštruuje s použitím časových schém. Kontextuálne informácie sú mimoriadne dôležité pri rekonštrukcii: spomienky na celkový priebeh udalosti sú tým korektnejšie, čím intenzívnejšie sú spomienky na osobné detaily (Christianson a Endelberg 1999).

Positívne emócie môžu predstavovať kľúče, ktoré označujú bezpečné a vhodné prostredie, zatiaľ čo negatívne emócie slúžia ako indikátor problémov. Negatívne emócie majú viesť k správaniu, ktoré má vyriešiť určitý problém, a v tomto zmysle prispievajú nielen k zapamätateľnosti udalosti, ale aj k výstavbe príbehu, ktorý ju opisuje. Existuje niekoľko počítačnych modelov toho, akým spôsobom pracuje systém epizodickej pamäti pri pochopení narácií. Podľa jedného z nich (program BORIS, Dyer 1983a, b) sa mnohé príbehy zapamätávajú vďaka „radám“ v nich obsiahnutým, ktoré sa vo väčšine prípadov podávajú ako chybné konanie a neúspechy hlavných aktérov. Pre abstraktné plánovanie sú tieto rady podstatné. V naráciách majú často formu prísloví alebo porekadiel a tvoria podstatu alebo „pointu“ príbehu. Chyby aktérov pritom poskytujú štrukturálny index pre uskladnenie a neskoršie vyvolanie naratívnych epizód, obsahujúcich tie isté chyby. Ak sa človek stretne s podobnou situáciou (či už v skutočnom živote alebo pri počúvaní príbehu), nastáva spontánne rozpomínanie na príbehy s tou istou pointou.

Emócie sú trvalým prvkom spomienok z nášho života (epizodickej pamäti) a môžu byť dôležitým prvkom pri vytváraní príbehov. Rozprávanie o akejkoľvek udalosti (či sa už rozprávačovi stala, alebo o nej len počul), pritom neobsahuje všetky podrobnosti. Počas rozprávania prebieha selekcia informácií, a odpoveď na otázku, podľa akých kľúčov sa táto selekcia odohráva, je veľmi komplexná. Ako som uviedla vyššie, jedným z faktorov vplývajúcich na rozpomätanie je opakovaná reprodukcia: čím častejšie človek o niečom rozpráva, tým lepšie si na to pamätá. Možno predpokladať, že keď sa istá udalosť reprodukuje a opakuje, rozprávanie sa mení a postupne sa „kryštalizuje“, t. j. nadobúda ustálenejšiu formu. Vytvárajú sa isté „memorizačné pomôcky“,

teda kľúčové momenty, od ktorých sa odvíja dej a ktoré dopĺňajú rozprávania o detaily. Týmito kľúčmi môžu byť práve emocionálne zážitky.

Pri zaznamenaní tradičných rozprávání je takmer nemožné od začiatku sledovať proces transformácie rozprávania, lebo bádateľ nemá šancu byť pri samotnom „zrode“ príbehu. Vždy ide o zaznamenanie neskoršej reprezentácie udalosti, či sa už prihodila samotnému rozprávačovi, alebo je to sprostredkovaná informácia. Počas môjho výskumu sa mi podarilo zaznamenať tri varianty rozprávania tej istej rozprávačky o tej istej udalosti, a to v časovom rozpätí približne jedného roka. V tomto časovom intervale respondentka, podľa jej vlastných slov, viackrát rozprávala o udalosti. Preto je posledná verzia výsledkom opakovanej reprodukcie. I keď prvé interview sa neodohralo bezprostredne po samotnej udalosti, rozdiely medzi prvou a poslednou verziou príbehu sú zjavné, ako ukazuje nasledujúce schematické zobrazenie textov (ľavý stĺpec prezentuje prvú verziu, pravý poslednú).

Prekvapenie a úľak: spadla garníža

Spadla garníža... Hrebík bil v porádku. Enem doše_u_ garnížu obesju_, tri hrebíky zaondju_, a nič nebiu_o staté.

Ale viš ešte co. Keď mi ten televízor vibuchel, pred tím dnom mi spadla garníža. Pred tím dnom. Bila sem na onej, už na posteli, naraz spadla tá garníže. Pred tím dnom. Dulej, naraz spadla dulej. A potom nevedela sem si predstaviť, nescela sem ich v noci budiť, lebo to večer sa stalo, nescela sem ich budiť. A potom ráno odišli do roboti, a doše_u_ z roboti M., a ja reku, čuj, pozaondívaj ti hrebíki, však reku, co, spadla mi garníža. A on že nic temu mama neni. Že žáden hrebík, ani neni nic, fšetko drží. No dobre. Keď nebolo treba nic opravovat, tak enem to objesiu_, a teda bilo.

Úľak: výbuch ako delobuch

No dobre. Na druhí deň sem varila huspeninu. A vtedi sem ti zavrela, že abi mi tá para nevrela sem, že je svetník, a že abi mi tá para do tej izbi neišla, tak sem zavrela úplne dvere, abi mi tá para z huspenini tam neišla, abi išla ven. A o sedmích hodinách, ja sem si tak odštípovala zásteru, tak, na tomto míste. A tak sem sa stupla, že o sedmích hodinách, že aj tí správi bili, takže idem, idem si pustit ten televízor, že pustím správi. Že otevreť dokoreňa dvere, a že teda pustím. A takto sem sa postavila, tak, tak jak delobuch! To prasklo. Ja sem nevjedela, reku, co.

Na druhí den, no jak to bilo, varila sem huspeninu, a ten svjetlík bil otevrití, a teda to, že abi para išla ven. A naraz, tak jak kebi granát uderil, teda v ich izbje.

Pozn.: Pre zachovanie autenticity rozprávania sme ponechali fonetický prepis. Symbol u_ označuje samohlásku, špecifickú pre záhorácky dialekt.

Šťastie, že dvere boli zatvorené

A už sa začal valit dim, šťastije, že ten svjetník bol otvorený, a že v hentem okne viletelo fšetko sklo. Fšetko, co tam neostalo, enem v tých rámech to bilo, fšeko sklo, a to bilo veľké šťastije. A tu sa valil takí dim, tu rožkem, takí dim...

Strach zo zadusenía

Ale ja už sem ledva dýchla na dvur, že bi mňa to bilo zadusilo. Viš, už som ostala tak ako... Višla sem na dvur, z teho oného okna sa valil zas ten dim.

Tak fšeko zhorelo v tej izbe. Duchna, fšeko co tam bilo, fšetko, a ti steni tak bili, tak jak toto. Ale aj v tejto miestnosti toto ondilo, ja sem enem ondila, čuovala, tak jak sem mjela kašmirki, zásteri, a plno naprané, a poskladané až tam navrchu. To fšetko zhorelo aj s podtelkú, a tá jedna, co bila pri tých... Tá bila v tej onej, v tej izbe, tak tam bilo zas, ten černí dim fšeko začadil, a strašne ťažkí. Ja sem ledva došla k tým dverám.

Pomoc a úfava

Višla sem na ulicu, kričala sem: „Horíme!“ Teda neondili. Ale potom sem jaksí našich zondila, fšak ked bolo osem hodín, akurát bolo po polhodinke, tak M. friško chitil oného... Ale ohňa nebilo videt, enem ten dim sa valil, to bilo taká, také tepu_o...Ale fšeko úplne na uhel. Fšetko sa na uhel upéklo... Ale veľké šťastije, že sklo fšeko viletelo. Ja bich sa zadusila, lebo takí ťažkí ten vzduch. A potom to prikružil na dvore hadicu, a tú hadicú to zondil, zmjernil. Ale fšeko tam bilo, duchna napáchli, aj tá, aj moja, co sem mjela na oného, na gauči, co sem spala, fšetko skrátka, fšeko upeklo sa, zuholnatelo...

Záver: príčinná súvislosť

– A tá garniža?

– No to bilo varovanie, ale ja sem si až potom. Až potom sme to rozbírali. Reku, tak tá garniža, garniža spadu_a, nebilo žiadnej chibi na ní, a tá garniža deň predtím spadla. Akurát o tem časi, kedi sa to stalo. Akurát o tem časi!...Celú noc sem nespala, co mi bilo, že proč tá garniža spadla, ked ten hrebík vitáhli, ani nic nebilo, však proč to spadlo, však už človekovi potom tí nervi pracujú, ale kde bi mi napadlo, že mi ten bit viondí. Ale M., do takej škodi sem došu_a. Ja sem si vipovídau_a poistku...

A už sa začal, začal tak valit černí dim teda. Bilo zavrité ti dvere, kebi nebilo zavrité, ti dvere bili plné skla z tej obrazovki, také drobné kuski, plné. Ale šťastije.

Ale ja sem tadi prišivala zásteru, na diváne sem tadi sedela. Jak sem sa ja postavila a chcela ven, už sem nemohla dýchať. A ešte sem sa nadýchla, ale oné, kebi boli zavrité, tak hentím rohem takí černí dim sa valil, a porad do teho svjetlíka. Toto ti spadlo, takí silní raz bíl, že, toto spadlo dulej.

Tedí bála sem se, potom višla ven, a na tých našich sem kričala, pravda, oni bivajú hore. Otvorela sem aj bránu, pomoc, pomoc! Ale teda nie. Potom M. chitila, hadica tadi bila narichtovaná, a sklo tam viletelo všeko, ani kúska skla tam nebilo. S teho okna. Ale ohňa nebilo, enem fšeko sa upjeklo. Ja nevim, co to bil za, pravda, duch. Fšeko sa skrátka uondilo, upjeklo.

A nevim, jaká príčina bila, že ten televízer vibuchel. To nevim. Ale pred tým dnev tá garniža spadla bez chibi. Hrebík viseli v porádku.

V prvom variante rozprávania opis udalostí pôsobí oveľa emotívnejším dojmom. Pocity – bezradnosť, strach a prekvapenie – sa zdôrazňujú opakovanými slovami i opakovaným opisom tých istých detailov. Napriek tomu, že sa emotívnosť rozprávania v poslednom variante zmenšila, pri pozornejšom pohľade je zjavné, že emocionálne stavy zostali akýmiś „míľnikmi“ príbehu. Druhý variant je oveľa kompaktnejší a ucelenejší. Zbytočné detaily ustúpili do pozadia, počet opakovaných viet sa zmenšil a stavba príbehu sa zlepšila, lebo logika udalostí vystúpila do popredia. Počiatočný odsek druhého variantu priamo menuje to, o čo vlastne ide – o znamenie (spadnutá garníža) pred nasledujúcou udalosťou (výbuch televízora a požiar). V prvom variante bolo toto spojenie implicitné; musela som položiť upresňujúcu otázku, aby ho rozprávačka priamo pomenovala. Podrobnejšie kauzálne vysvetlenie udalostí zmenilo pozíciu v narácii: v skoršom variante sa nachádza na konci, v neskoršom už na začiatku a pre poslucháča slúži ako pomôcka pri interpretácii, pretože púta pozornosť k významu príbehu. Ten sa opakuje aj na konci rozprávania v „zhrnutí“ podstaty udalostí. V neskoršom variante ho rozprávačka uviedla spontánne, zatiaľ čo v skoršom bolo vyžiadané otázkou. Podobné zhrnutie na konci je typickým prvkom tradičných rozprávání a má pravdepodobne memorizačnú funkciu. Ak ide o osobnú skúsenosť, záverečné „zhrnutia“ často opisujú aj pocity rozprávača.

Emocionálne stavy človeka počas vypätej udalosti sú dôležitými kontextuálnymi kľúčmi: napomáhajú zapamätaniu a aktivujú jednotlivé momenty v časovej postupnosti. To platí predovšetkým pre rozprávania o osobnej skúsenosti. Mnohé príbehy však predstavujú opakovanie toho, čo ľudia počuli od iných. V tomto prípade je dôležité rozlišovať, či príbeh bol vypočutý priamo od človeka, ktorý bol jeho aktérom (teda je akousi „prvou deriváciou“), alebo je tým, čo sa „voľakedy rozprávalo“, prípadne „sa rozpráva“. A tak sa dostávame k otázke rozdielov medzi príbehmi „príležitostných“ rozprávačov a „rozprávačov expertov“.

3.5. Rozprávačské remeslo

Príbehy sa opakujú z rôznych dôvodov. V rozprávaniach o osobnej skúsenosti sú to predovšetkým emócie, ktoré sú najčastejšie podnetom k opakovaniu. Iným dôvodom môže byť prosté pobavenie poslucháčov, ako napríklad počas páračiek či driapačiek, teda počas tradičných príležitostí rozprávania poverových príbehov, keď sa reprodukovali práve príbehy typu „čo sa voľakedy rozprávalo“. V tejto súvislosti je dôležité podotknúť, že snaha pobaviť príbehmi je príznačná pre ľudí, ktorí „to vedia“ – teda pre výrazné rozprávačské

osobnosti, ktoré sú v komunite známe práve pre túto svoju schopnosť (pozri napríklad Kiliánová 1989).

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že reprodukcia rozprávání súvisí s prácou sémantickej, ako i epizodickej pamäti. No pamäťové mechanizmy, s pomocou ktorých sa človek rozpomína na príbeh, pravdepodobne sú u príležitostných rozprávačov a u výrazných rozprávačských osobností odlišné. Vďaka mnohonásobnému opakovaniu rozprávání títo „znalci“ ovládajú umenie rozprávania príbehov a preto sú expertmi v tejto oblasti. V termínoch kognitívnych vied to znamená, že majú špecializované kognitívne mechanizmy, vytvorené častým opakovaním narácií. Príkladom expertízy môže byť varenie, šoférovanie, schopnosť čítať a písať, športovanie, šachová hra – teda akákoľvek sociálne podmienená činnosť, ktorá môže byť špecifická pre tú alebo inú kultúru (viď prvú kapitolu). Aj v prípade ústnej ľudovej tradície môžeme hovoriť o expertoch, teda o ľuďoch, ktorí sa považovali/považujú za „odborníkov“ v tejto oblasti a často rozprávajú tradičné príbehy. Experti-rozprávači nadobudli kognitívne mechanizmy, používané pre rýchle rozpomätanie sa a adekvátnu reprodukciu istého súboru príbehov.

To porobenie, to zas keď vás niekto preklína alebo čo. To koľkokrát sa hovorilo, že bosorky, že na žabu sa premení. Naša nebohá mama vždy hovorila, keď išla dojiť a nechcela jej krava pustiť mlieko, a keď bola suseda v maštali, nikdy. A ako odišla z tej maštale, vždy ju podojila. To by ste neverili. Ja som bola toho svedkom. Koľkokrát tato vyšiel na taký malinký rebríček a pozeral cez okienko v maštali, či susedovci sú v maštali. Keď tam boli a stará keď dojila, tak našej mame krava nedala. A ešte takto. Od Lucie do Vianoc sa robili také malé stoličky. Na polnočnú si tú stoličku zobrali, buď si na ňu kľakla, alebo sadla a videla, ktoré sú bosorky. Keď bolo pozdvihovanie, tie baby boli otočené opačne v tom kostole a to videla len tá, čo sedela na tej stoličke. Ale musela si zobrať maku alebo ihly a hádzať za seba a utekať po prvú strechu. Po prvú strechu dobehnúť, ale musela to hádzať, aby to ony zbierali, aby ju neroztrhali.

Pri reprodukcii repertoáru rozprávania nemusí epizodická pamäť hrať dôležitú úlohu u majstrov tak, ako u príležitostných rozprávačov, pretože tu nejde o spomienky na vlastný život. Jednotlivé príbehy nemusia byť spojené s emocionálnymi stavmi samotného rozprávača (i keď niektoré z nich, pravdaže, môžu byť opisom vlastných zážitkov). Na druhej strane, príležitostní rozprávači nemajú dlhodobú skúsenosť v rozprávání príbehov, tvoriacich súčasť ústnej tradície, skôr rozprávajú o udalostiach z vlastného života alebo zo života blízkych ľudí či známych – teda príbehy, ktoré sa reprodujú skôr s pomocou epizodickej pamäti. Emócie tu zohrávajú oveľa podstatnejšiu úlohu, keďže práve epizodická pamäť súvisí s emocionálnymi stavmi aktéra príbehu.

Výsledky výskumu potvrdzujú, že väčšina príbehov pochádzajúcich od príležitostných rozprávačov opisovala udalosti buď z ich života, alebo zo ži-

vota ich blízkych a známych. Emocionálne stavy, najmä strach, sú podstatným motívom v týchto rozprávaniach. Naproti tomu príbehy z repertoára expertov zvyčajne nemali taký silný emocionálny náboj. Stretla som sa s dvoma takýmito ženami (v dvoch rozličných lokalitách). Obe ženy boli po dlhé roky členkami folklórnych súborov. Obe sa zaujímali o ľudové tradície a históriu svojich dedín.

Príbehy, ktoré tieto ženy prezentovali ako to, „čo sa rozprávalo“ (najčastejšie bez uvedenia konkrétneho zdroja) tiež opisovali emócie aktérov, no nevypravovali ani o emóciách, ani o živote samotného rozprávača. Ich forma sa líši od výpovedí príležitostných rozprávačov predovšetkým v tom, že príbehy majú vyššie estetické kvality, pôsobia oveľa ucelenejším dojmom a takmer neobsahujú zbytočné podrobnosti a opakovania viet. Jednu z týchto žien som navštívila viackrát a podarilo sa mi zaznamenať dve (niekedy aj viac) verzií tých istých príbehov. Ich forma je ustálená; dejová postupnosť je identická, i keď sa verzie môžu líšiť v detailoch, napríklad:

A zas, boli tri velice pekné dívky, Š. sa menovali. Ale že jedna nesceu_a teho Janáka. Tak došu_a Velká noc, že bou_a pitka. Takže tá jedna tetka vedeu_a fšeličo čarovat. Že abi zatahovali, abi ten Janák k nim nechodiu... Tak tá, co ti čari vedzeli, tá im povídali: „Víte co, bude Škaredá streda, keď dôjde na fašang na pitku, je fašang, nedzela, pondeli, úteri, ale bude zútekat, na stredu je už velikí púst. Tak vi prikažte praženicu na večeru. Ale nju musíte dat spatki dule a pres zadek ti vajca prelét, a podchitit to pod misku a dat mu to zest. Uvidzite, prestane k vám chodzit“. Ale pres okenko vidzel, co robia, keď mu to upražili. Vec tam nedošel. Pomohu_a zelina!

Všelijaké bosorki bívali. A zas, volakedi bívali ve dvorech aj tre. Mjel tú izbu, kuchinju, špajzu, a už to mu stačilo. Maštalku, no. A tak jedna povídau_a: „Tetko, prosím vás, K., pomôžte mi. Mám otelenú kravu, ale je vždicki do rána vidojená tá krava. Nemá mléka. Žádne ráno, večer má“. – „No víš co, moja céro, dôjdi k nám, viberjeme ti nejlepší zeliní, keré sú o pulnoci trhané. Dáme to do hlineného hrnka zapálené a tú kravu okuríme“. No ale posluchau_ ich hos-

Bili tri paradnice v dzedine. Že Š. ich menovali. A tá jedna nescela teho ze susednej dedini. Z. a M. J., to bili najväčší... to sa neznášali, neprátele. A potom, že jak se teho chlapca zbavit. A to bili fašánki. A na fašánki sa tu ríkalo „na pitku“. A keď už z úterka na stredu bili, tak sa pohostivalo ich. Ale čím, to príkaz Boží na tú Škaredú stredu, Popelcovú, maso nejest. No ale oni do pulnoci bili na tej debate. Ale jedna táto, co bilo o tich bosorkách, im poradila. Víte co, co im dáte jest? Že praženicu. A teda do komori nech ide, a v tej komori ti vajička, co im tri nebo štiri budete pražit, nech dá holi zadek, a pres ten jarek nech to teče pod ňu, dajte misku, a upražte mu jich. Vjec nedôjde! Oni už večer išli, a ona si tje vajca chistala, a on, keď to zbadal, ani nedošeu_ vjac.

Potom zas že bívali aj tri gazde pohromadze. A tá jedna mjela po telaci kravu, ftedi najveć dojí. A ona povídala: jeejda, ja mám tú kravu vidojenú zas ráno! Fšak to teraz sa nemohlo, to sme prodali, kdo ju ceckal? No snád ti bosorki! A bilo to aj deset krát. No a potom to teho gazdu nahnevalo, ona zavolala tú tetku K., tú, co vám povídám, teho predsedi tú prebabičku, tá vzali do takého hlineného hrnka zeliní, zapálili, uhle, a tú kravu kúrili, kúrili, kúrili, proti timto,

podár. Ráz okúrili, jeden den, to neplatiu_o, krava vidojená. Po druhí deň. A ten hospodár povi: „Stracte sa mi s tíma zelinama, ja vezmem sekerku a pujdem do seníka“. A v tem seníku bilo seno. „Tam si lehnem. A kedí ti bosorki chodá?“ – „No od dvanástej do jednej“. No, tak si lehel do seníka, hodinki nebili ftedi, enem čul hlásnika, „tuu“, že už je jedna. Ticho. Bosorka neišu_a, ani žabi, ani kočki. No. Ale boli štiri hodini ráno, došu_a tá spoločnica, sedu_a si pod kravu, co dojí, to dojí. Hospodár vstal a jej jednu vilepel, aj mljeko sa jej rozljalo, zas bou_o po bosorke!

Tu sa väčšinu ceu_e zimi pradu_o. A pri tem pradení co urobíte, ftedi neboli televízje, nic takého, no tak tá povídau_a, co kúpila na jar, tá zas že Pán požehnau_telátko, a tá zas povídali: „Tá je bosorka“. No a mi, deti, to si mužete mislet, aj ústa sme mjeli otvrité, o tých bosorkách, co to bude. Oni tá istá, co nám to povídali, mjeli muža v Kanade. Mjeli deti, a ten najstarší tam na majeri, to bili štátni majetki, musel nakfmit dobitek a co bili formani, ked došli, ho zaprahli. Ale on už tak trochu aj robil, mládenec, nje, sedemnást roku, a chodil po dedine. Došel o puldvanástej dom, a povída: „Mami, ja si trochu lehnem“. – „Fšak ja ti dám! Zaspát, dôjdeme o robotu! Na majiri!“ – „Ja sa bojím“. – „Enem sa ber, po dedine sis nebál!“ Išel, a tadi, jak za dedinou je Boží muka, tam sú krížne cesti. Jedna cesta vedje do pola, druhá vedje na tje majetki štátni, na majir, a tretí k T. A jak došel na tí krížne cesti, čul hudbu. Zebrav sa, utekal dom, skoro dvere virazil. „Mamo, ja nejdem, tam straši“. – „No víš to, ti tam musíš, dôjdeš o robotu. Ja idem s tebu“. Tak vzali si takú zelinu, takú zelinu, takú, šestoro zelín a vetenú vodu do hrnka, a išli, že ho viprovodí. Z tých krížnych cjest zišli, na chodník, co vjedel k tím štátnim majetkum. No a došli k tím krížnim cestám, a hudba hrau_a, hrau_a, a hudba hrau_a, hudba hrau_a. Koleso spravili ze svicenú kridu, nic nepomohu_o, zelini pálili, nepomohu_o, a hudba hrau_a a hrau_a. „Víš co, muj sinu, ja tu budem stát,

abi nemjela tam prístup. A gazda povída: „Dzite s tím volakde, ešte mi maštál podpalite! Kedí vám chodí tá bosorka?“ – „No od dvanástej do jednej“. Dobre. Išjel do maštale, to bil že krmní senník, tam si lehel. „A v jakej podobe že dôjde?“- „Žaba, kočka, v bárjakej podobe môže dojíť“. Tá bosorka. A vzal si sekeru, že on to zabije. A že on ju chce vidjet, tú bosorku. A tá manželka jeho: „Ti kurucu, zabiješ človeka, hanba v dedine, zavrú ta!“ Ale nedbal nic. A naraz, pravda, hlasník odtrúbil hodinki, naraz... nic, jedna – nic. Bili dve hodini. Otevrú sa dvera... Donde druhá suseda, a dojí, dojí! A ten jakú jej lipel! Ona sa porad pod tú kravu našla, aj to mleko viljala. Zas bila bosorka!

Co ten otec jej nechal ti dve dzeci, syn išjeu_ ti voli krmit na to P. No ale večer došeu_ dom, bilo už skoro po dvanástej. A že „Mama, trochu si lehnem“. „Nebudeš spat! Lebo zaspíš, a kdo ta obudí. Jdi! Ked dôjdem o robotu, a kdo zarobí?“ No. Dobre. „Ale ja sa bojím“. „Neboj sa. Enem jdi! Túto zelinku si daj do kapsi, a nic sa ti nestane“. No ale on dobehel, že tam hraje hudba. Hraje hudba. No, oni vzali takú zelinu, čistec, hlistník, milovníček, a co ja vím jaké ti zelini. A že to zapalá na tich krížnych cestách, a že žiadna bosorka teda nemá moc. Tak oni to vzali a zapálili tam, ale muzika hrala! A že mu povídali: „Utekaj túto medzu na P.“ Fšak ona ví, že sa tam blízko dostane. „A ked už budeš pri P., zakrič: Huuu! Už víš, žeseš tam, nebudeš sa bát“. Ale chlapec aj zakričal, ale muzika hrala. A to sa odbavilo v lece, bili dve hodini, ale už se trochu rozednívalo. A oni bili taká nebojácna, tá teta. Taká odolná, ked fšecko samá robili bez muža. A naraz, jak se rozednívalo, oni išli, zapalené bilí, zelinki, nikde nikoho. Ale kde tá hudba hrá? Išli po tem tóne, a v kríkoch že ležal Cigán, u T. bili hodi, a ožralí, ale džinigal! Kebi aj sto ludí došlo, muzika hrala, a človeka nebilo nikde.

už ke mne moci nemajú, lebo stojím v kruhu
ze svicenú kridu, a–paterka mám v ruce,
nikdo nemá príst, zu_í duch!“ Ale on utekal,
mu huba trasla, a keď bol už hodne daleko,
oni ho čakali. Keď boli dve hodini, už se
rozednívau_o. A víte, co to biu_o? U Tomku
bili hodi, Cigáň tam vihrával, padel do krikov.
A hudba hrau_a a–hrau_a! Nuž, to boli také
bosorki volakedi!

Pozn.: Pre zachovanie autenticity rozprávania sme ponechali fonetický prepis.
Symbol **u_** označuje samohlásku, špecifickú pre záhorácky dialekt.

Ustálenosť týchto príbehov je pravdepodobne výsledkom častého opakovania. Avšak pri interview s expertkami som zaznamenala aj výpovede odlišného typu, a to opis ich osobných zážitkov. Forma týchto narácií sa líši od repertoárového rozprávania. Skôr sa podobajú na príbehy príležitostných rozprávačov (i keď zvyčajne majú vyššie estetické kvality) – aj v týchto osobných príbehoch sa výrazne prejavujú emócie. Je dôležité, že tieto dve expertky mali rozdielne povahy, ktoré vplývali na formu reprodukcie aj tradičných, aj osobných príbehov.

Prvá žena sa intenzívne zaujímalá o náboženské a vo všeobecnosti nadprirodzené otázky a mala hlbavú, citlivú povahu. Jej príbehy mali skôr romantické a poetické zafarbenie, nie nepodobné atmosfére národného obrodzenia, keď sa zdôrazňovala krása ľudovej kultúry. Najkrajšie rozprávania boli variantmi lokálnych legiend, ktoré sa viazali na skaly, lesy, lúky atď. Viaceré z nich mali rozprávkový, takmer idylický ráz. V tradičných príbehoch sa jemná a citlivá povaha rozprávačky prejavovala v „prebásnení“ udalostí, zatiaľ čo pri interpretácii osobných zážitkov vnášala do rozprávania silný emocionálny náboj.

Druhá expertka pôsobila skôr pragmatickým dojmom a prezentovala výrazne negatívny postoj k poverám. Mala sklon humorizovať tradičné príbehy a vyjadriť isté ponaučenie, takpovediac príučku zdravého sedliackeho rozumu: strach má veľké oči, ale človek má mať svoju hlavu na pleciah a neveriť povedačkám. Istý vplyv mala pravdepodobne skutočnosť, že počas socialistického obdobia zaujímalá významnú pozíciu v družstve a teda zvyčajne prezentovala oficiálny ideologický postoj k poverám. K tomuto „oficiálnemu“ podaniu patrila na jednej strane „racionálna“ interpretácia príbehov ako prirodzených udalostí, a na druhej strane bolo vedomé „opatrovanie“ ľudovej tradície (Danglová 2008). Príhody, ktoré patrili do repertoáru tejto ženy, pripomínali „výchovné“ príbehy, v ktorých sa na podobné „rozprávky“ pozerá s akousi posmešnou nežnosťou. Boli to skôr „anti-poverové rozprávania“ (Kiliánová 1983: 109); ich zámerom nebolo vyvolať strach, ale rozosmiať poslucháčov. Sprostredkovanie osobnej skúsenosti alebo zážitkov známych a susedov sa

však u tejto ženy odlišovalo od reprezentácie repertoárových príbehov. Osobné výpovede sa zvyčajne sústreďovali predovšetkým na pocity.

Odlišná forma „repertoárových“ a osobných príbehov svedčí o tom, že zapamätanie sa v týchto dvoch prípadoch odohráva odlišným spôsobom. Stavba deja priamo súvisí s tým, či ide o udalosti späté s emocionálnymi stavmi rozprávača alebo jemu blízkych ľudí, alebo o udalosti, ktoré sú pre rozprávača neutrálne: aj pre príležitostných rozprávačov, aj pre expertov sú emócie kontextuálnymi kľúčmi, podporujúcimi zapamätanie si osobných príbehov a súčasne určujú časovú postupnosť deja.

No nielen dejová postupnosť, ale aj obsah rozprávania môže súvisieť s emóciami. Každá základná emócia súvisí s rôznymi myšlienkovými procesmi a vytvára špecifické reprezentácie. Niektoré z nich sú pre človeka natoľko dôležité, že určujú špecifické typy príbehov.

3.6. Emócia tela a duše

Emócie môžeme rozdeliť do dvoch kategórií: (1) základné emócie a (2) emócie komplexnejšie, alebo odvodené zo základných. Pojem základných (primárnych) emócií zaviedol už Charles Darwin: podľa neho sú to hnev, strach, šťastie, smútok, prekvapenie a odpor. V súčasnosti viacerí bádatelia vyčleňujú iný počet základných emócií. Napríklad P. Johnson-Laird a K. Oatley hovoria o strachu, odpore, radošti, smútku a hneve; P. Ekman počíta sedem základných emócií (plus prekvapenie a pohrdanie), zatiaľ čo C. Izard desať (plus záujem, ľútosť a pocit viny) (D'Andrade 1995: 219).

Základné emócie, na rozdiel od emócií odvodených, predstavujú evolučne vyvinuté adaptácie: súvisia so situáciami, ktoré sa opakovali nespočetne veľakrát v dejinách evolúcie – boj, únik pred nebezpečenstvom, láska, smrť, konflikt a pod. Objavujú sa veľmi rýchlo, bez vedomého uvažovania (ich adaptívnou hodnotou je rýchla mobilizácia organizmu pri závažnej udalosti) a trvajú krátko, niekedy len pár sekúnd (aj tento moment predstavuje adaptívnu hodnotu, keďže organizmus je vzápätí pripravený na ďalšiu reakciu). Trvalejšie emócie – napríklad žiaľ – sú sériami opakujúcich sa krátkodobých emocionálnych stavov, zatiaľ čo tzv. emocionálne „scenáre“ – ako napríklad láska či nenávisť – tie už predstavujú určité kognitívne schémy (Ekman 1999). Základné emócie poskytujú interpretatívny rámec, dovoľujúci človeku rýchlo reagovať na univerzálne situácie spôsobom, ktorý je optimálny z hľadiska prežitia ľudského druhu (Tooby a Cosmides 1990: 407 – 408). Každá jednotlivá základná emócia predstavuje typ rýchlej reakcie, ktorá sa počas evolučného vývoja najlepšie osvedčila v konkrétnej situácii (Johnson-Laird a Oatley 1992). Väčšina bádateľov z evolučného hľadiska pokladá za najstaršiu emóciu strach.

Podľa P. Ekmana každá zo základných emócií predstavuje automatickú reakciu organizmu, ktorá súvisí so špecifickými fyziologickými procesmi a so špecifickými telesnými, najmä mimickými prejavmi alebo signálmi: prostredníctvom nich človek ihneď a bez vedomého uvažovania poskytuje iným ľuďom informáciu o svojom vnútornom stave (plány, spomienky, fyziologické zmeny). Tiež o tom, aké udalosti vo vonkajšom prostredí spôsobili zmeny v jeho výraze, a aj o tom, čo sa udeje po týchto udalostiach. Emocionálne prejavy sú pre vývoj a reguláciu medziľudských vzťahov podstatné. To pravdaže neznamená, že budú prítomné vždy, keď niečo pociťujeme: ľudia sú do veľkej miery schopní kontrolovať ich, alebo sa môžu aj pretvarovať. Môžeme nielen zažívať emóciu a potlačiť jej vyjadrenie, ale môžeme tiež ukázať emóciu bez toho, aby sme ju pociťovali (ľudská „falošnosť“ je však rozpoznateľná, aj keby sa javila ako dokonalá napodobenina skutočných pocitov: napríklad exaktné meranie napätia lícných svalov ukázalo, že toto napätie sa líši v prípadoch spontánneho úsmevu a úsmevu zdvorilého). Vyvolanie špecifickej emócie znamená, že človek dostáva z prostredia určité podnety, pričom tie sú v podstate univerzálne pre všetky kultúry. Ich konkrétna podoba však nemusí byť v akomkoľvek kultúrnom kontexte rovnaká: napríklad strata blízkeho človeka patrí k univerzálnym príčinám smútku, no konkrétne určenie toho, kto je blízky, môže byť v odlišných kultúrach rôzne. Sociálna výchova je pre zažívanie emócií dominantným faktorom. Je však biologicky podmienená tým, že určité typy reakcií sa učia ľahšie. Môžeme tak hovoriť o sociálnom učení sa, na ktoré sme biologicky pripravení (Ekman 1999).

Témy osobných príbehov, ktoré som zaznamenala, súvisia s viacerými základnými emóciami. Napríklad rozprávania o predzvesti smrti zdôrazňujú moment prekvapenia a strachu; príbehy o rozlúčke s mŕtvym príbuzným vyvolávajú smútok. Rozprávania o bosorkách môžu byť spojené s viacerými emóciami, pričom najdôležitejšími sú strach, hnev a odpor. Posledná emócia je zaujímavá z viacerých hľadísk. Odpor totiž súvisí s vnímaním bosoriek ako bytostí so špecifickou „esenciou“, ktorá ich robí tým, čím sú. Tejto konkrétnej emócií zodpovedá určitý typ príbehov, vzťahujúcich sa na bosorácku nadprirodzenú silu. Ešte dôležitejšie je, že prejavy odporu spôsobujú špecifické správanie voči bosorkám, ktoré priamo či nepriamo zdôrazňuje ich odlišnosť a oddelenie od komunity a výrazne vplýva na spoločenský kontext.

Charles Darwin v klasickej knihe *Prejavy emócií u človeka a zvierat* (1872) poskytol prvú vedeckú interpretáciu odporu. Zdôraznil tri kľúčové momenty: (1) odpor môže byť vyvolaný rozličnými druhmi stimulov – aj nechutným či pokazeným jedlom, ale aj ľuďmi; (2) prejavy odporu sa vyskytujú v rôznych kultúrach; (3) chápanie toho, čo je odporné, v rôznych kultúrach môže byť odlišné. Darwin uviedol aj akýsi zoznam fyziologických reakcií typických pre pociťovanie odporu – od zachmúrenej tváre a odmietavých pohybov rukami

po špecifické pootvorenie úst, zdvihnutie hornej pery a vydávanie istých zvukov. Extrémne vyjadrenie odporu sa pritom podľa neho prejavuje výrazom tváre, ktoré je takmer identické stavu pred zvracaním.

Mali pole, ale boli bez muža. A oni nestačili dve ženy obrobiť to pole, tak mali vždy robotníkov, ktorí im to pomáhali robiť. Napríklad náš otec im vždy kosili... No ale jakživ nechceli odtiaľ jesť, hoci im dali aj údeného mäsa. Pečienky. No aj veľmi dobre ich vypravili. Ale vždy s tým prišli domov a mama im dali suchého chleba a čiernej kávy, a s tým išli celý deň, a to mäso a tie dobré veci. Ale ja si nepamätám, ani nám to nedali zjesť... A na Veľkú noc sa pekávali aj *kornuti*, oni vždy mali *ribu. Takú bohatú *makovú ribu* upečenú. Aj my sme tam chodievali trošku po to mlieko, keď nám kozy nedojili. A oni veľmi radi dali, ponúkli, a napriek tomu sme to nezjedli, aj keď sme to doma nemali. Ale čo na tom bolo pravdy... Z rozprávania sme sa skrátka toho stránili. To strach nedovolil. Lebo sa rozprávalo, že sú bosorky. Hoci aj sme nemohli ničím dokázať, ako deti, ale predsa... Aj by sme to boli chceli, lebo sme to doma nemali. Báli sme sa.**

* koláč plnený makom

Darwin však neposkytol evolučné vysvetlenie toho, prečo ľudia odpor pociťujú. Počas nasledujúceho storočia bola táto emócia opisovaná skôr intuitívne – ako vtipne poznamenal Erik D'Arnato, vedecké príspevky na túto tému pripomínali slávne vyjadrenie britského najvyššieho sudcu v kauze týkajúcej sa pornografie: „Nemôžem to definovať, ale rozpoznám to, keď to vidím“ (D'Arnato 1998: 2). Ako postrehli viacerí bádatelia, vrátane Freuda, hlavným problémom pri vysvetlení bolo to, že ľudia nepociťujú odpor voči väčšine „klasických“ odporných vecí, vrátane vlastných výkalov, kým sa to nenaučia tak vnímať od iných ľudí. Deťom, ktoré do určitého veku boli „vychovávané“ zvieratami, prakticky chýbal tento „prirodzený“ pocit. Ani naši najbližší „príbuzní“ – šimpanzy – nemajú žiadne prejavy odporu. Viaceré druhy cicavcov dokonca zvyknú jesť vlastné výkaly, aby organizmu dodali zásobu užitočných baktérií (D'Arnato 1998: 2).

Podľa psychológa Paula Rozina, schopnosť pociťovať odpor sa vyvíja kultúrne; pritom sa zo systému, ktorého funkciou je chrániť telo, stáva systém, ktorý chráni dušu. Táto dôležitá transformácia je výsledkom práce špecifického programu, ktorý sa evolučne vyvinul preto, aby organizmus čelil istému druhu nebezpečenstva ohrozujúceho telo, no vďaka flexibilitě nášho kognitívneho systému prekročil svoju pôvodnú funkciu. V podstate odpor predstavuje odmietavú reakciu organizmu, ktorú Darwin spojil s chuťou. Jej funkciou je odmietnuť alebo vyvrátiť čokoľvek nebezpečné, čo sa dostane do úst alebo do žalúdka. Rozin však rozlišuje medzi základnou emóciou „jadrového odporu“ a automatickou reakciou chuťového systému. Podľa neho sa tieto dve reakcie zásadne líšia, a to kvôli *významu*: to, čo vnímame ako odporné, vôbec nemusí mať negatívne senzorické vlastnosti. Napríklad, keď jeme jablko a do úst sa nám dostane červík, nepociťujeme odpor preto, že červík chutí zle; nechutí

totiž nijako, a predsa ho s odporom vyplŕujeme a možno pocítíme aj náznaky zvracania (Rozin 1999).

To mali zakázané, vravelo sa, že ten čert, čo sa mu muselo, to je pravda, hádzalo sa pod stôl. Keď sa išlo k jedeniu, tak *prvá užička* alebo či to bolo mäso alebo neviem čo, sa hodila pod stôl. To zmizlo, to neostalo pod tým oným, nebola tam ani mačka, ani nič, ale to zmizlo. Zmizlo to. To som videla, lebo som tam chodila. Teda to je skutočná pravda. A doma som to materi tejto S. rozprávala, reku vždy prvé hodia pod stôl, že to si vyžaduje ten čert akosi, že prvé on. A teda to pečivo, ja som v *trúbe* tak neupiekla, ako oni upiekli. Ale ako som tú *gulu* tam videla, ja do tej doby som tam hocčo zjedla. Už potom, ako som to videla, myslela som, že to vyvrátim. Že to vyvrátim, čo som pred mesiacom alebo pred rokom, čo mi to tak...

Odpor podľa Rozina predstavuje úplne novú kategóriu v porovnaní s nechutťou: je to totiž reakcia na *kontamináciu* v prostredí, čiže reakcia na nebezpečnú substanciu, prenášanú dotykom. Pritom práca systému, ktorý má chrániť telo pred kontamináciou, predpokladá, že: (1) jej zdroj nemusí byť viditeľný; (2) aj obmedzený alebo krátky kontakt s nebezpečnou substanciou má nebezpečné následky; (3) akýkoľvek kontakt so substanciou je nebezpečný, no najvýraznejšia averzia sa prejavuje pri požívaní (Rozin et al. 1993).

Pri pozornejšom pohľade sa odpor javí ako niečo, čo ľudia nadobúdajú v rámci kultúrneho prostredia: naučia sa, čo a za akých podmienok je odporné, aj to, ako sa proti tomu chrániť. Dôležitú úlohu pri tomto „sociálnom odpore“ hrajú predstavy o odlišnosti človeka od zvierat a vo všeobecnosti koncept ľudskej bytosti: ľudská bytosť je významná kategória, a preto musíme jasne určiť jej hranice. Ten, čo podvádza v daňovom priznaní, môže byť človekom; no ten, kto požíva ľudské mäso, človekom nie je. Konanie, ktoré je zo spoločenského hľadiska odporné, prezrádza neľudské motívy (Haidt 2003). Podľa Rozina sa tento systém, ktorý súvisí s morálnymi intuíciami, aktivuje aj v prípade mnohých náboženských predstáv, najmä o posvätnosti a rituálnej čistote. Preto Rozin nazýva odpor „emóciou tela a duše“ (Rozin et al. 1999).

Všetky tieto momenty platia aj pre rozprávania o bosoráckej moci. Predstavy o tejto neviditeľnej sile sa vyjadrujú v presvedčení, že je nebezpečné dotýkať sa bosorkiných vecí, niečo zjesť v jej dome a dotknúť sa bosorky v hodine jej smrti. Všetky spomenuté formy kontaktu predstavujú kontakt fyzický, materiálny, i keď samotná bosorácka moc sa v materiálnych termínoch neopisuje. Najvýraznejšími emocionálnymi reakciami bola averzia pri požívaní, ktorú rozprávači často zdôrazňovali. Istá rozprávačka mi dokonca uviedla, že jej takmer prišlo zle od žalúdka, keď sa dozvedela, že jej susedka je bosorka, pretože si predstavila, čo všetko predtým zjedla v jej dome. Ďalšej, podľa jej slov, skutočne prišlo zle, keď podľa hla pokušeniu a zjedla v bosorkinom dome čokoládu. S týmito emocionálnymi procesmi zrejme súviselo v lokalite môjho

výskumu aj rozšírené rozprávanie o tom, ako zomierala stará bosorka a všetky prítomné ženy (vrátane jej dcéry) odmietli jej podať ruku na rozlúčku.

No ale mali veľa čokolády. Orieškovej, tá Študentská pečat'. Í, reku, ja si dám. Z tej čokolády. Aj tá A. naša, Š., si zobrali. Ale čo to (smiech) s nami robilo! Tá čokoláda! Museli sme to dať von! Od tej doby som si tam nič nezobrala. Či som si to vsugerovávala?...

Obsah poverových rozprávání môže byť priamo ovplyvnený druhom emocionálnych reakcií, ktoré sa vzťahujú na tú alebo inú nadprirodzenú predstavu. Aj príbehy príležitostných rozprávačov, aj príbehy expertov súvisia s pocitmi človeka, pričom niekedy sa stáva interpretácia týchto pocitov trvalým motívom rozprávání. Vyvolanie emócií však bezprostredne súvisí s tým, aký postoj má človek k danej reprezentácii: báť sa môžeme aj neskutočných vecí, ale keď sa nebojíme, znamená to, že im neveríme.

4. VERIŤ ALEBO NEVERIŤ?

4.1. Čomu veríme a komu dôverujeme

V termínoch Sperberovej koncepcie predstavy o bosorkách sú meta-reprezentácie alebo reflektívne presvedčenia. Pre zaujatie postoja voči nim je dôležitý zhodnocujúci kontext. Tieto predstavy sa však šíria predovšetkým prostredníctvom príbehov. Keď skúmame reflektívny postoj rozprávača k príbehu, je dôležité predovšetkým rozlišovať reprezentáciu osobnej skúsenosti a sprostredkovanú informáciu. Pri sprostredkovanej informácii, ktorá sa šíri spontánne, zaujatie postoja k nej je ovplyvnené najmä dôveryhodnosťou zdroja, z ktorého pochádza. V prípade osobnej komunikácie je to dôveryhodnosť konkrétnej osoby, od ktorej si rozprávač vypočul príbeh. Pri analýze príbehu je ďalej dôležité, akým spôsobom človek prezentuje pravdivosť opisovanej udalosti (pravdivá, nepravdivá, možno pravdivá, skôr nepravdivá atď.): proklamovaná pravdivosť implikuje postoj rozprávača, ktorý môže, ale nemusí byť vyjadrený aj explicitne. A napokon, dôležitý je kontext alebo situácia, v ktorej prebieha rozprávanie.

Zo Sperberovej koncepcie vyplýva, že zhodnocujúci kontext ovplyvňuje zaujatie postoja aj pre tzv. poverové rozprávania, aj pre rozprávania o skutočných (napríklad historických) udalostiach, pretože v oboch prípadoch ide o reflektívne presvedčenia. Výsledky výskumu tento predpoklad potvrdzujú. Pri analýze sa však ukázalo, že je dôležité skúmať rozprávania v dvoch rovinách: (1) rozlišovať príbehy expertov a príbehy príležitostných rozprávačov; (2) všímať si explicitné vyjadrenie výrazne negatívneho postoja k obsahu rozprávania a na druhej strane vyjadrenie pozitívneho či nerozhodného postoja.

Vedeli povedať, že mlieko brala druhej, boli gazdiné, ale ja som tomu neverila. No potom ona mala viac od svojich a tá druhá že mala menej, ale ja som tomu nikdy neverila. Ja som vedela už potom povedať, že keď sa tá kravička lepšie opatrovala, dala aj viac mliečka. A keď na tej krave robili, ťahali ju po tých briežkoch, tak ona nemohla mať toľko. Keď sa narobila... Potom povedali ľudia, že počarila tá druhá. To už na niektorú vedeli povedať, no ale to len tak, potajomky. Ale ja som tomu neverila. Či je to pravda alebo nie...

Nižšie ukážem, že explicitne vyjadrený negatívny postoj súvisí nielen so zhodnocujúcim kontextom, ale aj s funkciou rozprávania a následne aj s ex-

pertízou. Výrazne negatívny postoj pritom ovplyvňuje šírenie konkrétnych príbehov a súvisí s procesmi zámesty starých „poverových“ predstáv na modernejšie ezoterické. No negatívny postoj nie je jedinou možnosťou: oveľa častejšie sa ľudia nevyslovovali jednoznačne, no mohli vyjadriť aj postoj výrazne pozitívny. Sústreďme sa na príbehy príležitostných rozprávačov, ktoré prezentovali udalosti ako pravdivé alebo prinajmenšom možné.

No ušknúť, tomu verím. Aj mne sa stalo... Keď sa K. vydávala, tak som tam bola za družičku. No a mala som, pravda, partnera. No ale na druhý deň sme mali ísť na tú svadbu, ešte na druhý deň sa chodievalo. Ja som bola nanič. Vracala som, bola som ako stena, zle mi bolo. No tak teda čo? Musíš zostať doma. A potom mi spravili vodu. A potom bolo dobre. Ale preto som to aj ja mojím deťom robila.

Najčastejšie uvádzaným zdrojom informácií bola osobná skúsenosť. To, akým spôsobom človek rozprával príbeh, ako vysvetľoval udalosti a aký postoj zaujal, vždy záviselo od konkrétneho kontextu – výchovy, vzdelania, postoja priateľov atď. Pritom kľúčovým faktorom pri formovaní osobných príbehov boli príbehy opisujúce „typické“ udalosti, ktoré poskytovali všeobecnú schému pre interpretáciu zážitkov (podrobnejšie sa im budem venovať neskôr). To isté platilo aj pre príbehy o iných ľuďoch, teda pre sprostredkované informácie. Tie najčastejšie uvádzali ako zdroj blízkych rodinných príslušníkov staršej generácie – rodičov a svokrovcov, starých rodičov, niekedy súrodencov, ale aj priateľov či známych.

To bolo tak oproti ich rodnému domu. Na druhej strane ulice. To bola taká dosť široká ulica, lebo tam tiekla aj taká voda, taký potôčik malinký. A tam tiež bola na ulici moruša, veľká malina. Aj ja sa pamätám, keď som tu vyrastala na tejto ulici, pri tom parku, tam pri tej studni, tam stála tá veľká moruša. Také tie maliny na nej boli. A chlapi vylietli hore, nám to potriasli, a my sme to zbierali aj s pieskom. Alebo na miskú pozbierali, doma umyli a jedli. No a tak aj tam teda tí chlapi vylietali na tú morušu, na tú malinu. To boli na jednej ulici. No a ja neviem, prečo tá stará žena ich tak odháňali. Tiež tam tých chlapcov bolo hore, či tam robili krik. Tak teda prišli a keď už videli, že tetka z dvora idú, už tí chlapi: „Už idú, už idú!“ A z tej moruše poskákali a mazali domov. No ale mali v rukách metlu, a tohto jedného tak trošku trafili s tou metlou. Ale niežeby udreli, mohli tým úderom ublížiť. Len sa ho tá metla akosi dotkla. A ten chlapec nemohol s toho miesta odísť. Museli ho vraj v plachtách zaniest domov na posteľ, dať na plachtu a zaniest domov na posteľ. A to bolo vedľa mojej maminky, z toho domu bol ten chlapec. A tak utekali, museli ísť po doktora. Čo bol chlapec zle a zle. No a potom, keď [sa pýtali], čo sa to stalo, tak deti povedali, že tá tetka hodili po ňom tú metlu a že ho udreli. Tak či ten strýc to tam išli... pre nich... Nie, tá tetka prišli. Tá tetka prišli tam a M. hladkali, a M., no čo som ti ja spravila, však ja som ti nič nespravila. A hladkali ho a hladkali a teda také tie slová tam rozprávali. Chlapec z postele vyskočil a mazal preč. No. Ani neviem, či zatiaľ ten doktor prišiel alebo nie, ale teda takto. No ja som ťa udrela, ja som ti chcela zle spraviť? Ja som ti tak, a... Prišli náhodou strýc dovnútra: „Baba jedna, strat' sa z môjho domu!“ Ale M. to pomohlo. To si pamätám, ako mi to mama rozprávali. Toto už nie, to si

nepamätám, to nám tak mama rozprávali. A toto ja viem, a to tak trochu by som uznávala, verila týmto príbehom.

Súvzťažnosť medzi dôveryhodnosťou osôb, od ktorých si ľudia vypočuli rozprávania, a prezentovaným postojom samotného rozprávača, bola zjavná. Ak napríklad príbehy pochádzali od staršej generácie v rodine alebo od blízkych priateľov či priateľiek, ktorým človek dôveroval, vyjadrený postoj bol pozitívny; tvrdenia blízkych ľudí sa spochybňovali len výnimočne. Iná situácia nastávala, keď šlo o ľudí mimo okruhu blízkych známych či príbuzných: hoci ich výpovede sa vo väčšine prípadov nezavrhlí *a priori* ako nepravdivé, prezentované postoje boli opatrnejšie a najčastejšie sa dali označiť ako jednoduché „neviem“. Najdôležitejšiu úlohu v posúdení dôveryhodnosti človeka zohrávali osobné vzťahy, sociálny status a vek.

Môj dedko... Nuž jednu príhodu vám poviem. Boli vojakom v kasárňach. Stala sa im... niečo vieme iba z počutia, nie? Nie z videnia. Iba čo sme počuli od rodičov, od starých ľudí a tak. No, tú príhodu o tom vojakovi. Oni boli na vojne. A ten vojak, čo tam bol s nimi, mal doma frajerku. Ale keď išiel na vojnu, tak ju nechal. A našiel si druhú. On na tej vojne ani nejedával, aj taký smutný vždy bol a nechcel sa priznať, čo sa deje. Ale potom sa komusi priznal, že mal frajerku a tá frajerka mu pohrozila, že keď ja ti život skazím, budem ťa chodiť tlačiť. A hovoril, že ho chodí tlačiť. Aj tu na jednu babu to rozprávali. Tí vojaci tak hovorili, že sa dopočuli, že keď hodí do dverí od ruky, musí byť ostrý ten nôž. Oni nože nemali. Mali bodáky. Jeden hovoril, že ten bodák musí ostať v tých dverách stát, tak to vyrozprávali. Nôž, keď je ostrý, ten ostal vo dverách, ale že ten bodák akosi *narichtovali*, a teda pevného chlapa... Aby ten bodák v tých dverách zostal. Keď ho počuli stonať, ten bodák vrazili do tých dvier, a ona sa objavila a zostala stát nahá ako lipa... Hanbila sa, odišla preč a viac neprišla. Potom sa mu priznala, čo s ním robila. Vraj naňho vhodila chomút, a on sa stal koňom, a ona s ním poletela celý... Zmenila ho na koňa a vozila sa. On im to potom rozprával, to zasa nevideli tí vojaci. Tí vojaci videli iba, tá žena zostala stát ako nahá lipa im v kuchyni, vysmiali ju, odišla preč a viac neprišla. A on sa im priznal, čo s ním robila... To oni rozprávali ako o skutočnosti. Ešte môj dedko.

No okrem príbuzných a priateľov existujú aj iné zdroje informácií o nadprirodzených konceptoch – či už tradičných ľudových alebo tých „modernejších“. V súčasnosti dôveryhodným zdrojom informácií vo všeobecnosti (a to nielen pri hodnotení nadprirodzených predstáv) sú vedecké inštitúcie a vzdelaní ľudia. Táto významná pozícia sa vo výskumnom materiáli prejavila najmä v rozprávaniach o urieknutí. Mimoriadne rozšírený typ príbehov sa vzťahoval na pozitívny postoj lekárov, ktorý sa prezentoval ako nezvratný dôkaz skutočnej existencie „choroby“.

A predstavte si, prišla som domov a ja som tú *tetinku* poslúchla, navarila som toho *čistecu*, ešte som mu dala aj vypiť. Chlapec sa vyvrátil, zaspal a o hodinu bol ako znovu narodený a on mi povedal, M., chlapec mi umieral. Od toho úreku. On bol tak strašne

silno urieknutý, vraj cez okuliare dvojnásobne. A pán doktor zobral, už je nebohý, zobral tú zelinu akademikom na záмок a potom im to povedal, že má šesťdesiat dva percent čpavku a čpavok na tieto spánkové ide, akože to pomáha, tá zelina. Jednoducho, ja vám hovorím, ja mám hlavu, ja nepijem žiadne pilule a keď som *urečená*, jedine vtedy a umyjem si tvár, umyjem si ruky po lakte a mám ruky ako od mydla čistunké. A čistec je ako sekanec, úplne ako huspenina. A to rastie, ja vám chodím až do S. na ten čistec, tam mám syna ženatého. To ja usuším a potom sa varí z toho čaj. Koľkokrát aj v noci prídu. Jeden pán, však ešte žije, už má osemdesiat rokov. A ten, keď sa im najstaršia dcéra naťahovala, čo až krčie dostávala, tiež bola *urečená*.

Často uvádzali učiteľov ako ľudí, ktorí sú vďaka svojmu vzdelaniu schopní rozpoznať pravdu od nepravdy. Pritom viaceré príbehy, ktoré nadprirodzené udalosti prezentovali ako pravdivé, som zaznamenala práve od učiteľov. Treba však povedať, že táto reprezentácia neznamenala, že sa pravdivosť nadprirodzených udalostí nespochybňovala vo všeobecnosti. Pozitívny postoj prezentovaný v rozprávaní bol pravdepodobne podmienený špecifickou situáciou, teda rozhovorom s výskumníčkou zaujímavou sa o ľudovú tradíciu. Mnohí učitelia patrili k lokálpatriotom a aktívne sa venovali ľudovým tradíciám; a keďže ich pohľad na folklór bol romantizujúci, pravdivosť starých príbehov sa pri rozhovore so mnou nespochybňovala.

Rozprávali, ale tomu veril aj ten doktor D. Raz k nám prišla nejaká V. E. po mlieko, tu vedľa, kde je to rozostavané. A chodila k nám po mlieko, ale malá bola veľmi pekná. Teraz v utorok mi priniesli zväčšené fotky, krásna bola v čepci,... krásne to bolo. Prišla po to mlieko... ona bola taká, mala také silné obočie, bola dosť počerná..., tá V. ... a stále na tú malú pozerala, ale to je pekné dievčatko! To je pekné dievčatko! A tak sa s ňou hrala, kým sme to podojili. A keď odišla, to dievča začalo tak kričať, my sme si nevedeli rady! Stále, bolo strašné divať sa, čo to decko robilo. Potom prišli suseda a že spravia tú vodu, takú svätenú, ja viem, ako sa to robilo? Voda proti *ušknuci*. No a tie uhličky spadli naspodok. Potom asi o hodinu sa z nej pustilo také smradľavé, také, to sa nedá povedať. A potom sme to tomu D. rozprávali. On tomu veril. Ten doktor D. mi hovoril: „A., keď prídeš z ulice, zober *kapesník* alebo handričku, namoč ju a dievča pretri.“ Pán doktor. No.

Pre veriaceho kresťana je dôveryhodným zdrojom pravdaže aj cirkev a jej predstavitelia. Respondenti sa však pri rozprávaní o nadprirodzených záležitostiach odvolávali na kňazov len v špecifických prípadoch: nikdy sa to nestalo kvôli takým „rozprávkam“ ako víly či svetlonosi. Kňazi sa vyjadrovali k nadprirodzeným udalostiam alebo vykonávali očistné rituály len vtedy, keď šlo o veľmi závažné záležitosti, napríklad o ťažkú chorobu, interpretovanú ako bosorácke škodenie či posadnutie (ďalšou kategóriou boli problémy súvisiace s navracajúcimi sa mŕtvymi). Postoj cirkvi sa v istom type príbehov dával do súvislosti so samotnou existenciou bosoriek: bosorácke schopnosti sa nespochybňovali, no ich účinnosť v súčasnosti bola označovaná ako obmedzená, pretože pápež nedávno bosorky „zamodlil“ a odvtedy už nič nezmožu.

No tí istí ľudia, ktorí sa odvolávali na blahodarné účinky pápežovej modlitby, boli mimoriadne výreční, ak išlo o bosorácke pôsobenie ich susedy.

...**Že mu porobila bosorka. Alebo kravy prestali dojiť. No, bosorky porobili. ... Alebo teda chlupci večer šli na besedy, išla kočka v noci o polnoci s malíma kurátkami, to že bola bosorka. No, to sa rozprávalo. Za mojich čias nič také sa... Ani by sme tomu dnes asi neverili. Ale vtedy tvrdili. A bolo niečo na tom pravdy, lebo čo som spomínala tých V., ten starší, čo je v N., mal osemdesiat šesť rokov, ten vyhánal zlého ducha. Aj napísal o tom knižku. Ako sa robilo od Lucie do Vianoc, tie *suki sa väzali* alebo niečo rozrobil, stoličku alebo čo, a potom si to mal vziať na polnočnú... len neviem, do ktorej časti omše. Potom mal odísť. A keď neodišiel, tak tie bosorky začali účinkovať. To sa aj rozprávalo. A ostal ako *posednutí*, tým *d'áblem* alebo tou bosorkou... No a hovorím, ten V., on to opisoval. Ešte v tých rokoch to asi hodne panovalo. Bolo. Lebo to je aj o úkladoch diablových. To je v Litániách ku všetkým svätým. Tak muselo na tom niečo pravdy byť.**

Dôveryhodným zdrojom informácií o nadprirodzených predstavách môžu byť aj médiá, a to opäť v súvislosti s vedou. Nadprirodzené záležitosti sa v rozprávaniach často spájali s tým, čo ľudia čítali v časopisoch, počuli v rozhlase či videli v televízii. Pritom tieto informácie pochádzali z rôznych mediálnych produktov – vrátane telenoviel a mystických trilerov – a uvádzali ich ako argument na podporu pravdivosti zážitkov samotného rozprávača či jeho blízkych.

Ľudia si nevedeli tie javy vtedy vysvetliť a išlo o úplne obyčajné pragmatické veci. Lenže to sa inou optikou, by som povedal, na to pozeralo. No však voľakedy gazdiná, ktorej sa lepšie darilo, tak každá bola bosorka. A pritom všetkom nič nemusela byť, len bola šikovnejšia, vedela lepšie rozmýšľať, gazdovať a už potom tie ostatné, ktoré boli také neschopné, tak tie už potom jej závideli a povedali: „Áno, tá je bosorka a ona chodí predávať syr, do stredy dá zemiak a dá na vrch dookola syr, aby mala homôpku syra väčšiu a čo ja viem, chodí dojiť kravy voľaktorej. Hovorilo sa, že odoberá mlieko. A že plachtu za štyri rohy chytí, ako doja. A zas tej druhej, že tá nenadojí nič. Lenže tá, keď dobre nakrmila, tak teda nadojila. Tá keď nenakrmila, nenadojila. Voľakedy dedko hovorili, že keď sa hnojilo, hnojili sa len vinohrady. Nehnojili sa role. Že jačmeň bol takýto, ale vinohrad musel byť každý rok pohnojený. No a keď bolo malé obilie, malé čo ja viem všetko, nebolo čím nakrmiť, tak potom tie kravy nemohli ani dojiť. Boli chudé.

Napríklad jedna z respondentiek, relatívne rozhládená žena so stredoškolským vzdelaním, rada čítala ezoterické časopisy, a nielen preto, že mala rada všetko tajomné: táto záľuba bola podmienená aj smutnou osobnou skúsenosťou. Jej syn tragicky zahynul v mladom veku a odvtedy sa jej pravidelne zjavoval v snoch a niekedy aj v reálnom živote – napríklad rozprávala, že stretla jeho dvojníka, teda skutočnú osobu, ktorá sa naňho podobala. Mala viacero zážitkov, ktoré vzťahovala na posmrtný život a ktoré zvyčajne interpretovala podľa toho, čo počula od svojej matky (už zosnulej „expertky“ na ľudové tra-

dície) či iných blízkych ľudí z okolia. Snažila sa nájsť analógie týchto domácich predstáv v „moderných“ pojmoch, ktoré našla v časopisoch, pretože tie sa jej zdali byť „vedeckejšie“, a teda aj spoľahlivejšie. Urieknutie označovala ako pôsobenie aur či biopolí, zatiaľ čo porobenie ako čiernu mágiu. Podobne ezotericky sa interpretovalo aj bosoráctvo či posadnutie. Jeden z respondentov s vyšším vzdelaním vyjadril všeobecný rešpekt voči ezoterickým interpretáciám (ktoré často majú pseudo-vedeckú formu) takto: „Na to pozor. To sú neni básničky. To je ezoterika. To sú veci na hrane.“

Až tam v tom časopise som to čítavala... Aj jedna česká rodina, ako odišla do Nemecka, keď sa tam tak odchádzalo, v tých časoch, keď utiekli za hranice. Boli tam aj so synom, mal dvadsať jeden rokov. A skamarátil sa s nejakou tam v Nemecku. Tá mala dvadsať štyri. Ale im to nebolo veľmi po vôli, že je o toľko od neho staršia. A on postupne aj od nej akosi chcel odísť. Ale ako veľmi on ochorel. Hneď na smrť. Ani by ho neboli, však sa vrátili, neboli by ho živého dovezli domov, ale tiež sa tam dozvedeli o tom... Že títo, čo tak zle spravia ľudom, tá čierna mágia, a tí, čo vedia pomôcť, teda biela. Biela mágia. Našli si tam takého človeka, dozvedeli sa, teda niekto im poradil, aby išli za tým človekom. A ten im poradil, čo majú robiť. A ten chlapec sa vyliečil. Aj im hovoril, že to ona mu škodí, že ona mu ublížila. A ako sa chlapec trochu zotavil, vyliečil, tak hybaj, prišli naspäť domov. Do Čiech.

Výsledky môjho výskumu potvrdzujú Sperberovo tvrdenie o nejednoznačnosti postojov voči reflektívnym presvedčeniam. Postoje, ktoré ľudia prezentovali, tvorili pestrú paletu názorov – od pohrdania, posmechu a ľahostajnosti až po úplné prijatie. Ten istý človek mohol v dvoch rôznych situáciách prezentovať odlišné názory, napríklad vyjadrovať sa inak v rozhovore medzi štyrmi očami a v širšej spoločnosti. Dokonca aj v priebehu jedného interview sa postoj rozprávača mohol meniť v závislosti od kontextu. Napríklad jedna z respondentiek sústavne prezentovala negatívny postoj voči predstavám o urieknutí. Naopak, jej susedka a najbližšia priateľka pravidelne „trpela na ušknutie“. V rozhovore so mnou, medzi štyrmi očami, prvá žena prezentovala výrazne posmievačné stanovisko; keď bola prítomná jej suseda, bola oveľa jemnejšia a prezentovala postoj „niečo na tom môže byť“; v rozhovore s viacerými ženami, z ktorých každá urieknutie „zažila“, sa jej stanovisko zmenilo z nerozhodného „neviem“ na začiatku na „čo to len môže byť“ na konci, pričom napokon sama uvádzala dôkazy existencie tejto „choroby“.

4.2. (Ne)pravdivé príbehy

Človek môže rozprávať nielen o svojom živote, ale aj o udalostiach, o ktorých vie len z počutia. No aj rozprávania o vlastných skúsenostiach vždy obsa-

hujú informácie, ktoré pochádzajú od iných a sú súčasťou interpretácie týchto skúseností. Pri skúmaní akýchkoľvek rozprávání je dôležité to, ako ľudské myslenie spracováva verbálnu informáciu.

Vráťme sa k Sperberovej teórii relevancie, ktorá sa vzťahuje na jej hodnotenie a interpretáciu. Ako sme povedali v prvej kapitole, podľa Sperbera sa pri interpretácii verbálnych informácií maximalizuje ich relevancia – ľudia zvyčajne preferujú interpretácie, ktoré pri najmenšom kognitívnom úsilí vedú k dostatočnému kognitívnemu efektu (Sperber a Wilson 1995). Opakovaná reprezentácia udalostí, teda to, o čom sa rozpráva znovu a znovu, predstavuje relevantnú informáciu. Môžeme si položiť otázku: akým spôsobom vplyva postoj človeka na proces opakovanej reprodukcie? Zo Sperberovej teórie vyplýva, že pozitívny postoj pri zapamätaní umožňuje ľahšie „zakódovať“ informácie, pretože si nevyžaduje väčšie kognitívne úsilie (teda prijatie nových presvedčení alebo odmietnutie starých). Preto pozitívny postoj takpovediac „napomáha“ opakovanej reprodukcii rozprávania. Ak však človek má negatívny postoj, a najmä výrazne negatívny, informácie sú menej relevantné, a ich odovzdávanie ďalej je menej pravdepodobné.

Vraj keď si na ten stolček sadol na polnočnú omšu, tak videl všetky bosorky v kostole. Ale že musel vyjsť skorej z kostola, ako sa tá omša skončila a že musel vysýpať mak a dobehnúť pod prvú slamenú strechu. A tam keď sa schoval, pod tú slamenú strechu, že už nemali nad ním moc. Keby ho boli chytili, že by mu vybrali všetky kosti. Že sa mohol vmestiť do košíka. To možno zasa bolo, že voľakto, kto nebol dobre živý dostal mäkkosť kostí, že sa teda skrútil, pokrivil. A tie oné z truhly. Keď kopali hrob a bola tam stará truhla od červíkov prežratá, keď si ju zobral a pozrel cez tú dieročku, ten červotoč čo vyvrtal, tak uvidel v kostole všetky bosorky. Lebo keď je premenenie a sutana sa dvíha, tak ony sa všetky otáčajú chrbtom. A on ich vtedy zbadal, že všetky sú otočené chrbtom k tej sviatosti, že sú s mocnosťami zla spojené. Aj ten stolček to viem, že niekto to spravil a potom mal nejaké problémy. Na to pozor. To nie sú básničky. To je ezoterika. To sú veci na hrane.

Počas výskumu som sa snažila tento predpoklad overiť. Zistila som, že príbehy expertov a príležitostných rozprávačov sa z tohto hľadiska výrazne líšili. Ak príležitostní rozprávači prezentovali výrazne negatívny postoj, rozvinutý príbeh chýbal: buď sa výpoveď ohraničila tvrdením typu „nič neviem, nič si nepamätám“, alebo predstavovala krátky opis všeobecných udalostí („rozprávalo sa, že...“). Experti prezentovali negatívny postoj ako súčasť príbehu: vyjadrovali ponaučenie, ktoré vyplývalo z odľahčenej či humornej reprezentácie istých situácií, a teda zo samotnej funkcie rozprávania. Jedna z expertiek prezentovala negatívny postoj k poverám vo všeobecnosti, no v rôznych kontextoch, aj v priebehu jedného interview, sa jej postoje k tým istým reprezentáciám mohli meniť na nerozhodný, ba niekedy až na pozitívny. Stávalo sa však to len vtedy, keď rozprávala o *osobných* zážitkoch. Reprodukcia „re-

pertoárových“ príbehov v porovnaní s opisom udalostí z vlastného života prebieha odlišným spôsobom aj z hľadiska zaujatia postoja, ktorý môže súvisieť s činnosťou odlišných pamäťových mechanizmov.

B., susedka, ona je každú chvíľu *ušknutá*. Áno, ja ju aj hnevám: „Čo si, málo pekná?“ Aj ju urazím s tým. Ale ona má zelinu, čistec, viete. Ona sa s tým vyumýva a tá voda je hustá, to takto zdvihnete a také *plachí!* * ... Naozaj! Ja som to videla... A oni sú všetci na to tak náchylní, celá rodina, maličké deti aj ona, má už sedemdesiat tri rokov, a stále na to trpí. Tak niečo na tom je. A ona dôjde ku mne štyri, päť ráz za dňa, a ona dôjde a už aj drieme. „Ja sa musím k tebe presťahovať!“ Jej sa u mňa veľmi dobre podrieme... No ale toto urieknutie, verí tomu. Jej deti na to trpia, aj ona, aj zas M., čo má Š. Oni zasa čistec. Prevára. Ale musela som sa ísť pozrieť, aby som videla. Keby nič nebolo, varí ten čistec, ostane jej čistučky. Ale keď je *ušklá*, tak sa *zumíva*, a nie takto, ale takto. Že to musí odháňať preč. Ten lavórik, ona to takto chytí... A takto sa to ťahá. Ja sa jej smejem, ja nie som háklivá na to. Ako tí Cigáni povedia, naše deti nie sú *ušklé*, lebo my si ich na to neučíme. Cigáni tak povedia, naozaj. A táto K. povie: „No, ty si ma uriekla.“ A ja sa jej smejem, poviem, no čo si, málo pekná? Snažím sa ju uraziť alebo ju dostať, ale nie! Stále na to trpí. Ona svoje vlastné deti, má dcéru na hájovni, tí, keď sem dôjdu a idú domov, v prvom rade sa musia poumývať tým čistcom. Ona si ich uriekne. „Ale deti moje, však ja vám nechcem zle, však ja vás rada vidím! Nemám úmysel vám ublížiť!“

* vlákna

Osobná skúsenosť, ako naj dôveryhodnejší zdroj informácie, bola určujúca pri zaujatí postoja a reprodukcii príbehov príležitostných rozprávačov. Rozvinutý príbeh zodpovedal pozitívnemu alebo nerozhodnému postojovi. Výrazne sa to prejavilo napríklad v rozprávaniach o znameniach. Vo väčšine prípadov si respondenti pamätali viaceré znamenia a prezentovali ich vo forme jednoduchej kauzálnej súvislosti (napríklad keď kuvik kuviká, niekto zomrie). Ak rozprávač nejakému znameniu neveril, zvyčajne to zdôvodnil tak, že sa mu nič také nestalo (pravdaže, toto zdôvodnenie sa prezentovalo aj v prípade iných predstáv). Výpoveď sa obmedzila na opis samotného znamenia bez nasledujúceho rozvinutého príbehu, zatiaľ čo pozitívny postoj vždy viedol k reprodukcii zodpovedajúceho príbehu.

Aj to sa hovorí, že keď niečo spadne alebo praskne, voľajaké znamenie. No mne sa stalo také niečo. Tu som mala obrázok... Panenku Máriu. A naraz, ja som bola v komore a mama vešali bielizeň. Naraz počujeme strašný prask! Dušinka, čo sa to stalo? A tento stôl bol až pri stene. Nie že by bol celkom prilepený, nie. No nevideli sme nikde nič. No a reku, však obrázok je spadnutý! Ale klinček tam bol, nevyšiel. Zostal rovno stáť, a nerozbiť sa, vôbec nič. Ja hovorím, reku, niečo sa niektorému stalo. Prišiel jeden, nebolo mu nič. Prišiel druhý, zasa mu nebolo nič. A ja reku, voľačo sa mužovi stalo. Voľačo sa otcovi stalo. Prišiel aj ten, a nebolo nič. A na druhý deň ešte nebolo nič, a na tretí deň toť M., z rodiny naproti, ten sa spálil. Pristavili mu vlak akosi pod elektrické vysoké vedenie, a poslali ho to opravovať, a jeho to pritiahlo, a potom ho zhodilo na zem, ale už spáleného. Umrel. Veľmi bol popálený. Až za dva dni. No, to sa tak stane.

Z uvedeného vyplýva, že postoje ne-expertov k nadprirodzeným konceptom majú vplyv na šírenie predstáv: príbehy, ktoré sa považujú za nedôveryhodné, sa s menšou pravdepodobnosťou odovzdávajú ďalej. Inými slovami, ľudia prestávajú rozprávať o záležitostiach, ktoré nepovažujú za relevantné. Toto zistenie môže mať súvislosť s rozšírenou predstavou o takzvanom „odumieraní“ tradičných poverových predstáv, na ktoré poukazovali bádatelia počas obdobia národného obrodovania. Treba zdôrazniť, že povery zdanlivo „odumierajú“ už veľmi dlhý čas, a napriek tomu sú stále živé.

Koľkokrát tiež išli chlapi a mesiačik svietil v noci, a to tieň bol. A už išiel, pravda, naraz sa obzrel a myslieť si, že ktosi po ňom ide, utekal, utekal, že ktosi po ňom ide. Prišiel domov celý bez seba. Že ho straší ktosi, a to bol jeho tieň. Možno to taká fantázia voľajaká sa ondila.

Zmeny postojov v dôsledku modernizačných procesov totiž neznamenajú, že „neoficiálne“ nadprirodzené koncepty v súčasnosti miznú zo scény: ak sa postoje menia, sú to vždy postoje ku *konkrétnym* reprezentáciám. Namiesto tradičných pojmov a interpretácií prichádzajú nové, ktoré sa neraz javia ako súčasť vedecky podložených teórií a preto sa vnímajú ako spoľahlivejšie, no v skutočnosti predstavujú inú formu nadprirodzených predstáv. Hodnotenie pravdivosti príbehov priamo závisí od zdroja informácií, teda predovšetkým od ľudí, ktorým človek dôveruje: vo väčšine prípadov človek interpretuje vlastnú skúsenosť v súlade s ich postojom a rozpomenie sa skôr na to, čo sa stalo ľuďom, ktorým verí. Naše okolie alebo ľudia, ktorým veríme, sú v istom zmysle strojmi nášho života – nielen preto, že vplývajú na bezprostredný beh udalostí, ale aj preto, že ich postoje určujú, ako sa náš život javí v retrospektíve.

Môj dedko boli horárom. P. sa volali. Moja mama mi to teda rozprávala, že vtedy chodili po lesoch hájníci aj v noci. Vtedy vartovali, bolo to štátne a všetko vartovali a... Jeden raz išli tam od nového majera, ako sa ide do J., s toho brehu, tam je taký potok... A ako tam išli asi o polnoci, tak zbadali koč, ohnivý koč, kone a na nich sedel furman. No ale čo sa mi to zdá alebo čo, no však rozmýšľali, nie, a potom celý ustrašený prišli domov, aj to rozprávali v noci žene. A ráno sa tam išli pozrieť. No a celý ustrašený, oni boli vysoký, chlapisko ako hora, teda čo to bolo. Či sa im to zdalo, či snívalo, alebo čo, ale však keď išli normálne. Tak ráno im to nedalo a išli sa tam pozrieť. A našli v tej trávě vypálené koľaje. Vždy to rozprávali, že to je svätá pravda: „To som si išiel overiť ráno, kade ten koč išiel. Boli ohnivé teda, to že bol... Mojžiš alebo ktorý to išiel do neba... Eliáš tuším.“ Tak to rozprávali, že sa im to stalo ako... pri rozume.*

* v triezvom stave

Čo sa však stane, ak dve osoby, ktorým človek dôveruje, budú tvrdiť protichodné veci – inými slovami, čo ak nastane konflikt dôveryhodných zdrojov?

Každý človek aspoň raz v živote čelil situácii, keď zaváhal pri posudzovaní pravdivosti protichodných informácií, pochádzajúcich z rôznych zdrojov: kto má pravdu, komu veriť? To sa veľmi často stáva pri klebetení. Neraz je predmetom úvah a pochybností aj to, či sa udalosti, odporujúce bežnému vnímaniu sveta (rôzne druhy zjavení či zázračné uzdravenia), naozaj stali alebo nie. Bola som svedkom rozhovoru medzi dvoma fyzikmi. Jeden z nich hovoril, že na vlastné oči videl meditáciu budhistického mnícha, ktorý upadol do tranzu a vznášal sa nad zemou. Jeho kolega levitáciu, odporujúcu fyzikálnym zákonom, pravdaže spochybňoval a bol nesmierne prekvapený takýmto zážitkom. No keďže svojmu priateľovi dôveroval, nemohol brať jeho slová na ľahkú váhu. Avšak fyzikálne zákony predsa len predstavovali väčšiu autoritu, a preto sa skôr prikláňal k názoru, že kolega nerozprával pravdu. Pri riešení konfliktu dôveryhodných zdrojov tento fyzik zavrhol jeden zdroj informácie ako menej dôveryhodný.

Tak to je zasa z psychologického hľadiska, že kto má silný zrak alebo má zrastené obočie, že má schopnosť hypnózy, lebo také vraj na to dieťa pôsobí. A zase keď som bola študentka v Modre, tak nám tam prišiel na vystúpenie ten mág, ten radžajogín. A už robil všelijaké pokusy, tam si vyvolal dievčence... pred tabuľu na to pódium, a voľačo im tam hovoril. Prečo si tlčú po hlave? A keď to prešlo, on hovorí, však to tu bolo toľko včiel, oháňali sa, že ich včely štípu. A potom že ešte ide voľačo urobiť, naraz hovorí, že teraz na všetkých to bude pôsobiť. Pozerám a všetci... (hlboko dýcha)... Čo im je? A ja nič! On to prerušil a hovorí: „Tam je jedna študentka, ktorá má silnejšie oči ako ja, tá nech ide za dvere!“ Tak mňa vyhostil. Ale nosila som okuliare, tak čím mám tie oči silnejšie? Musela som ísť von! No a potom bol tam aj profesor, čo nás mal na psychológii. A on hovorí: „Prosím ťa, pekne sed', ani nečaruj!...“ Takže niečo na tom silnom zraku bude.

Okrem tejto triviálnej možnosti existuje podľa Sperbera aj možnosť *prirodzeného úniku*. To znamená, že sa protichodné tvrdenia uvedú do súladu pomocou dodatočnej interpretácie. Tak sa prvý fyzik domnieval, že levitácia nemusí odporovať fyzikálnym zákonom, pretože ich všetky nepoznáme; existuje teda potenciálna možnosť, že v budúcnosti sa tento jav z fyzikálneho hľadiska vysvetlí. Príkladom podobnej dodatočnej interpretácie môže byť aj zovšeobecnenie fyzikálnej alebo matematickej teórie, ktorá neplatí v určitých prípadoch: tak napríklad s vývojom funkcionálnej analýzy začala byť euklidovská geometria považovaná za jeden konkrétny prípad mnohorozmerných priestorov. Ďalšie príklady môžeme nájsť v dejinách náboženských predstáv a konkrétne kresťanstva: spomeňme si hoci na rozličné výklady pojmov Otca a Syna, ktorých výsledkom bolo vytvorenie zložitej koncepcie kresťanského Boha.

Ja vám neviem. To neviem pochopiť. Keď vychádzal ten časopis *Mystery*, ja som to kupovala a čítala. Tam boli takéto príbehy veľmi písané. Tak som tiež čítala, že boli také

susedky, a tá jedna veľmi vedela štrikovať, pliesť, všeličo krásne, pekné. A tá druhá azda ani nevedela, no ale táto ju naučila aj ako sa to pletie, štrikuje a čo. Ale predsa to tak tá druhá nemohla dokázať, nebola taká zručná a šikovná. A za to, že ju naučila, podarovala jej taký obráztek. Ako tam v kútiku sedela, mala aj lampu, štrikovala, to tam dala k sebe. No a začala ju potom veľmi ruka bolieť. Z ničoho nič jej opúchať. Dozvedeli sa o nejakom liečiteľovi. Ale povedala to, však boli kamarátky, povedala, že idú tam a tam. Ešte mali dvadsať kilometrov k nemu, a nedošli tam. Pokazilo sa im auto. To som čítala v tom časopise. No a potom mu telefonovali, ako sa nedostali, že sa im pokazilo auto. Či niekomu povedali, že k nemu idú. No že áno. Tak teda prídite vtedy a vtedy, a nikomu nepovedzte, že idete. A ten človek jej z toho pomohol. Aj jej povedal, že z toho obrázku také to zlo akosi na ňu vyžarovalo. Tá nepravosť jej, alebo čo ja viem. To teda nemôžem pochopiť. Bolo by to pravda?

Ak hovoríme o nadprirodzených predstavách a dôjde ku konfliktu dôveryhodných zdrojov, najjednoduchšou možnosťou je, že človek si uvedomí, že protirečia intuitívnym presvedčeniam. Pozícia prirodzeného úniku sa potom prejavuje tak, že javy označované ako nadprirodzené sa vysvetľujú prirodzeným spôsobom, konzistentným s intuitívnymi presvedčeniami. „Ohnivá guľa“ alebo raráškovia sa interpretujú ako zemný plyn, urieknutie ako obyčajná choroba a nadprirodzená moc bosoriek ako zlá ľudská povaha. Prirodzený únik sa však prejavuje aj vtedy, keď sa tradičné reprezentácie prezentujú v ezoterických termínoch pôsobiacich kvázi vedeckým, a teda aj spoľahlivejším dojmom.

Viete, čítala som knižku o tej gríchej čarodejnici. Tak tam to bolo, ako tých upaľovali ako bosorky. Ale tam to bolo tak vysvetlené, no bola tá chudoba, a viete, tam tí grófi všelijakí, a všelijaké radovánky chceli. Uživať všeličo. A mali tie lovecké zámočky. Tam v lesoch. A už mali aj také baby najaté, staršie ženy, čo si chceli nejaké korunky zarobiť, tak v dedine pár takých pekných žien ponajímali. A tie ženy nesmeli o tom hovoriť. Mali sa stretnúť za dedinou na nejakej križovatke. Na križných cestách. A tam ten koč po ne prišiel. Ženy posadali do koča, zaviazali im oči, kočiš sa s nimi otočil a teda uháňali. Potom bola pripravená hostina. A oni mali pošíť také čertovské oblečene. A mali tam aj toho hlavného a tá miestnosť ako peklo a tam tie stoly plné. Ženy sa najedli, ešte si aj korunky domov doniesli. Ja už som takto tie bosorky vysvetlila. Nie? Lebo sa hovorilo: „Pôjdeš zajtra na jarmok?“ „Ale nepôjdem, lebo nemám peňazí, čo by som tam išla.“ A ráno už mala peniaze. To sa aj tu rozprávalo. A ráno už mala peniaze. Tak ja som potom prestávala tým bosorkám veriť. Mohlo to aj takto bývať. Všetade boli tie kaštiele, aj tade. No.

Tretou možnosťou riešenia konfliktu dôveryhodných zdrojov je nechať ho bez riešenia, zaujať nerozhodný postoj. Pri hodnotení pravdivosti nadprirodzených udalostí ľudia veľmi často zaujímajú práve tento postoj. V rozprávaníach, ktoré som zaznamenala, sa vyjadruje vetami: „Kto vie“, „Neviem, či to je pravda alebo nie“ a pod. Nerozhodný postoj zaujímame veľmi často, a to nielen voči informáciám o nadprirodzených predstavách, o náboženských otázkach alebo o zložitých problémoch, ktorým nerozumieme, ale aj v každo-

dennom živote: stačí spomenúť si na protichodné tvrdenia politikov, o ktorých nemáme jednoznačný názor.

Oni mali vždy pekné kravy a dobre chované. A povedala by som, že ja som teda na bosorky neverila. Ako takí výrastkovia, to som mala štrnásť – pätnásť. Bývala som ešte tu v dedine, a keď sa chodí tá kukurica šúpať, teda trhať, tak aj tam sme boli. No, kde teraz ste? Na tom dome bývali nejakí D. A tá moja spolužiačka veľmi verila tým bosorkám. Aj že tá tetka B. sú bosorka. A sme teda tam to odtrhali, tú kukuricu, a vždy teda niečim počastovali tých, čo tam boli, chlapcom ponalievali vína, a táto tetka tiež, ríbezl'ového vína im ponalievali. Ja som videla, ako oni na tú povalu vyšli, v tej miestnosti, kde sme to šúpali, tam boli schody na povalu. Ja som ich videla, keď tam išli. A keď odtiaľ zliezali, zbadala ich tá moja kamarátka (smiech), už bola celá bez seba, „Ale oni tam nešli, a už idú dole...“ Ale nehovor, ja som ich videla, keď išli hore. „Nie a nie a nie,“ už to boli teda bosorka. Nuž ja neviem, no. Možnože teda boli. Nevieť vám povedať.

Keď bosorky útočia na také podstatné oblasti života ako je zdravie, majetok či partnerské spoluzitie, teda keď ide o závažné ohrozenie, explicitný alebo implicitný nerozhodný postoj voči nadprirodzeným predstavám môže byť aj prejavom flexibilnej stratégie pri riešení problémov. Inými slovami, človek nikdy nevie, a opatrnosť je cnosť, ako hovorieval Sinuhe, hrdina rovnomeného románu Miku Waltariho. Ľudia, ktorí mi pri istých príležitostiach tvrdili, že na bosoráctvo neveria, v iných situáciách mohli vysvetľovať nešťastné udalosti bosoráctvom a správať sa v rozpore s prezentovaným negatívnym postojom: vyhýbali sa kontaktom s údajnými bosorkami a používali ochranné magické prostriedky. Pri výbere konkrétnej stratégie mala najväčší vplyv mienka (rady) dôveryhodných osôb. Nech si ľudia mysleli o bosoráctve čokoľvek a boli akokoľvek „racionálni“ na vedomej úrovni, ich správanie podliehalo iným pravidlám, teda snahe vyhnúť sa problémom, pričom najdôležitejšou emóciou bol strach. Konflikt medzi „racionalitou“ („bosoráctvo neexistuje, pretože odporuje kresťanskej doktríne či vedeckým poznatkom“) a „poverčivosťou“ („moja suseda mi poslala chorobu“) pritom vôbec nemusí mať vplyv na správanie človeka: tento konflikt ani nemusí byť vedomý.

Z perspektívy doménovej špecifickosti myslenia si človek vôbec nemusí uvedomiť, že dve alebo viac dôveryhodných tvrdení si protirečia: spracovanie rôznych druhov informácií prebieha pomocou odlišných kognitívnych mechanizmov. Ľudia si zväčša nemusia uvedomiť, že niektoré zvyky sú v priamom rozpore s kresťanskou doktrínou. Keď veriaci kresťania dávajú zomrelému do truhly obľúbené veci, oblečenie, modlitebnú knižku a pod., nemusia si byť vedomí toho, že ich konanie je v rozpore s tým, čo vedia o posmrtnnej existencii z kresťanských kázní. Dodržiavanie zvykov sa vôbec nemusí spájať s otázkou náboženskej viery, pretože súvisí s odlišnou sférou činnosti. Náboženská viera sa spontánne nedáva do súvislosti ani s urieknutím, pretože pre väčšinu ľudí

urieknutie patrí k inej sfére – je to len „choroba“. A ak niekto tvrdí, že bosorky dnes už nič nezmôžu, lebo pápež ich „zamodlil“, no vzápätí si dá do peňaženky kúšik chleba, aby mu bosorka „nepotiahla“ peniaze, neznamená to ešte, že má dispozíciu na schizofréniu. Podobné konanie jednoducho súvisí s prácou odlišných kognitívnych mechanizmov, než v prípade abstraktného uvažovania o existencii bosoráctva – súvisí to s konkrétnymi spoločenskými vzťahmi a výberom optimálnej stratégie.

4.3. „Tragédia teológa“

Položme si otázku: do akej miery si veriaci kresťania uvedomujú nekonzistentnosť predstáv o bosoráctve s vlastným vierovyznaním? Vychádzajúc z perspektívy doménovej špecifickosti myslenia môžeme predpokladať, že uvedomenie si rozporu medzi dvoma predstavami najčastejšie nastáva vtedy, keď človek už má nejaké skúsenosti v otázkach určitého druhu; alebo inými slovami, keď je expertom v určitej oblasti. V oblasti kresťanskej doktríny a nadprirodzených predstáv sú týmito osobami kňazi a teológovia. Napríklad šachový expert je schopný posúdiť situáciu v hre a jej vývoj za niekoľko sekúnd, zatiaľ čo osoba neskúsená si tieto možnosti neuvedomí ani po dlhšom čase; podobne teológ – expert na náboženské otázky – pri hodnotení konkrétnej nadprirodzenej predstavy si uvedomí rozpory s kresťanskou doktrínou skôr ako laik, ktorý ich môže posúdiť len v obmedzenej miere. Pozrime sa na to, či laici spontánne dávajú tradičné predstavy o bosorkách do súvislosti s otázkami kresťanskej viery.

Ak sa reprezentácie šíria bez pričinenia náboženských inštitúcií, Boyer ich označuje ako spontánne. A práve takto spontánne sa šíria tradičné rozprávania o bosorkách. Ako som uviedla v prvej kapitole, pri vysvetlení transmisie nadprirodzených konceptov treba mať na mysli túto skutočnosť. Nadprirodzené koncepty nie vždy a všade tvoria doktrínu alebo ucelený systém reprezentácií. Takýto systém sa podľa Boyera vytvára len v určitých sociálnych a historických podmienkach a podnecuje vznik náboženských inštitúcií. Štandardným vysvetlením vzniku náboženských inštitúcií – ako to samy definujú – je existencia špecifickej „viery“, vyjadrenej náboženskou doktrínou: inštitúcia vzniká, aby šírila doktrínu a organizovala s ňou spojené náboženské aktivity. Boyer však ukazuje, že oveľa pravdepodobnejším modelom je pravý opak: doktríny vznikajú v dôsledku organizácie náboženskej inštitúcie. Jej vzniku predchádza vytvorenie zvláštnej kategórie „odborníkov“ alebo expertov na náboženské otázky. Kľúčové sú dva faktory, ktoré sa navzájom ovplyvňujú: komplexná politika a existencia písma (Boyer 2001: 265 – 270).

V lokálnej spoločnosti sa pôsobenie nadprirodzených „špecialistov“ alebo

expertov obmedzuje na ňu samu. Styk s nadprirodzenými bytosťami tu nemusí byť jedinou činnosťou špecialistov (napríklad sibírski šamani). V spoločnostiach so zložitejšou organizáciou možno hovoriť o cechu alebo o kaste náboženských špecialistov, ktorá žije zo služieb a vďaka nim má politický vplyv a moc. Snaží sa, podobne ako iné cechy, získať kontrolu nad trhom vo svojej oblasti. Náboženské „služby“ sa však podstatne odlišujú od iných ľudských činností: nevyžadujú technické zručnosti a dlhé zaúčanie; okrem toho sa nedá presne zhodnotiť praktický výsledok ich pôsobenia. Iná skupina špecialistov môže tvrdiť, že práve ona je výnimočne dobrá v styku s nadprirodzenými bytosťami, pri ochrane pred nešťastím a pod. Inými slovami, iná skupina môže byť schopným konkurentom. To je jedna z príčin javu, známeho z dejín, keď sa náboženské cechy alebo kasty snažili získať maximálny politický vplyv a využiť ho na elimináciu alternatívnych prúdov. V dostatočne komplexnej spoločnosti sa činnosť náboženského cechu mení na exkluzívne služby, ktoré ponúka len daný cech. Sú odlišné od služieb iných náboženských cechov a sú ľahko rozpoznateľné podľa špecifických črt. Dôležité je, že ich poskytujú všetci členovia daného cechu. Podobná činnosť vyžaduje koordináciu a presnú špecifikáciu služieb, platnú pre všetkých členov cechu. Opis služieb musí byť dostatočne abstraktný, aby sa použil v rozmanitých prípadoch (Boyer 2001: 270 – 277).

V literárnych spoločnostiach sú prameňom garantovaných právd náboženské texty. Špecifikácia služieb už nie je riešením špecifických problémov, ale nadobúda formu stabilnej a všeobecnej doktríny. Postavenie lokálnych bohov a duchov postupne preberajú abstraktnejší a univerzálnejší bohovia, s ktorými môže komunikovať každý, nielen člen istej komunity. Podľa antropológa Jacka Goodyho (1986) gramotnosť podmieňuje odlišný kognitívny štýl – mení kognitívne operácie tak, že písomný text sa používa ako vonkajšia pamäť. Práve to umožňuje dlhú a zložitú argumentáciu, alebo komplexné matematické operácie, ktorých priebežné výsledky treba uchovávať. Používanie textu taktiež vedie k zapamätaniu rozličných konceptov ako vizuálnych vzorov. Komplexné teológie, rituálne predpisy pre tisíce situácií, zbierky výrokov mudrcov, veštieb a morálnych prikázaní sú vedľajším efektom existencie písma. Okrem toho, používanie textov – podľa Boyera – postupne posilňuje koherentnosť doktríny. Vzniká náboženský systém, spojený s danou skupinou špecialistov, v ktorom jednotlivé koncepty sú: (1) integrované (navzájom prepojené a poskytujú vzájomné referencie); (2) deduktívne (pozícia veriacich v rozličných situáciách sa dá odvodiť používaním všeobecných princípov); (3) stabilné (všetci členovia cechu poskytujú rovnaké informácie). Posledná vlastnosť pri šírení doktríny je mimoriadne dôležitá: široké masy postupne spoznávajú aj tie najzložitejšie koncepty, a to prostredníctvom opakovaných kázaní a recitácií (Boyer 2001: 278 – 287).

Akokoľvek veľký vplyv má náboženský cech v spoločnosti, vždy existujú predstavy a praktiky, ktoré protirečia jeho doktríne. Túto situáciu poznajú všetky veľké náboženské systémy. Niektoré z nich ju riešia tak, že aj neoficiálnym verziám priznávajú právo na existenciu, iné volia cestu neznášanlivosti a prenasledovania, tie však nikdy nemôžu byť dokonale účinné. Vždy existuje napätie medzi doktrínou a neoficiálnymi predstavami a praktikami. Príčinou toho, že ľudia nie sú teologicky korektní, môže byť aj existencia dvoch odlišných spôsobov, akými nadobúdajú náboženské predstavy. Podľa antropológa Harveya Whitehousea (2000, 2004) jedným z nich je obrazný spôsob (*imagistic mode*), napríklad počas dramatických rituálov, podnecujúcich sensorickú činnosť. Druhý – doktrinálny (*doctrinal mode*) – nie je dramatický či vzrušujúci, ale je koherentný, systematický, s často opakovanými verbálnymi správami. Tieto dva odlišné módy transmisie predstáv aktivujú iné kognitívne procesy, čo nevyhnutne vedie aj k „oscilácii“ náboženského systému medzi dvomi pólmi. Už Max Weber zdôrazňoval tento jav, keď hovoril o rutinizovanej verzii náboženskej autority s periodickými „zábleskami“ charismatickej alebo revolučnej aktivity (Weber 1998: 163-195).

Podľa Boyera vypracovanie a zdokonaľovanie náboženskej doktríny vedie k vytvoreniu literárnych alebo teologických verzií nadprirodzených konceptov; tie môžu byť veľmi odlišné od predstáv, približujúcich sa ku kognitívnej rovnováhe. Vznik týchto predstáv súvisí so zvláštnymi kognitívnymi mechanizmami, ktorými disponujú špecialisti, pretože sú v svojej oblasti expertmi: ich myslenie má špecifický mentálny systém na riešenie otázok určitého druhu. Znamená to, že ne-experti (laici) na rozdiel od expertov (teológov) nemajú kognitívne mechanizmy, potrebné napríklad na spontánne overovanie konzistentnosti určitých predstáv s náboženskou doktrínou. Ne-experti majú tendenciu meniť náboženskú doktrínu tak, že sa snažia urobiť náboženské koncepty konkrétnejšími a praktickejšími, alebo pridať ďalšie koncepty, ktoré nie sú súčasťou doktríny, ale riešia partikulárne problémy. Tento proces je nevyhnutný, ak má byť oficiálne posolstvo pochopené. Inými slovami, ľudské myslenie musí produkovať isté inferencie, aby informácia bola v danej situácii relevantná. Naša myseľ musí brať do úvahy *konkrétne* otázky, pretože reprezentácia špecifickej reťaze udalostí môže byť najlepším príkladom riešenia podobnej situácie v budúcnosti. Všeobecné, abstraktné vysvetlenie udalostí, ktoré väčšinou ponúkajú náboženské doktríny, praktické otázky nerieši. Mentálne konštrukcie teda musia dopĺňať fragmentárne oficiálne tvrdenia, a to neraz takým spôsobom, ktorý s nimi nie je v logickom súlade. „Tragédia teológa“ spočíva na jednej strane v tom, že ľudia nikdy nie sú teologicky korektní a na strane druhej v tom, že jediný spôsob zachovania „čistého“ učenia je doktrinálny mód šírenia, ktorý sa ale časom nevyhnutne nahrádza obrazným módom, ohrozujúcim pozíciu teologického cechu (Boyer 2001: 281 – 285).

Dejiny kresťanstva sú plné konfrontácií oficiálnych a neoficiálnych náboženských predstáv. Kňazi a teológovia sa neustále museli vyrovnávať s existenciou miestnych praktík, ktoré neboli v súlade s doktrínami. Jednou z možných ciest bola ich integrácia do systému: známym príkladom je kult svätcov, ktorý postupne vznikol infiltráciou mnohých pohanských predstáv do kresťanstva, vrátane predstáv o predkoch – ochrancoch a prostredníkoch medzi záhrobím a týmto svetom (dodajme, že aj vnútri ortodoxného prúdu kresťanstva existovali dva protichodné názory na kult svätcov, pozri napríklad Binski 1996: 15 – 18). Najčastejšie však čokoľvek, čo stálo mimo náboženského systému, bolo prenasledované. Napriek tomu miestne predstavy a praktiky, ktoré sa na Slovensku označujú ako povery, existujú dodnes. Proces modifikácie náboženských konceptov je podľa Boyera neustály, pretože ľudia nemajú v hlavách usporiadané náboženské texty, ale reálne myslenie s mechanizmami istého druhu (Boyer 2001: 283).

Podľa Boyerovej teórie nadprirodzené koncepty porušujú intuitívnu ontológiu, a preto jej primárnou charakteristikou je anti-intuitívnosť. Z toho vyplýva, že pri neakceptovaní „povery“ by pre ľudí malo byť dôležité predovšetkým to, že nie je v súlade s bežnou skúsenosťou; že určitá predstava nie je racionálna z hľadiska intuitívnych presvedčení, ale nie preto, že protirečí kresťanskému svetonázoru. Ak niekto z mojich respondentov určitej predstave neveril, väčšinou argumentoval tým, že ju nepovažoval za racionálnu – čiže nebola podložená a overená. Pozrime sa na rozprávania, ktoré vysvetľovali udalosti termínmi náboženskej doktríny. Vo vzťahu k bosoráctvu je dôležitá predovšetkým téma vysvetlenia nešťastia.

Vysvetľovanie nešťastia patrí k dôležitým otázkam každého náboženského systému. Kresťanskí teológovia sa venovali tomuto problému dostatočne dlho, aby vytvorili prepracované koncepcie teodiceie (vysvetlenia nedokonalosti sveta alebo prítomnosti zla vo svete). Laik nemusí poznať všetko to, čo napísali teológovia, ani to, akými citátmi z Biblie podporovali svoje tvrdenia. Ak však predpokladáme, že veriaci využívajú základné znalosti náboženskej doktríny, môžeme tvrdiť, že každý kresťan by na otázku „Prečo sa to stalo?“ mohol odpovedať v zmysle „Je to vôľa Božia“ („Boh to tak chcel“, „jedine Boh to vie“ a pod.). Táto odpoveď je veľmi jednoduchá, z hľadiska doktríny správna a je dostatočne všeobecná pre vysvetlenie akejkoľvek situácie.

Ak má veriaci kresťan použiť nadprirodzené koncepty na vysvetlenie nešťastnej udalosti, teologicky korektné by bolo hovoriť o Božej vôli. Z Boyerovej teórie vyplýva, že každá konkrétna situácia je reprezentovaná ľudským myslením odlišne a aktivuje iné kognitívne procesy. Preto pre *spontánne* vysvetlenie nešťastných udalostí (v nadprirodzených termínoch) ľudia nepoužívajú všeobecnú odpoveď, ale nadprirodzené koncepty, ktoré sú relevantné práve v danej situácii. Tento predpoklad sa pri mojom výskume potvrdil.

Menej významné negatívne udalosti, napríklad bežné chorobné príznaky, sa vôbec nespájali s Božou vôľou. Ak sa ponúkali nejaké „nadprirodzené“ vysvetlenia, zvyčajne šlo o urieknutie. Človek mohol byť urieknutý aj v kostole – čo by teoreticky mohlo viesť k spojeniu s kresťanskými predstavami – ale jediným ponúknutým vysvetlením choroby bolo urieknutie bez akýchkoľvek odkazov na kresťanský kontext. Rovnako aj v prípade závažnejších udalostí, ako napríklad smrť, šialenstvo, alebo pravidelný úhyn dobytky, nebolo ako vysvetlenie preferované náboženské vysvetlenie, ale bosoráctvo alebo osud. A dokonca ani osud, tento abstraktný pojem, vzťahujúci sa na bezmennú silu, ktorá riadi naše životy, sa s Božou vôľou spontánne nespájal.

Otázkou je, či v bežnom prípade respondenti nespomínali Boha len preto, že „to sa rozumelo“, teda bolo jasné i bez toho, aby o tom hovorili. Preto som v neskorších fázach výskumu kládla explicitné otázky o súvislosti tradičných a kresťanských reprezentácií. Vo väčšine prípadov respondenti nedávali zmysluplné odpovede. Zvyčajnou reakciou bolo prekvapenie alebo nejasná, často protirečivá či nelogická odpoveď. Keď som sa napríklad pýtala, či bosorka chodila do kostola, respondenti zvyčajne vyjadrili prekvapenie a tvrdili, že bosorka bola dobrá kresťanka. Keď som sa pýtala na postoj a správanie farára k bosorkám, alebo iným nadprirodzeným javom, odpovede boli skôr zmätené, napríklad:

- O tej bosorke vedel aj pán farár?
- (odmlka) ... Jaj, no keď umreli, to bol pán farár P. No ale pohreb mjela normálny, fšecko.
- Ako on reagoval na to, čo o nej hovorili?
- No, jako že vyháňať zlého ducha, to sem vám ukazovala, ten V. z tej Nitry, ten vyháňal, v nejakých S. vtedy. A tam že robil od tej Lucie do Vánoc, co sa to, nieco, nejaký predmet, stoličky robia, no. Ale ja to nevím presne povedat.
- Čo sa o hovorilo o domoch, kde strašilo? Čo s tým robil pán farár?
- (odmlka) ... No, my tu máme takého Cigáňa, co všetku vodu vynosí svätenú... A mladý Cigáň, a len kropí si barak... Ale to bude nervového pôvodu, lebo jeho mama skočila* a do kostela velice chodila, modlievala sa. Aj on taky.

* spáchala samovraždu

So spontánnym použitím pojmu Božej vôle som sa stretla len v ojedinelom prípade, a to u jednej zo spomenutých expertiek – rozprávačiek. Táto žena rada čítala náboženské knihy a tvrdila, že má prečítané všetky Písma, „aj vašu Bibliu, aj našu, a ešte aj jehovistickú“, aby zistila, „jaké sú odchýlky v tom“. Smrť svojej malej dcéry vysvetľovala ako prejav Božej vôle a vo všeobecnosti hovorila o modlitbe ako o jedinej pomoci v nešťastí. Pretože mala

skúsenosti s náboženskými textami, kresťanské termíny používala spontánne. Neznamenalo to však, že pre vysvetlenie konkrétnych situácií nepoužívala iné nadprirodzené koncepty. Napríklad počas dlhšieho pobytu v nemocnici mala zážitok, ktorý vysvetľovala ako pôsobenie bosorky v podobe čiernej mačky. Viacero jej príbehov malo tému navracajúceho sa zomrelého, pričom všetky boli prezentované ako opis skutočných udalostí. Jeden z nich hovoril o farárovi, ktorému sa za pekný kresťanský pohreb prišiel poďakovať človek, ktorý počas komunizmu bol funkcionárom a ateistom. Hoci aj tento, aj iné príbehy tejto ženy boli moralistické a interpretovali udalosti v kresťanských termínoch, rozprávačka si nevedomou logické protirečia medzi kresťanskými konceptmi a niektorými tradičnými predstavami.

Mňa kedysi *uriakol* F.. Bol som mládenec. On býval *na zákrstí*. Ale čosi ho asi nebavila tá kázeň. Dával sa ti na mňa a mne zostalo zle. Už mi išlo na vracanie. A ja sa dívam takto, reku, kto na mňa hľadí? A ten F. hľadel ako mula na mňa. Hovorím, ty somár sprostý. Ale F. sa otočil hentam, ja som si takto popľúval, pretrel čelo a už bolo dobre. A v kostole!

V akých prípadoch nastáva spontánne použitie kresťanských konceptov alebo spontánne konfrontovanie tradičných príbehov s kresťanskými myšlienkami? Zrejme dôležitú úlohu hrá spôsob, akým človek nadobúda náboženské koncepty. Laik ich získava prostredníctvom školského vyučovania, náboženských aktivít a rodinnej výchovy. Aktivovanie týchto predstáv sa spúšťa len v určitých prípadoch, ktoré sa viažu na konkrétne situácie, väčšinou rituály (bohoslužba, púte, modlenie pri stole, sviatok atď.). Určitú úlohu však môžu mať špecifické faktory, ktoré pôsobia mimo týchto situácií: napríklad, ak človek rád číta, môže získať vedomosti o kresťanstve i prostredníctvom kníh; významná môže byť aj výnimočná udalosť alebo nadpriemerná aktivita kňaza. Spontánne aktivovanie kresťanských predstáv a ich prípadná konfrontácia s informáciami o nadprirodzených konceptoch je pravdepodobnejšia, ak človek získa informácie o kresťanstve z dodatočných zdrojov alebo má výnimočnú skúsenosť. Ďalšie faktory môžu súvisieť so špecifickým kontextom. Napríklad lokalita, v ktorej som uskutočnila dlhodobý výskum, sa vyznačuje tým, že je rodiskom viacerých katolíckych kňazov. Niektorí z nich patria do starých rodín, ktoré sa tešia tradičnej autorite v dedine. Príslušníci týchto rodín majú záujem o všetko, čo súvisí s dianím v cirkvi. Keďže niektorí kňazi – rodáci z dediny – sú (alebo boli) publikačne činní, ich príbuzní majú ich knihy alebo články, a takisto aj iné katolícke publikácie. Kresťanské reprezentácie sa tak intenzívne osvojujú. Okrem toho, situácia v takýchto rodinách predpokladá časté odkazy na činnosť kňazov všeobecne a konkrétne kňazov – príslušníkov rodiny.

Je to dva týždne. Bola som v kostole a bývalo strašne horko, strašne horko. A bola omša. Ja som išla a hádam mi bolo zle, ale mi býva tak zle, ako starému človeku, nedalo mi dýchať. A tak. Hlavu mi točilo. Ale som išla, ešte starý mi vraví: nechod' nikde inde, je strašná horúčava, nechod' tam. Ale čo budem doma, však prídem, o pol desiatej prídem, tak navarím dosť. Tak som išla. A mňa potom von vyniesol. Dcéra sa ma ujala, hovorí: „Nie ste vy určená? Ako by ste boli určená.“

Spontánne aktivovanie kresťanských predstáv a ich prípadná konfrontácia s neoficiálnymi nadprirodzenými konceptmi sa vo väčšine prípadov viaže na náboženské rituály alebo ritualizované činnosti. Ich aktivovanie môže byť ovplyvnené aj špecifickými faktormi, ktoré súvisia s dodatočnými zdrojmi informácií o kresťanských konceptoch, a taktiež s výnimočnými udalosťami v živote jednotlivca. Inými slovami, ľudia nerozmýšľajú v kresťanských súvislostiach, pokiaľ na to nemajú výrazný podnet a pokiaľ sú ich informácie o kresťanstve obmedzené na bežnú kresťanskú výchovu. Vo väčšine prípadov sa overenie konzistentnosti kresťanských a poverových predstáv neodohráva spontánne. Interpretácia udalostí je z hľadiska kresťanstva najpravdepodobnejšia u kresťanských expertov – kňazov a najmä teológov, ktorí majú špecializované kresťanské vzdelanie, a pre ktorých je kresťanská vierouka súčasťou ich každodenného života. Takáto interpretácia môže byť prítomná aj u laika – v špecifických prípadoch, keď sa táto osoba z nejakého popudu cielene venuje náboženským otázkam, alebo sa nachádza v blízkych vzťahoch s kňazmi.

ZÁVER

Slová „bosoráctvo“ a „čarodejníctvo“ vyvolávajú v súčasnom západnom svete rôzne asociácie, v závislosti od kontextu, v ktorom sa používajú: pre mnohých ľudí, ovplyvnených populárnou kultúrou, sa spájajú s „dobrými“ čarodejnicami, ktoré chránia pradávne tradície a bojujú proti zlým silám; pre ďalších označujú predstavy o čiernej mágii či strašidelných folklórnych postavách; a ešte pre ďalších sú jedným z najvýraznejších príkladov poverčivosti a iracionality. Na rozdiel od minulosti, dnes málokto pokladá bosorky za reálnu hrozbu, ktorej musia čeliť jednotlivci, či celé komunity. Typické názory vzdelaných ľudí na vieru v bosoráctvo sa pritom podobajú reakciám prvých misionárov a učencov, ktorí sa v ďalekých krajinách stretli s exotickými magickými praktikami a boli fascinovaní odlišným svetom, ale pokladali domorodcov za „primitívov“, neschopných správne zhodnotiť realitu. No už jeden z prvých antropológov, ktorý uskutočnil dlhodobý terénny výskum, sa snažil napraviť tento mylný dojem: podľa E. E. Evans-Pritcharda, predstavy afrických domorodcov o čarodejníctve, veštení a mágii neboli príkladom ne-logického myslenia či iracionality, ale predstavovali intelektuálne koherentný spôsob vysvetlenia udalostí (Evans-Pritchard 1976: 159).

Evans-Pritchard pritom zdôrazňoval mimoriadne dôležitý moment: predstavy o mágii a čarodejníctve „nepredstavujú nedeliteľné štruktúry ideí, ale voľné asociácie pojmov. Keď ich autor spojí v knihe a prezentuje ako konceptuálny systém, ihneď vyjde najavo jeho nedostatočnosť a protirečivosť. V reálnom živote nefunguje ako celok, ale po častiach. V istých situáciách človek využíva to, čo mu práve vyhovuje a nevenuje pozornosť ostatným elementom, ktoré môže použiť v iných situáciách. Preto tá istá udalosť môže u rôznych ľudí podnietiť viacero rozdielnych a protirečivých predstáv“ (Evans-Pritchard 1976: 221). Tento pohľad pozoruhodným spôsobom korešponduje s kognitívnym prístupom, a to nielen ku skúmaniu predstáv o bosoráctve, ale vo všeobecnosti s prístupom ku komplexným fenoménom, ktoré sa v bežnom živote síce zvyknú označovať jedným slovom, ale v skutočnosti predstavujú zložitý súbor rôznych druhov presvedčení a správania.

Cieľom tejto knihy bolo opísať predstavy o bosoráctve z perspektívy kognitívnej antropológie. Ak sú isté druhy správania a zmysľovania rozšírené v rôznych kultúrach, ich kognitívne vysvetlenie predpokladá určenie myšlienkových štruktúr a procesov, podporujúcich ich transmisiu. Základným pred-

pokladom bádania kognitívnych vedcov je, že sa tieto myšlienkové nástroje vyvinuli v dôsledku selektívnych tlakov v prostredí našich predkov; tvoria súčasť nášho biologického dedičstva a slúžia na spracovanie informácií o okolitom svete. Hoci súčasné životné prostredie sa výrazne líši od ancestrálneho, kapacita a evolučná história našich kognitívnych systémov môže čiastočne vysvetliť, prečo rôzne aspekty kultúry (náboženské predstavy, spoločenské vzťahy, morálne úsudky) na celom svete vykazujú pozoruhodnú podobnosť a ľahko sa šíria či odovzdávajú z generácie na generáciu. Pokúsila som sa ukázať, akým spôsobom práca takýchto špecializovaných kognitívnych štruktúr podporuje šírenie rozličných reprezentácií, spojených s nadprirodzeným škodením.

Poznatky antropologického a historického výskumu predstáv o bosoráctve v rôznych kultúrnych kontextoch zodpovedali rovnakej schéme: bosoráctvo sa vnímalo ako nadprirodzená sila (či už telesná alebo spirituálna), ktorou disponujú isté osoby, a tá umožňuje nielen rôzne nadprirodzené úkony (premenu na zvieratá, schopnosť lietať a pod.), ale predovšetkým dáva schopnosť škodiť iným ľuďom. Aj slovenským dedinským bosorkám, podobne ako ich „kolegyniam“ z iných krajín, sa pripisovali podobné schopnosti, hoci ich pôsobenie malo svoje špecifiká, určené konkrétnym kultúrnym kontextom.

Z kognitívnej perspektívy je reprezentácia ľudí s vrozenými nadprirodzenými schopnosťami výsledkom kognitívnych procesov, ktoré vedú k vytvoreniu sociálnych kategórií, podobných prirodzeným druhom. Základným implicitným predpokladom tohto procesu je, že ľuďom z danej kategórie sa pripisujú relatívne stabilné vlastnosti, ktoré zdieľajú všetci jej členovia; sú vrodene a predstavujú „esenciu“, ktorá určuje ich podstatu. Sociálne skupiny sa reprezentujú podobne ako prirodzené živočíšne druhy: tak, ako medvede majú svoje vrodene „medvedie“ vlastnosti, ktoré robia medveďa medveďom, aj Rómovia majú „rómsku“ podstatu, ktorá ich robí Rómami; ženy majú špecifické „ženské“ založenie, ktoré ich robí ženami, a bosorky majú nadprirodzenú moc, ktorá ich robí bosorkami. Samotná esencia nie je pritom známa a nedá sa presne opísať, no spôsobuje, že ľuďom z danej kategórie sa pripisujú ďalšie charakteristiky, ktoré sa prejavujú v správaní: Rómovia zneužívajú sociálne dávky, ženy zle šoférujú a bosorky privolávajú krupobitie.

Vytváranie takýchto sociálnych stereotypov, akokoľvek nepravdivých, má svoju funkciu pri spracovaní informácií, pretože umožňuje zaradiť ľudí do istej kategórie a na základe toho predpokladať ich správanie. Toto zaradenie sa odohráva v súlade s princípmi sociálnej percepcie, teda na základe určitého informačného vstupu, ktorý súvisí so sociálnym kontextom. Pre charakteristiku bosoriek takýmto vstupom môžu byť nielen osobné vlastnosti (zvláštny zovňajšok, zlostná či introvertná povaha, čudáctvo), ale predovšetkým nevráživosť medzi susedmi či príbuznými. Slovenské rozprávania o bosorkách

svedčia o tom, že príčiny podozrenia z magického škodenia vždy súviseli so sociálnymi vzťahmi a sociálnou interakciou. Univerzálnymi motívmi, pripisovanými škodcom, boli závisť, pomsta a snaha zbohatnúť na cudzí účet. Údajné bosorky boli vnímané ako osoby, ktoré pomocou nadprirodzených prostriedkov škodia ľuďom, prípadne ich podvádzajú. Ich vzťahy so susedmi sa stávali dôležitým faktorom, ktorý pôsobil na vzťahy v celej komunite.

Antropológovia a historici ukázali, že predstavy o bosoráctve vystupujú ako spôsob vysvetlenia nešťastných udalostí nadprirodzeným škodením istých osôb v mnohých kultúrach. Z kognitívneho hľadiska vysvetlenie nešťastia pôsobením nadprirodzeného činiteľa je dôsledkom „hypertrofického“ sociálneho rozmeru nášho myslenia: má totiž vlastnosti, ktoré sú nevyhnutné pre život v spoločnosti, pre našu existenciu ako spoločenských bytostí. Konkrétne udalosti sa reprezentujú v podobe kauzálnych reťazcov, pričom výhody alebo škody sa vnímajú ako výsledok snahy „niekoho“. Táto reprezentácia vzniká vďaka evolučne vyvinutým myšlienkovým mechanizmom: naše sociálne prostredie je zdrojom ochrany, výhod, ale i nebezpečenstva. Činiteľom zodpovedným za škody a výhody sú často nadprirodzené bytosti, alebo ľudské bytosti s nadprirodzenou mocou.

V otázkach nadprirodzeného škodenia však antropológovia zvyknú rozlišovať predstavy o bosoráctve a predstavy o čarodejníctve, ako to urobil Evans-Pritchard (1976): bosorky sa definujú vrodenu nadprirodzenou mocou, zatiaľ čo čarodejníctvo sa definuje zámerným negatívnym konaním, ktoré nepredpokladá vrodene schopnosti, ale použitie magických praktík. Aj v slovenskom terénnom materiáli môžeme rozlišovať koncepty bosoráctva a porobenia, čiže zámerného negatívneho škodenia, ktoré zahŕňa len magické praktiky. Tieto dve reprezentácie, podľa E. Cohenovej, zodpovedajú dvom kognitívnym štruktúram: prvá podporuje šírenie reprezentácie esencie (vlastnosti pripisovanej určitej sociálnej skupine) a umožňuje spracovávať informácie na úrovni skupín; druhá je výsledkom reprezentácie zámerov a zodpovedá princípu kauzality ľudského konania. Ani zámery, ani esencia však nemôžu byť pozorované priamo. Preto je ich reprezentácia výsledkom inferencií, na základe istých informačných vstupov, a v každom prípade predstavuje len predpoklad, či už implicitný alebo explicitný. Preto sa tieto dva koncepty môžu do istej miery prelínať: oba vyžadujú použitie magických praktík na odhalenie škodcu (Cohen 2007: 152).

Obvinenia z nadprirodzeného škodenia sa neobjavujú náhodne, ani nie sú „iracionálne“. Patria k lokálnym spôsobom vysvetlenia, ktoré sa aktivujú len v tých prípadoch, keď sa z nejakého dôvodu vyžaduje špeciálna pozornosť: každá smrť či iné nešťastie vyvoláva emócie a žiada si vysvetlenie, no deje sa to predovšetkým pri nečakaných a ťažko vysvetliteľných udalostiach. No hoci porobenie a bosoráctvo predstavujú zámerné negatívne pôsobenie, informač-

ný vstup, na základe ktorého vznikajú podozrenia z bosoráctva, môže súvisieť so špecifickými sociálnymi pomermi. Zatiaľ čo z ojedinelých prípadov porobenia mohol byť obvinený ktokoľvek, systematické nadprirodzené škodenie predpokladajúce bosorácku moc bolo pripisované len určitým osobám. Porobenie súvisí skôr s konkrétnymi vzťahmi medzi susedmi a príbuznými, zatiaľ čo trvalé podozrenie vzniká predovšetkým v súvislosti s majetkovými pomermi. Hlavnými terčmi podozrení boli rodiny, ktoré boli solventnejšie ako ostatné, no neboli „priveľmi“ bohaté – inými slovami tie, ktoré vyčnievali z majetkových pomerov len natoľko, aby sa ich prosperita pripísala podvádzaniu. Z hľadiska kognitívneho vysvetlenia tohto faktu je dôležité, že reprezentácia sociálnych a majetkových pomerov medzi ľuďmi súvisí s prácou špecifického myšlienkového systému, ktorý sa označuje ako detektor podvádzania: ľudia implicitne registrujú sociálne rozdiely v komunite a hľadajú príčiny týchto rozdielov. Podozrenia z bosoráctva môžu byť dôsledkom fungovania práve tejto kognitívnej štruktúry.

Antropológovia zistili, že v procese šírenia podozrení z bosoráctva sú nesmierne dôležité klebety, ktoré vždy predstavujú špekulatívne informácie týkajúce sa iných ľudí. Obvinenia existujú skôr v pozadí komunity. Stávajú sa predmetom verejných diskusií len počas zvlášť silného spoločenského napätia, zvyčajne v dôsledku chorôb a úmrtí, ktoré sú pre komunitu významné: vďaka existujúcim dlhodobším nevraživosťiam a žiarlivosti, alebo preto, že okolnosti nešťastných udalostí sa vymykajú štandardným vysvetleniam; alebo kvôli epidémiám, vyvolávajúcim strach a paniku. Tieto obvinenia sa spájajú so spoločenskými procesmi, ktoré podporujú morálku a s hľadaním vysvetlenia udalostí v snahe nastoliť poriadok. Ohováranie a klebety majú významné miesto v sociálnych procesoch a v morálnom posudzovaní.

Antropológovia vysvetľovali klebety rôzne, no väčšina z nich poukazovala na univerzálne aspekty tohto javu. Empirický výskum ukázal, že klebety sa šíria medzi členmi skupiny a posilňujú nielen sociálne normy, no sú aj indikátorom spoločenskej dôležitosti človeka. Najdôležitejším aspektom pri vysvetľovaní klebiet sa javí narábanie s reputáciou, ktorá predstavuje kľúčový faktor aj pri vzniku podozrení z bosoráctva. V „klasickej“ antropológii bolo spojenie individuálnej a sociálnej roviny bádania klebiet často problematické; interpretácia klebiet i podozrení z bosoráctva, z pohľadu evolučnej psychológie, nutne musí brať do úvahy obe perspektívy. Pritom psychologické vysvetlenie priamo súvisí so sociálnymi aspektmi: človek je predovšetkým spoločenská bytosť, a skúmanie jeho psychiky vždy vyžaduje aj skúmanie spoločenského kontextu. Z evolučného hľadiska klebety súvisia aj s takým dôležitým sociálnym procesom ako je budovanie koalícií, najmä ženských koalícií. Táto perspektíva umožňuje pochopiť, prečo vo viacerých kultúrach boli bosorácke schopnosti pripisované najmä ženám, a tiež prečo sa bosorky

zvyknú reprezentovať ako skupina – ako nepriateľská koalícia vnútri komunity, ktorá porušuje spoločenské normy.

Predstavy o bosoráctve – o tom, ako sa prejavujú bosorky, ako ich možno rozpoznať a ako sa proti nim brániť – sa v minulosti šírili nielen klebetením, ale aj prostredníctvom tradičných rozprávání. Tieto rozprávania plnili dôležitú funkciu: nielenže bavili poslucháčov, ale predovšetkým poskytovali interpretačný rámec pre vysvetlenie istých situácií v živote. Tradičné príbehy, odovzdávané z generácie na generáciu, ktoré človek vníma v procese osvojenia kultúry, zodpovedajú určitým životným situáciám a aktivujú špecializované kognitívne mechanizmy. Ak sa podobné situácie vyskytnú v budúcnosti, interpretujú sa prostredníctvom už osvojených konceptov. Proces vytvárania rozprávání je teda neustály a obojstranný: človek nielen počúva a buduje si vnútorný obraz sveta, ale aj opakuje to, čo počul a rozpráva o ďalších udalostiach, interpretovaných pomocou tradičných predstáv.

Šírenie a reprodukcia narácií závisí od práce pamäťových mechanizmov. Pri zapamätaní príbehov o bosorkách sú dôležité dva momenty: kognitívna optimálnosť nadprirodzených konceptov a kognitívna optimálnosť samotných príbehov. Nadprirodzené koncepty podľa Boyerovej teórie predstavujú porušenia intuitívnej ontológie, sú kombinované so zachovaním inferenčného potenciálu, a preto sa ľahko zapamätávajú a šíria ďalej. Ak ide o príbehy všeobecne, ich zapamätávanie súvisí s viacerými kognitívnymi mechanizmami a s prácou viacerých pamäťových systémov. Ukazuje sa, že reprodukcia narácií prebieha odlišným spôsobom u tzv. „majstrov“ rozprávania a u príležitostných rozprávačov, ktorí nemajú dlhodobú skúsenosť s rozpráváním tradičných príbehov. Títo ľudia podávajú predovšetkým udalosti z vlastného života alebo z bezprostredného okolia. Ich pamäťové mechanizmy súvisia s prácou systému epizodickej pamäti a výrazne sa líšia od mechanizmov expertov, ktorí mnohokrát opakovali tradičné príbehy a preto majú kognitívne mechanizmy iného druhu. Vďaka účinkovaniu systému epizodickej pamäti sú rozprávania príležitostných rozprávačov ovplyvnené emóciami zúčastnených osôb.

Emocionálne reakcie patria nielen k trvalým prvkom poverových rozprávání, ale vplývajú na dejovú stavbu príbehu, pretože určujú časovú postupnosť a poskytujú dôležité kontextuálne kľúče pre jeho reprodukciu. Emócia odporu pritom stojí v pozadí špecifického druhu príbehov, týkajúcich sa bosoráckej moci. Aktivácia tejto emócie súvisí s prácou špecifického kognitívneho systému, ktorý zodpovedá za ochranu organizmu v nebezpečenstve kontaminácie prostredia. Bosorácka esencia sa vníma ako nebezpečná substancia, a preto aktivuje práve ten druh kognitívnych mechanizmov, ktorý vedie k vyhýbaniu sa kontaktu s bosorkou a jej vecami a k odmietaniu jedla pochádzajúceho z bosorkinho domu. Aj takéto správanie výrazne vplýva na sociálne vzťahy

v komunite, lebo vedie k implicitnému alebo explicitnému ostrakizovaniu údajných bosoriek.

Šírenie konceptu bosoráctva prostredníctvom príbehov je podmienené fungovaním viacerých kognitívnych štruktúr. Tieto mechanizmy nie sú obmedzené len na sféru bosoráctva alebo nadprirodzených predstáv: sú súčasťou nášho myslenia a súvisia s každodenným životom a so spôsobom, ako spracovávame informácie o vonkajšom svete a ako vnímame ľudí naokolo. Dá sa povedať, že reprezentácie bosoráctva sú pre ľudí „normálne“ v tom zmysle, že sú produktom normálneho myslenia, ktoré podporuje ich šírenie. No mať reprezentáciu a zaujímať pozitívny postoj k jej „pravdivosti“ sú dve odlišné veci: väčšina ľudí má predstavu o rozprávkových obroch a trpaslíkoch, no o ich existencii si myslíme „svoje“. K iným predstavám zaujímame pozitívne postoje, k ďalším skôr opatrné alebo nejednoznačné.

Ukazuje sa, že nemôžeme hovoriť o jednoznačnosti postoja voči istému druhu presvedčení – voči meta-reprezentáciám, ktoré Sperber nazýva reflektívnymi presvedčeniami. Akýkoľvek nadprirodzený koncept, vrátane bosoráckych schopností, patrí k takýmto presvedčeniam. Pritom jednoznačný postoj voči predstavám o bosoráctve – či už pozitívny alebo odmietavý – je častou previerkou racionality. No vďaka flexibilitě kognitívneho systému, postoje človeka voči reflektívnym presvedčeniam môžu tvoriť celú škálu názorov a nedajú sa jednoznačne označiť ako pozitívne alebo negatívne. Posudzovanie ich racionality a reflektovaný postoj závisia od zhodnocujúceho kontextu; v tradičných rozprávaniach súvisí s osobnou komunikáciou a s dôveryhodnosťou konkrétnych osôb, od ktorých pochádzajú informácie o bosorkách. Okolie človeka je teda nielen posudzovateľom racionality, ale vytvára aj jej kritériá: práve ľudia naokolo určujú, čomu sa má a čomu sa nemá veriť. Či chceme či nechceme, náš postoj je ovplyvnený ľuďmi, ktorým dôverujeme.

Akýkoľvek postoj, či už ho prezentujeme, alebo nie, má vplyv na šírenie konkrétnych príbehov. Ak má človek výrazne negatívny postoj k istej reprezentácii udalosti, je preňho menej relevantná a pravdepodobne ju bude reprodukovat' v menšej miere než príbeh, ktorý sa mu zdá pravdivý. Toto tvrdenie môže mať súvislosť s „odumieraním“ tradičných poverových predstáv, ktoré sa zvyčajne pripisuje postupujúcej modernizácii a racionalizácii spoločnosti. Zmeny v spôsobe života na vidieku sa prejavovali nielen na materiálnej úrovni, ale i na stále vyššej úrovni vzdelania a vo väčšej mobilite obyvateľstva. Veda a osveta stále viac ovplyvňovali postoje ľudí voči poverovým predstavám. Zmeny v svetonázore sa odrazili v názore, ktorý môžeme nájsť nielen v odbornej literatúre, ale aj u samotných obyvateľov vidieka: povery ako také dávno patria minulosti.

Z kognitívneho hľadiska povery predstavujú anti-intuitívne koncepty, ktoré nepatria do oficiálnej náboženskej vierouky a šíria sa spontánne (bez

pričinenia inštitúcií). No tento fenomén ani zďaleka nie je minulosťou: s anti-intuitívnymi predstavami sa môžeme stretnúť v akomkoľvek populárnom časopise vo forme horoskopov alebo na internetových stránkach venovaných ezoterickým koncepciám. Nemožno hovoriť o odumieraní „neoficiálnych“ nadprirodzených predstáv, ale skôr o premene tradičných dedinských príbehov a magických praktík na nové, ktoré majú dokonca pseudovedeckú podobu. Viera v tradičné dedinské bosorky sa pokladá za zaostalosť, no vysvetlenie nepríjemností, pôsobením istých osôb na auru, biopole či energetické telo, už nie. Príbehy o tom, že bosorky v noci chodia gniaviť nešťastníkov či posielajú im choroby, sa môžu vnímať ako starodávne rozprávky, ale nočné mory a choroby sa neraz vysvetľujú pôsobením negatívnej energie neprajníkov. A posadnutie zlým duchom či bosorkou je na celom svete reálnou hrozbou i dnes, rovnako ako pred storočím či dvoma, ibaže teraz sa interpretuje ako prítomnosť cudzieho astrálneho tela. Skôr ako označíme tradičné predstavy o bosorkách za zaostalosť a záležitosť minulosti, mali by sme sa zamyslieť nad tým, či sami nepodliehame podobným anti-intuitívnym predstavám.

Antropológovia a sociálni historici v rôznych kultúrach dlhodobo venujú pozornosť príčinám vzniku a šírenia obvinení z čarodejníctva a usporadúvania honov na bosorky. Tieto javy ovplyvňovali nielen dejiny náboženských predstáv a ideí: často boli natoľko prepletené s politickým dianím, že tvorili súčasť celkového spoločenského kontextu, a to nielen v krajinách tretieho sveta či v neliterárnych spoločnostiach, ale aj v Európe, v kolíske moderného racionálneho myslenia. R. Briggs poznamenáva, že pre pochopenie počiatkov modernej Európy je nevyhnutné porozumieť nielen bosoráckym procesom, ale i samotným predstavám o bosoráctve, keďže boli integrálnou súčasťou každodenného života. Na druhej strane, táto téma vyžaduje hlbšiu sondu myslenia i svedomia: „Bosorkou/bosorákom môže byť niekto iný, no predstavy o bosoráctve sú v nás“ (Briggs 1996: 411).

Všetci vieme, že reakcia na nešťastie sa často odohráva podľa zaužívanej schémy: ľudia sa nedokážu vyrovnáť s prehrou, nevidia vlastné chyby a radi ukazujú prstom na iných. Tí v našej mysli nezriedka tvoria špecifickú skupinu, ktorá sa vyznačuje spoločnými charakteristikami i zámermi – tak vznikajú konšpiračné teórie a fámy o slobodomurároch, tajných službách, Židoch a Rómoch, ale aj o mimozemšťanoch a bosorkách. Kognitívna antropológia ponúka výklad mechanizmov, ktoré sú na pozadí podobného zmýšľania: pripisovať vinu za nešťastie konaniu iných osôb je, okrem iného, výsledkom spoločenského rozmeru nášho myslenia. Porozumieť predstavám o bosorkách teda znamená lepšie pochopiť seba i ľudí naokolo.

RESUME

The book is dedicated to investigation of witchcraft from the perspective of cognitive anthropology. Social scientists have explained the phenomenon of witchcraft from various theoretical perspectives; psychological aspects have played important role in those explanations. The author presents cognitive approach to study of witchcraft that takes into account both psychological and social factors. It is consistent with ethnographical findings and offers their explanation in terms of human psychology. The author interprets the material of field research conducted in several villages of western Slovakia. She investigates traditional folk stories presenting schemata of typical events related to witchcraft. Her findings are consistent with the results of those anthropologists and historians who have long emphasized the relations between occurrence of misfortunes in human life and alleged personal animosities through beliefs in witchcraft, and the setting of those animosities in particular social contexts. The author also demonstrates a close connection between witchcraft and gossip and explores various factors related to human psychology that play crucial role in this complex phenomenon: causal schemata, emotions and memory, and formation of narrations.

LITERATÚRA

- Ackerman, B. P. (1988). Reason Inferences in the Story Comprehension of Children and Adults. *Child Development*, 59 (5), 1426 – 1442.
- Adamowski, J., Niebrzegowska, S. (eds.). (1999). *W zwierciadle języka i kultury*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Adolphs, R. (2003). Investigating the cognitive neuroscience of social behavior. *Neuropsychologia*, 43, 119 – 126.
- Afanasjev, A. (1994 a). *Poetičeskije vozzrenija slavjan na prirodu*, I, Moskva.
- Afanasjev, A. (1994 b). *Poetičeskije vozzrenija slavjan na prirodu*, II, Moskva.
- Atran, S., Ahn, W., Coley, J., Gelman, S., Kalish, C., Luhmann, C., Medin, D., Shafto, P. (2001). Why essences are essential in the psychology of concepts. *Cognition* 82, 59 – 69.
- Atran, S., Bailenova, J., Coley, J., Medin, D., Shumb, M. (2002). A bird's eye view: biological categorization and reasoning within and across cultures. *Cognition*, 84, 1 – 53.
- Atran, S., Sperber, D. (1991). Learning without teaching: Its place in culture, schooling, and psychological development. *Human development*, 4, 39 – 55.
- Bahna, V. (2008). Čo s poverami alebo kde sú hranice kategórií? *Etnologické rozpravy*, 1, 11 – 24.
- Barkow, J. H. (1974). Evaluation of Character and Social Control among the Hausa. *Ethos*, 2, 1, 1 – 14.
- Barkow, J. H. (1992). “Beneath new culture is old psychology: Gossip and social Stratification”. In: L. Cosmides, J. Tooby, J.H. Barkow (eds.), *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture* (627 – 637). New York: Oxford University Press.
- Baron-Cohen, S. (1995). *Mindblindness: an essay on autism and theory of mind*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Belko, D. (1998). Otázka percepcie času a priestoru u senzibilov (Komparácia tradičných a súčasných predstáv o pôsobení jedincov s nadprirodzenými schopnosťami). *Slovenský národopis*, 46, 1, 5 – 27.
- Bennet, G. (1999). *Alas, Poor Ghost! Traditions of Belief in Story and Discourse*. Utah: Utah State University Press.
- Betzig, L. (1989). Causes of conjugal dissolution: A cross-cultural study. *Current Anthropology*, 30, 654 – 676.
- Bever, E. (2000). Witchcraft Fears and Psychosocial Factors in Disease. *Journal of Interdisciplinary History*, 30, 4, 573 – 590.
- Binski, P. (1996). *Medieval Death. Ritual and Representation*. London: British Museum Press.
- Bleek, W. (1976). Witchcraft, Gossip and Death: A Social Drama. *Man*, 11, 4, 526 – 541.
- Bloch, M. (1998). *How We Think They Think: Anthropological Approaches to Cognition, Memory, and Literacy*. Oxford: Westview Press.
- Bloom, P. (2004). *Descartes' Baby: How the Science of Child Development Explains What Makes Us Human*. New York: Basic Books.
- Boyd, R., Richerson, P. (1990). “Culture and cooperation”. In: J. Mansbridge (ed.), *Beyond selfinterest* (111 – 132). Chicago: University of Chicago Press.

- Boyer, P. (1990). *Tradition as truth and communication: a cognitive description of traditional discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boyer, P. (1994). *The Naturalness of Religious Ideas: A Cognitive Theory of Religion*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Boyer, P. (1996). What Makes Anthropomorphism Natural: Intuitive Ontology and Cultural Representations. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2, 1 – 15.
- Boyer, P. (1998). Cognitive Tracks of Cultural Inheritance: How Evolved Intuitive Ontology Governs Cultural Transmission. *American Anthropologist*, 100, 876 – 889.
- Boyer, P. (2001). *Religion Explained*. New York: Basic Books.
- Briggs, R. (1996). *Witches and Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*, London: Harper Collins Publishers.
- Bruner, J. (1987). *Acts of Meaning*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bruner, J. (2003). *Making Stories: Law, Literature, Life*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bužeková, T. (2004). Kognitívne aspekty koexistencie kresťanských a poverových predstáv. Na príklade vysvetlenia negatívnych udalostí v slovenských poverových rozprávaniach. *Slovenský národopis*, 52, 1, 2004, 140 – 162.
- Bužeková, T. (2005). Poverové rozprávania o bosorkách z hľadiska kognitívnej teórie. In: J. Pospíšilová, E. Krekovičová (eds.), *Od pohádky k fámě. Sborník příspěvků ze semináře Hledání cest české slovesné folkloristiky II. Brno 6.6.2002* (99 – 112). Brno: Etnologický ústav AV ČR, Ústav etnológie SAV.
- Bužeková, T. (2005). Veriť alebo neveriť? *Etnologické rozpravy*, 1, 131 – 135.
- Bužeková, T. (2008). Nepriateľ zvnútra a jeho povest' – skúmanie bosoráctva a klebiet v antropológii. *Slovenský národopis*, 2008, 2, 130 – 145.
- Bužeková, T. (2002). Susedky-bosorky. *Národopisná revue*, 3, 123 – 128.
- Bužeková, T. (2003). Kognitívne aspekty koexistencie náboženskej doktríny a povier: racionalita reflektívnych presvedčení. *Etnologické rozpravy*, 2, 54 – 64.
- Bužeková, T. (2003). Kultúra, význam a myseľ. *Cargo*, 2003, 4 – 19.
- Bužeková, T., Krekovičová, E. (2008). Dobšinského „Úvahy o slovenských povestiach“ vo svetle súčasných folkloristických a slavistických výskumov. *Slovenský národopis* 1, 56, 18 – 27.
- Charland, L.C. (1997). Reconciling Cognitive and Perceptual Theories of Emotion: A Representational Proposal. *Philosophy of Science*, 64, 4, 555 – 579.
- Chorváthová, E. (1995). “Poverty”. In: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska II, Bratislava: Veda, 68.
- Christianson, S., Endelberg, E. (1999). “Organization of emotional memories”. In: T. Dalgleish, M. J. Power (eds.), *Handbook of Cognition and Emotions* (211 – 228). Chichester: John Wiley & Sons.
- Churchland, P. S. a Grush, R. (1999). “Computation and the brain”. In: R. A. Wilson a F.C. Keil (eds.), *The MIT Encyclopedia of Cognitive Sciences* (155 – 157). London: The MIT Press.
- Clark, S. (ed.) (2001). *Languages of Witchcraft. Narrative, Ideology and Meaning in Early Modern Culture*. London: MacMillan Press Ltd.
- Cohen, E. (2007). “Witchcraft and Sorcery”. In: H. Whitehouse a J. Laidlaw (eds.), *Religion, Anthropology, and Cognitive Science* (135 – 160), Durham: Carolina Academic Press.
- Cohen, E. (2008). What is spirit possession? Defining, comparing, and explaining two possession forms. *Ethos*, 73 (1), 101 – 126.
- Cosmides, L. (1989). The logic of social exchange: Has natural selection shaped how humans reason? Studies with the Wason selection task. *Cognition*, 31, 187 – 276.

- Cosmides, L., Tooby, J. (1994). "Origins of domain specificity: the evolution of functional organization". In: Hirschfeld, L. A. a Gelman, S. (eds.), *Mapping the Mind: Domain Specificity in Cognition and Culture* (85 – 116). Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Cosmides, L., Tooby, J. (2000). "Consider the source: the evolution of adaptations for decoupling and metarepresentation". In: D. Sperber (ed.), *Metarepresentations: a multidisciplinary perspective* (53 – 117). Vancouver studies in cognitive science. New York: Oxford University Press.
- Cosmides, L., Tooby, J., Barkow, J. H., (eds.) (1992). *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York: Oxford University Press.
- Cummins, D. (1999). Cheater Detection is Modified by Social Rank: The Impact of Dominance on the Evolution of Cognitive Functions. *Evolution and Human Behavior* 20, 229 – 248.
- D'Andrade, R. (1995). *The Development of Cognitive Anthropology*. New York: Cambridge University Press.
- D'Arnato, E. (1998). Mystery of disgust. *Psychology Today*, Jan/Feb 98 Article ID: 786, <http://www.psychologytoday.com/articles/pto-19980201-000032.html>, 19. 11. 2009
- Damasio, A. (1999). *The feeling of what happens: body and emotion in the making of consciousness*. London: William Heinemann.
- Damasio, A.R. (1994). *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*. New York: G. P. Putnam's Sons.
- Danglová, O. (2008). Ľudové tradície a politika. *Národopisná revue* 4, 2008, 206 – 214.
- Darwin, Ch. (1899). *The Expression of Emotion in Man and Animals*. New York: D. Appleton and Company. On-line: <http://charles-darwin.classic-literature.co.uk/the-expression-ofemotion-in-man-and-animals/>, 19. 11. 2009
- Dovidio, J. (1999). "Stereotyping". In: R. A. Wilson a F.C. Keil, (Eds.): *The MIT Encyclopedia of Cognitive Sciences* (s. 804 – 806). London: The MIT Press, 1999.
- De Backer, S. (2005). *Like Belgian Chocolate for the Universal Mind. Interpersonal and Media Gossip from an Evolutionary Perspective*. Thesis submitted in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor (Ph.D) in Political and Social Sciences: Communication Studies, Universiteit Gent. http://www.thesis.net/gossip/gossip_contence.htm, 19. 11. 2009
- Decety, J., Chaminade, T. (2003) Neural correlates of feeling sympathy. *Neuropsychologia* 4, 127 – 138.
- Dehaene, S., Naccache, L. (2001). Towards a cognitive neuroscience of consciousness: Basic evidence and a workspace framework. *Cognition* 79, 1 – 37.
- Dennet, D. (1988) "Why everyone is a novelist". In: *Times Literary Supplement*, 16 – 22, September.
- Dennet, D. (1991). *Consciousness explained*. Boston: Little, Brown.
- Dobšinský, P. (1880 – 1883). *Prostonárodné slovenské povesti*. Turčiansky Sv. Martin.
- Douglas, M. (1966). *Purity and Danger*. London: Routledge.
- Douglas, M. (ed.) (1970). *Witchcraft Confessions and Accusations*. London: Tavistock.
- Dunbar, R. (1996). *Grooming, gossip, and the evolution of language*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Dyer, M.G. (1983 a). *In-Depth Understanding: A Computer Model of Integrated Processing for Narrative Comprehension*. Cambridge: MIT Press.
- Dyer, M.G. (1983 b). Understanding Stories Through Morals and Reminders. *Proceedings of the Eighth International Joint Conference on Artificial Intelligence (IJCAI-83)*, 75 – 77.
- Ekman, P. (1999). "Basic Emotions". In: T. Dalgleish, a M. J. Power (eds.), *Handbook of Cognition and Emotions* (45 – 60). Chichester: John Wiley & Sons.
- Eliade, M. (1998). *Dejiny náboženských predstáv a ideí/ III*. Bratislava: Agora.

- Ellis, H. C., Brent, A. M. (1999). "Mood and Memory". In: T. Dalgleish, a M. J. Power (eds.), *Handbook of Cognition and Emotions* (193 – 208). Chichester: John Wiley & Sons.
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska*. (1995). Bratislava: Veda.
- Epstein, L. A. (1969a). "The network and urban social organization". In: J. C. Mitchell (ed.), *Social networks in urban situations: analyses of personal relationships in central African towns* (77 – 113). Manchester: University Press.
- Epstein, L. A. (1969b). "Gossip, norms and social network". In: J. C. Mitchell (ed.), *Social networks in urban situations: analyses of personal relationships in central African towns* (117 – 123). Manchester: University Press.
- Ericsson, A. (1999). "Expert systems". In: R. A. Wilson a F.C. Keil, (Eds.): *The MIT Encyclopedia of Cognitive Sciences* (298 – 299). London: The MIT Press, 1999.
- Etnografický atlas Slovenska* (1990). Bratislava: Veda.
- Evans-Pritchard, E.E. (1976). *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Oxford: Oxford University Press.
- Favret-Saada, J. (1980). *Deadly words: Witchcraft in the bocage*. Cambridge, UK, and New York: Cambridge University Press.
- Fiddick, L., Cosmides, L., Tooby, J. (2000). No interpretation without representation: the role of domain-specific representations and inferences in the Wason selection task. *Cognition* 77, 1 – 79.
- Flinn, M. V. (1997). Culture and the Evolution of Social Learning. *Evolution and Human Behavior*, 18, 23 – 26.
- Fodor, J. (1983). *The Modularity of Mind*. Massachusetts.
- Gašpariková, V. (1980). *Ostrovtné príbehy i všelijaké cigánstva a žarty. Humor a satira v rozprávaniach slovenského ľudu*. Bratislava.
- Gašpariková, V. (1984 – 1985). *Zlatá podkova, zlaté pero, zlatý vlas. Čarovné rozprávky slovenského ľudu*. I – II . Bratislava.
- Gašpariková, V. (ed.) (2002). *Slovenské ľudové rozprávky II*, Bratislava.
- Gašpariková, V. a Filová, V. (eds.) (1993). *Slovenské ľudové rozprávky I*. Bratislava.
- Geertz, C. (2000). *Interpretace kultur*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Gelman, S. A. (1999 a). "Domain specificity". In: R. A. Wilson a F.C. Keil, (Eds.): *The MIT Encyclopedia of Cognitive Sciences* (238 – 239). London: The MIT Press, 1999.
- Gelman, S. A. (1999 b). "Essentialism". In: R. A. Wilson a F.C. Keil, (Eds.): *The MIT Encyclopedia of Cognitive Sciences* (282 – 284). London: The MIT Press, 1999.
- Ginzburg, C. (1983). *The Night Battles: Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Ginzburg, C. (2003). *Noční příběh*. Praha: Argo.
- Gluckman, M. (1963). Papers in Honor of Melville J. Herskovits: Gossip and Scandal. *Current Anthropology*, 4, 3, 307 – 316.
- Gluckman, M. (1968). Psychological, sociological and anthropological explanations of witchcraft and gossip: a clarification. *Man* (New Series), 3, 20 – 34.
- Goodwin, M. H. (1980). He-Said-She-Said: Formal Cultural Procedures for the Construction of a Gossip Dispute Activity. *American Ethnologist*, 7, 4, 674 – 695.
- Goody, J. (1986). *The logic of writing and the organization of society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Graesser, A. C., Wiemer-Hastings, P. Wiemer-Hastings, K. (2001). "Constructing Inferences and Relations during Text Comprehension". In: T. Sanders, J. Schilperoord, V. Spooren (eds.), *Text Representation: Linguistic and Psycholinguistic Aspects*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.

- Gray, J. P. (1996). „Sociobiology“. In: D. Levinson a M. Ember (eds.). *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. New York: Henry Holt.
- Greenblatt, S. (2007). *Learning to Curse*. London: Routledge.
- Haidt, J. (2003). „The moral emotions“. In: R. J. Davidson, K. R. Scherer a H. H. Goldsmith (Eds.), *Handbook of affective sciences* (852 – 870). Oxford: Oxford University Press.
- Haviland, J. (1977a.) *Gossip, Reputation and Knowledge in Zinacantan*. Chicago: Chicago University Press.
- Haviland, J. (1977b). Gossip as competition in Zinacantan. *Journal of Communication*, 27, 1, 186 – 99.
- Herskovits, M. J. (1947). *Trinidad Village*. New York: Knopf.
- Hess, N. C. a Hagen, E. H. (2002). Informational warfare. Cogprints. On-line: http://itb.biologie.hu-berlin.de/~hagen/papers/Info_warfare.pdf, 19. 11. 2009.
- Hess, N.C. a Hagen, E. H. (2006). Sex differences in indirect aggression. Psychological evidence from young adults. *Evolution and Human Behaviour*, 27, 231 – 245.
- Hirschfeld, L. A. (1998) *Race in making: cognition, culture, and the child's construction of human kinds*, Cambridge, Mass., London: MIT Press.
- Hirschfeld, L. A. (1999). „Naive sociology“. In: R. A. Wilson a F.C. Keil, (Eds.): *The MIT Encyclopedia of Cognitive Sciences* (579 – 581). London: The MIT Press.
- Hirschfeld, L. A., Gelman, S.A. (eds.) (1994). *Mapping the Mind: Domain specificity in Cognition and Culture*, New York: Cambridge University Press.
- Hlôšková, H. (1992). Historické ústne tradície ako etnoidentifikačný faktor. *Slovenský národopis*, 40, 131 – 148.
- Hodges, J.R. a Graham, K.S. (2001). Episodic memory: insights from semantic dementia. *Phil. Trans. R. Soc. Lond.* 356, 1423 – 1434.
- Hoerl, Christoph (2007). Episodic Memory, Autobiographical Memory, Narrative: On Three Key Notions in Current Approaches to Memory Development. *Philosophical Psychology*, 20, 5, 2007, 621 – 640.
- Inman, T. M. a Dickerson, D. J. (1995). Children's Inferences of Causal Events During Story Understanding. *Journal of Genetic Psychology*, 156.
- Ivanov, V. V., Toporov, V. N. (1965). *Slavjanskije jazykovyje modelirujuščije semiotičeskije sistemy*. Moskva: Nauka.
- Ivanov, V. V., Toporov, V. N. (1974). *Issledovanija v oblasti slavjanskykh drevnostej*, Moskva: Nauka.
- Ivanov, V. V., Toporov, V. N. (1988). „Rarog“. In: V. Ivanov a V. Toporov (eds.), *Mify narodov mira 2* (s. 368). Moskva: Sovetskaja encyklopedia.
- Jay, T. (2000). *Why We Curse: A Neuro-psycho-social Theory of Speech*. New York: John Benjamins Publishing Company.
- Johnson, M., Hastroudi, S., Lindsay, D. (1993). Source monitoring. *Psychological Bulletin*, 114, 3 – 28.
- Johnson-Laird, P. N., Oatley, K. (1992). Basic emotions: a cognitive science approach to function, folk theory and empirical study. *Cognition and Emotion*, 6, 201 – 203.
- Kanovský, M. (2002). Kognitívne vysvetlenie distribúcie niektorých náboženských predstáv v oblasti Bielych Karpát. *Slovenský národopis*, 50, 2, 56 – 69.
- Katz, L. (ed.) (2000). *Evolutionary origins of morality: Cross-disciplinary perspectives*. Thorverton, UK: Imprint Academic.
- Kelly, M., Keil, F. C. (1985). The more things change...: Metamorphoses and conceptual structure. *Cognition Science*, 9, 403 – 406.

- Kennedy, J. G. (1967). Psychological and social explanations of witchcraft. *Man* (New Series), 2, 216 – 25.
- Kerbelytė, B. (1991). *Istoričeskoje razvitije struktur semantiky skazok*. Vilnius.
- Kiliánová, G. (1983). „Súčasný rozprávačský repertoár v Bystrickej doline“. In: Zborník Kysuckého múzea, 8/1989, 79 – 114.
- Kiliánová, G. (1989). *Ekológia súčasných procesov v ľudovej slovesnosti*. Kandidátska dizertáčna práca, Bratislava.
- Kiliánová, G. (2000). „Ľudová próza“. In: R. Stoličná (ed.), *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry* (282 – 300). Bratislava: Veda.
- Kiliánová, G. (2003). Devided Memories: The Image of the First World War in the Historical Memory of Slovaks. In: *Slovak Sociological Review*, 35, 3/2003, 229 – 246.
- Kiliánová, G., Krekovičová, E. (eds.) (1992). *Folklore, Folklorism and national Identification. The Slovak Cultural Context*. Bratislava: Národopisný ústav.
- Kiliánová, G., Krekovičová, E. (eds.) (1994). *Folklore in the Identification Processes of Society*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Kolečanyi-Kosová, M. (1972a). *Javy ľudovej kultúry v kontexte času, prostredia a nositeľov*. Kandidátska dizertáčna práca, Bratislava.
- Kolečanyi-Kosová, M. (1972b). Historické povesti s tureckou tematikou. K teórii sujetu a fábuly. *Slovenský národopis* 20, 375 – 378.
- Kollár, J. (1834, 1835). *Národné spievanky I-II*. Budapešť.
- Komorovský, J. (2000). „Ľudové náboženstvo ako religionistická kategória“. In: Z. Profantová (ed.), *Folklór a folkloristika na prahu milénia na Slovensku* (84 – 91). Bratislava: Vydavateľstvo ARM pre MK SR.
- Kosová, M. (1998). „Rozpravkár Jozef Rusnák-Bronda“. In: *Horehronie. Folklorne prejavy v živote ľudu* (13 – 82). Bratislava: Veda.
- Kováč, M. (1999a). Ľudová kozmovízia v Bielych Karpatoch. *Slovenský národopis*, 2, 173 – 181.
- Kováč, M. (1999b). Ostrá hora plná mora a iné príbehy ľudovej viery a mágie zo severu Bielych Karpát. *Hieron* II, 23 – 35 .
- Kováč, M. (2004) (ed.). *Zlatý baran. Príbehy ľudovej viery a mágie spod hory Radzim*. Bdárka.
- Krekovičová, E. (1989). *O živote folklóru v súčasnosti. Ľudová pieseň*. Bratislava.
- Krekovičová, E. (1999). *Medzi toleranciou a bariérami. Obraz Rómov a Židov v slovenskom folklóre*. Bratislava.
- Krekovičová, E. (2005). „Reflexia bosorky vo folklórnych žánroch a kolektívna pamäť (na príklade nemeckých a slovenských textov)“. In: H. Hlôšková (ed.), *Folklór v kontextoch*. Zborník príspevkov k jubileu Doc. PhDr. Ľubice Droppovej. Etnologické štúdie 12 (53 – 64). Bratislava: Ústav etnológie SAV, Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FiF UK, Národopisná spoločnosť Slovenska pri SAV.
- Lambek, M. (1993). *Knowledge and Practice in Mayotte: Local Discourse of Islam, Sorcery and Spirit Possession*. Toronto: University of Toronto.
- Leščák, M. (1971). Poznámky k výskumu súčasného stavu folklóru na Slovensku. *Slovenský národopis*, 19, 207 – 219.
- Leščák, M. (1973). „K rozdielu medzi folklórnou a literárnou komunikáciou“. In: *Literárna komunikácia* (133 – 138). Martin.
- Leščák, M. (1991). The Beginnings of Functional Structuralism in Slovak Ethnology. *Slovenský národopis* 39, 336 – 347.

- Leščák, M. (1996). Príspevok k metodike výskumu súčasného stavu folklóru. *Slovenský národopis*, 14, 579 – 578.
- Leščák, M. (2001). *O asimilácii folklórnej a literárnej komunikácie*. Bratislava: Prebudená pieseň.
- Leščák, M., Sirovatka, O. (1982). *Folklór a folkloristika*. Bratislava: Smena.
- Leslie, A. M. (1987). Pretense and representation: The origins of “Theory of Mind”. *Psychological Review*, 94, 412 – 426.
- Leslie, A. M. (1994). Pretending and believing: Issues in the Theory of ToMM. *Cognition*, 50 (1 – 3), 211 – 238.
- Loftus, E. (1999). “Remembering what never happened”. In: Tulving, E. (ed.), *Memory, consciousness, and the brain. The Tallin conference* (106 – 108). Philadelphia, London: Psychology press.
- Lunterová, G. (1974). K analýze folklórneho textu. *Slovenský národopis*, 22, 77 – 83.
- Lyons, W. (1999). “The Philosophy of Cognition and Emotion”. In: T. Dalgleish, M. J. Power (eds.), *Handbook of Cognition and Emotions* (21 – 43). Chichester: John Wiley & Sons.
- Macfarlane, A. (1970). *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional and Comparative Study*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Malinowski, B. (2005). *The Sexual Life of Savages*. London: Kessinger Publishing.
- Markus, H. R., Kitayama, S. (1991). Culture and the self: implications for cognition, emotion and motivation. *Psychological Review*, 98, 224 – 53.
- Marwick, M. G. (1965). *Sorcery in its social setting: A study of the Northern Rhodesian Cewa*. Manchester: University Press.
- Marwick, M. G. (1972). Anthropologists’ Declining Productivity in the Sociology of Witchcraft. *American Anthropologist*, New Series, 74, 3, 378 – 385.
- Mayes, A.R., Roberts, N. (2001). Theories of episodic memory. *Phil. Trans. R. Soc. Lond.* 356, 1395 – 1408.
- McAndrew, F T., Bell, E. K., Garcia, C. M. (2007). Who Do We Tell and Whom Do We Tell On? Gossip as a Strategy for Status Enhancement. *Journal of Applied Social Psychology*, 37, 7, 1562 – 1577.
- Meletinskij, E.M. (ed.) (1990). *Mifologičeskij slovar*. Moskva: Sovetskaja encyklopedia.
- Michálek, J. (1990). *Zvonové studničky. Slovenské ľudové povesti*. Bratislava.
- Michálek, J. (1991). *Na krížnych cestách... Poverové rozprávania slovenského ľudu*. Bratislava.
- Middleton, J., Winter, E. H. (eds.) (1963). *Witchcraft and sorcery in east Africa*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Murray, M. (1921). *The Witch-Cult in Western Europe: A Study in Anthropology*. Oxford: Oxford University Press.
- Murray, M. (1933). *The God of the Witches*. Oxford: Oxford University Press.
- Murray, M. (1954). *The Divine King in England*. Oxford: Oxford University Press.
- Nadel, S. F. (1952). Witchcraft in four African societies: An essay in comparison. *American Anthropologist*, 54, 18 – 29.
- Nash, D. (1973). A convergence of psychological and sociological explanations of witchcraft. *Current Anthropology*, 14, 545 – 546.
- Nilsson, L. (1999). “Can genes teach us anything about memory?” In: E. Tulving (ed.), *Memory, consciousness, and the brain. The Tallin conference* (28 – 37). London, Philadelphia: Psychology Press.
- Origgi, G. (2005). Narrative Memory, Episodic Memory and W. G. Sebald’s idea of Memory. http://jeannicod.ccsd.cnrs.fr/docs/00/05/94/76/PDF/Gloria_Origgi_Memory.pdf, 19. 11. 2009.

- Origgì, G., Sperber, D. (2000). "Evolution, communication and the proper function of language". In: P. Carruthers, A. Chamberlain (eds.), *Evolution and the Human Mind: Modularity, Language, and Meta-cognition* (140 – 170). Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Otto, J. (2005 a). „Rarášek“. In: *Ottova encyklopedie obecných vědomostí*, <http://encyklopedie.seznam.cz/heslo/323931-rarasek>, 19. 11. 2009.
- Otto, J. (2005 b). "Zmok". In: *Ottova encyklopedie obecných vědomostí*, <http://encyklopedie.seznam.cz/heslo/358357-zmok>, 19. 11. 2009.
- Paine, R. (1967). What is Gossip About? An Alternative Hypothesis. *Man*, New Series, 2, 2, 278 – 285.
- Palkovič, K. (1997). *Záhorácky slovník*. Bratislava: HEVI.
- Panczová, Z. (2005). Kam patria čierne mačky? Terminologicko-klasifikačné dilemy príbehov a predstáv o nadprirodzene. *Etnologické rozpravy*, 1, 136 – 141.
- Pócs, É. (1989). *Fairies and Witches at the Boundary of South-Eastern and Central Europe*. FF Communications, 243. Helsinki.
- Polívka, J. (1923). *Súpis slovenských rozprávok I*, Turčiansky Svätý Martin, 1 – 158.
- Profantová, N., Profant, M. (2000). *Encyklopedie slovanských bohů a mýtů*. Praha: Nakladatelství Libri.
- Propp, V. J. (1946). *Istoričeskije korni volšebnoj skazki*. Leningrad.
- Radcliffe-Brown, A. R. (1952). *Structure and function in primitive society*. London: Cohen&West.
- Radin, P. (1927). *Primitive Man as a Philosopher*. New York: Appleton.
- Ricoueur, P. (1985). Narrated Time. *Philosophy Today*, 29, 4, 263.
- Roediger, H.L. (1999). "Why retrieval is the key process in understanding human memory". In: E. Tulving (ed.), *Memory, consciousness, and the brain. The Tallin conference* (s. 52 – 75). London, Philadelphia: Psychology Press.
- Rowlands, A. (2001). Witchcraft and Old Women in Early Modern Germany. *Past and Present*, 173, 50 – 89.
- Rozin, P. (1999). Food is fundamental, fun, frightening, and far-reaching. *Social Research*, 66, 9 – 30.
- Rozin, P., Haidt, J., Mc Cauley, C. (1993). "Disgust". In: M. Lewis, J. Haviland (eds.), *Handbook of emotions* (s. 69 – 73). New York: Guilford.
- Rozin, P., Haidt, J., Mc Cauley, C. (1999). "Disgust: The body and Soul Emotion". In: T. Dalgleish, M. J. Power (eds.), *Handbook of Cognition and Emotions* (429 – 445). Chichester: John Wiley & Sons.
- Rugg, M. D., Henson, R. (2002). "Episodic memory retrieval: An (event-related) functional neuroimaging perspective". In: A. Parker, E L.Wilding a T . J. Bussey (eds.), *The Cognitive Neuroscience of Memory* (3 – 37). London: Psychology Press.
- Salomon, G., ed. (1993). *Distributed Cognition: Psychological and Educational Considerations*. New York: Cambridge University Press.
- Sarachan-Deily, A. B. (1985). Written Narratives of Deaf and Hearing Students. Story Recall and Inference. *Journal of Speech and Hearing Research* 28, 151 – 159.
- Shacter, D. a Scarry, E. (eds.) (2000). *Memory, brain and belief*. Cambridge: Harvard University Press, 208 – 228.
- Shakelford, T. K.: "Perceptions of betrayal and the design of the mind". In: J. A. Simpson a D. T. Kenrick (eds.) (1997), *Evolutionary social psychology* (73 – 107). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Shils, E. (1981). *Tradition*. London and Boston: Faber & Faber.

- Shore, B. (1996). *Culture in Mind: Cognition, Culture, and the Problem of Meaning*. New York: Oxford University Press.
- Simpson, J. (1994). Margaret Murray: Who Believed Her, and Why? *Folklore*, 105, 89 – 96.
- Simpson, J. (1996). Witches and Witchbusters. *Folklore*, 107, 5 – 18.
- Sirovatka, O. (2002). *Folkloristické studie*. Brno: Etnologický ústav Akademie věd České republiky.
- Sørensen, J. (2007) *A Cognitive Theory of Magic*. Plymouth: Altamira Press.
- Sperber, D. (1996). *Explaining Culture*. New York: Cambridge University Press.
- Sperber, D. (1997). “Methodological individualism and cognitivism in the social sciences (Unpublished English version of ‘Individualisme méthodologique et cognitivisme’)”. In: R. Boudon, F. Chazel a A. Bouvier (eds.) *Cognition et sciences sociales* (123 – 136). Paris: Presse Universitaires de France, 1997.
- Sperber, D. (ed.) (2000). *Metarepresentations: a multidisciplinary perspective*. Vancouver studies in cognitive science. New York: Oxford University Press.
- Sperber, D., Cara, F., Girotto, V. (1995). Relevance theory explains the selection task. *Cognition*, 57, 31 – 95.
- Sperber, D., Hirschfeld, L. (1999). “Culture, Cognition, and Evolution”. In: R. A. Wilson a F. C. Keil, (Eds.): *The MIT Encyclopedia of Cognitive Sciences* (s. cxi – cxiv). London: The MIT Press.
- Sperber, D., Wilson, D. (1995). *Relevance: communication and cognition* (2nd ed.). Oxford: Blackwell.
- Stein, N. L., Bauer, P. J., Rabinowitz, M. (eds.) (2002). *Representation, Memory, and Development: Essays in Honor of Jean Mandler*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Stewart, P. J., Strathern, A. (eds.) (2004). *Witchcraft, Sorcery, Rumors and Gossip*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tangherlini, T. R. (2000). “How Do You Know She’s a Witch?”: Witches, Cunning Folk, and Competition in Denmark. *Western Folklore*, 59, 3/4, 279 – 303.
- Thomas, K. (1997). *Religion and the Decline of Magic*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Tooby, J., Cosmides, L. (1990). The past explains the present: emotional adaptations and the structure of ancestral environments. *Ethology and Sociobiology*, 11, 375 – 424.
- Tulving, E. (1983). *Elements of episodic memory*. Oxford: Oxford University Press.
- Tulving, E. (1987). Multiply memory systems and consciousness. *Human neurobiology*, 6, 67 – 80.
- Tulving, E. (1991). “Concepts of human memory”. In: L. R. Squire, N. M. Weinberg, G. Lynch a J. L. McGaugh (eds.), *Organization and locus of change* (s. 3 – 32). New York: Oxford University Press.
- Tulving, E. (1992). “Episodic memory”. In: L. Squire (ed.), *Encyclopedia of learning and memory* (161 – 63). New York: Macmillan Publishing Group.
- Tulving, E. (1997). “The key process of memory is retrieval”. In: M. Gazzaniga (ed.), *Conversations in the Cognitive Neurosciences* (97– 108). Cambridge, MA: MIT Press.
- Tulving, E. (2001) Episodic memory and common sense: how far apart? *Phil. Trans. R. Soc. Lond.* 356, 1505 – 1515.
- Tulving, E. (2002): Episodic Memory: From Mind to Brain. *Annual Review of Psychology*, 53, 1 – 25.
- Turiel, E. (1998). “The development of morality”. In: W. Damon (ed.), *Handbook of child psychology*, 5th ed (863 – 932). Vol. 3. New York: Garland.

- Turner, V. W. (1954). *Schism and continuity in an African society: a study of Ndembu village life*. Manchester: University Press.
- Tužinská, H. (2005). „Pravda v príbehu, alebo v autorite? Niekoľko poznámok k rodu“. In: H. Hlôšková (ed.), *Folklór v kontextoch. Etnologické štúdie 12* (151 – 165). Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Tužinská, H. (2006). „Kritériá tradičného diskurzu podľa Pascala Boyera“. In E. Krekovičová, J. Pospíšilová (eds.), *Od folklórneho textu ku kontextu, Etnologické štúdie 15* (34 – 50). Bratislava: Etnologický ústav AV ČR, Ústav etnológie SAV.
- Urbancová, V. (1970). *Počiatky slovenskej etnografie*. Bratislava.
- Urbancová, V. (1987). *Slovenská etnografia v 19. storočí*. Martin.
- Uspenskij, B. A. (1982). *Filologičeskije razyskanija v oblasti slavjanskych drevnostej*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta.
- Váňa, Z. (1990). *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha: Panorama.
- Vargha-Khadem, F., Gadian, D.G. a Mishkin, M. (2001). Dissociations in cognitive memory: the syndrome of developmental amnesia. *Phil.Trans. R. Soc. Lond.*, 356, 1435 – 1440.
- Wason, P. C., Johnson-Laird, P.N. (1972). *Psychology of Reasoning: Structure and Content*. London: Batsford.
- Weber, M. (1998). *Sociologie náboženství*. Praha: Nakladatelství Vyšehrad.
- West, J. (1945). *Plainsville, U. S. A.* New York: Columbia University Press.
- Whitehouse, H. (2000). *Arguments and icons: Divergent modes of religiosity*. Oxford: Oxford University Press.
- Whitehouse, H. (2004). *Modes of religiosity: A Cognitive Theory of religious transmission*. Oxford: Altamira Press.
- Wilson, M. I., Daly, M. (1996). Male sexual proprietariness and violence against wives. *Current Directions in Psychological Science*, 5, 2 – 7.
- Wilson, P. J. (1974). Filcher of Good Names: An Enquiry Into Anthropology and Gossip. *Man*, New Series, 9, 1, 93 – 102.
- Wilson, R. A., Keily, F.C. (Eds.) (1999). *The MIT Encyclopedia of Cognitive Sciences*. London: MIT Press.

TATIANA BUŽEKOVÁ

NEPRIATEĽ ZVNÚTRA

Nadprirodzená hrozba v ľudskej podobe

Obálka: Tibor Seman

Foto na obálke: Tatiana Bužeková

Grafická úprava a zalomenie: Jana Janíková

Zodpovedná redaktorka: Mgr. Ľubica Suballyová, PhD.

Jazyková úprava ilustračných textov: Mgr. Ľubica Dvornická

Vydanie prvé.

Vydala a vytlačila VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,
v Bratislave v roku 2009 ako svoju 3 776. publikáciu.

www.veda.sav.sk

ISBN 978-80-224-1091-5

RNDr. Mgr. Tatiana BUŽEKOVÁ, PhD.
(*1963) pracuje na Ústave etnológie Slovenskej akadémie vied v Bratislave a prednáša na Ústave sociálnej antropológie Fakulty sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského v Bratislave. Aplikuje kognitívny prístup v skúmaní náboženských a folklórnych reprezentácií. Zaoberá sa tiež internetovou komunikáciou. Uskutočnila výskum ľudových rozprávání v niekoľkých obciach na západnom Slovensku.

Témou knihy je bádanie bosoráctva z perspektívy kognitívnej antropológie. Spoločenski vedci sa snažili vysvetliť čarodejníctvo/bosoráctvo v rámci rôznych teórií; psychologické aspekty hrali pritom dôležitú úlohu. Autorka knihy prezentuje kognitívny prístup, ktorý berie do úvahy aj psychologické, aj spoločenské faktory v ich vzájomnej súvislosti. Tento prístup ponúka vysvetlenie etnografických údajov v termínoch psychologických procesov. Autorka interpretuje materiál terénneho výskumu z niekoľkých dedín na západnom Slovensku. Skúma tradičné ľudové rozprávania, ktoré prezentujú schémy typických udalostí spojených s predstavou bosoráctva. Jej výsledky korešpondujú so závermi tých antropológov a sociálnych historikov, ktorí už dávno poukazovali na súvislosť medzi nešťastnými udalosťami v živote človeka a ich vysvetlením prostredníctvom obvinení z bosoráctva, a to v dôsledku osobných nevraživostí, existujúcich v konkrétnom spoločenskom prostredí. Autorka tiež demonštruje spojenie medzi predstavami o bosoráctve a klebetami a venuje pozornosť ďalším psychologickým aspektom, ktoré zásadne ovplyvňujú tento komplexný fenomén: kauzálnym schémam, emóciám, pamäti a naráciám.

ISBN 978-80-224-1091-5

